

JELLENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

- TANDORI DEZSŐ versei 369
VASZILIJ BOGDANOV versei (*Bogdán László fordításában*) 383
JÁSZ ATTILA versei 387
KÁLECZ ORSOLYA versei 389
K. KABAI LÓRÁNT verse 391
SCHEIN GÁBOR: Parabellum (*regényrészlet*) 392
KOVÁTS JUDIT: Egyedül (*Részlet a Hálóingben, pelenkában című
kisregényből*) 405
DRAGO JANČAR: Rövid tudósítás a város hosszú ostromáról
(*esszé*) 415

*

- BALLA ZSÓFIA verse 434
TATÁR SÁNDOR verse 435
FORGÁCH ANDRÁS: Átkelés a tényeken (*Kívánság és tréfa*) 437
MEDVE A. ZOLTÁN: Új és pszeudo (*Nedjeljko Fabrio és Márton
László történelmi témájú regényeiről*) 442
SÁNTHA JÓZSEF: Éjszakai oldal (*Márton László: Amit láttál, amit
hallottál. Elbeszélések*) 461

*

- RUDAŠ JUTKA: Sorseseemény és önazonosság (*Igor Štiks: Illés
próféta széke*) 465
NAGY IMRE: Az ismert és az ismeretlen Lovász Pál (*Szirtes Gábor:
Két szólamban. Lovász Pál pályaképe*) 469
RÁKAI ORSOLYA: Színpadképek, táblaképek, ködképek
(*A Thienemann-előadások első három kötete*) 475
DEMETER ZSUZSA: Mérföldkövek a semmiben (*Viktor Pelevin:
A Sárga Nyíl*) 485

*

- PICK TAMÁS: Ritkán állunk szóba önmagunkkal (*Sz. Koncz István
beszélgetése*) 488

2009

APRILIS

TANDORI DEZSŐ rajzai

Bohócok (K & K) 372

Szentkuthy – Közelítés 374

Ottlik 376

Mészöly Miklós 378

*Folyóiratunk az Oktatási és Kulturális Minisztérium,
a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Város Önkormányzata,
a Baranya Megyei Önkormányzat
és a Magyar Szak- és Szépirodalmi Szerzők és Kiadók Reprográfiai Egyesülete
támogatásával jelenik meg.*

A *Jelenkor* a LAPKER újságospavilonjain kívül a következő könyvesboltokban is megvásárolható:

PÉCSETT: Széchenyi István Jogi és Közgazdasági Könyvesbolt, Rókus u. 5/a. – JPTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. – Művészetek Háza, Széchenyi tér 7-8. – Pécsi Kulturális Központ Információs Irodája, Széchenyi tér 1. – Városi Képtár Antal-Lusztig Gyűjtemény, Rákóczi út 11.

VIDÉKEN: **Debrecenben:** SZIGET Egyetemi könyvesbolt – Fókusz Könyvesbolt, Hunyadi u. 8–10. – **Pápán:** Pápai Könyvesház, Kossuth u. 3. – **Sárospatakon:** Comenius Könyvesbolt, Rákóczi

u. 9. – **Sárváron:** Könyvesbolt, Batthyány u. 19–21. – **Siófokon:** Kó-Ma Könyv, Batthyány u. 33. – **Sopronban:** Vörös Cédrus Könyvkereskedés, Mátyás király u. 34/F – **Szegeden:** Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27. – JATE bölcsészkar könyvtár.

BUDAPESTEN: Vince Könyvesbolt, I., Krisztina krt. 34. – Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6. – Magiszter Könyvesbolt, V., Városház u. 1. – Osiris-Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné u. 4-6. – Írók Boltja, VI., Andrássy út 45. – Cartafilus Kft boltjai a Kálvin téri, a Deák téri és a Kossuth téri metróaluljáróban – Odeon Videotéka, XIII., Hollán Ernő u. 7.

www.jelenkor.net

680,— Ft

JELENKOR

JELENKOR

LII. ÉVFOLYAM

4. szám

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN
*

Szerkesztő
NAGY BOGLÁRKA, SZOLLÁTH DÁVID

Tördelőszerkesztő
DÉCSI TAMÁS

Szerkesztőségi titkár
BEFTÁN KATALIN

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

BALLA ZSÓFIA, CSUHAI ISTVÁN, PARTI NAGY LAJOS,
TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 7-8.
Telefon (üzenetrögzítő is) és telefax: 72/310-673, 215-305, 510-752, 510-753.
e-mail: jelenkor@t-online.hu

Arra kérjük a folyóiratunkban még nem publikált szerzőket, hogy közlésre szánt műveiket kinyomtatva, postai úton juttassák el a szerkesztőség címére. Az elfogadott kéziratok szerzőit a küldeményhez mellékelte válaszborítékban vagy a megadott e-mail címen értesítjük. Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 7-8. Telefon: 72/310-673),
az Oktatási és Kulturális Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap,
Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata és
a Baranya Megyei Önkormányzat támogatásával.
Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.
(1008 Bp., Orczy tér 1.)

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
(Tel.: 06 80 444-444; fax: 06 1 303-3440; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu)
valamint közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.

Előfizetési díj az I. félévre 4080,- Ft, a II. félévre 3400,- Ft,
egy évre belföldre: 7480,- Ft;

a Magyar Posta Rt.-nél külföldre: az aktuális díjszabás szerint.
Megjelenik havonként.

A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.

Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.

Index: 25-906, ISSN 0447-6425

KRÓNIKA

OLVASÓ/PRÓBA címmel felolvasó-színházi sorozatot indított a Pécs/Sophianae Örökség Nonprofit kft. és a *Jelenkor* folyóirat a Cella Septichorában. Az első alkalommal, március 9-én Nényei Pál *A király szerelmes* című darabját mutatták be a Janus Egyetemi Színház tagjai *Tóth András Ernő* rendezésében. Az előadást követően az alkotók, a társulat és a szerző, valamint a közönség beszélgetett a darabról, a moderátor *P. Müller Péter* irodalomtörténész volt.

*

NŐK AZ IRODALOMBAN címmel *Bódis Kriszta*, *Józsa Márta* és *Tóth Krisztina* volt a vendége a Művészetek és Irodalom Házának Pécsen, március 6-án. A szerzőkkel *Nagy Boglárka*, a *Jelenkor* szerkesztője beszélgetett.

*

KÉRI KATALIN *Hölgyek napernyővel* című kötetét mutatták be Pécsen, a Művészetek és Irodalom Házában február 24-én. A szerzővel *Szirtes Gábor*, a Pro Pannonia Kiadó igazgatója beszélgetett.

KOTTA NÉLKÜL című beszélgetéssorozat indult *Lévai Balázssal* Pécsen, a Művészetek és Irodalom Házában február 27-én. Az első alkalommal *Bereményi Géza*, *GreCsó Krisztián* és *Lovasi András* volt a művészeti talkshow vendége.

*

P. MÜLLER PÉTER *Hamlettől a Hamletgépig* című kötetét mutatták be a Művészetek és Irodalom Házában Pécsen, március 24-én. A szerzőt *Karsai György* klasszika-filológus, kritikus kérdezte.

*

LANTOS FERENC festőművész 80. születésnapja alkalmából Pécs városa kiállítás-sorozattal tisztelgett a mester előtt. A Pécsi Galériában Lantos Ferenc festményeit, a Hattyúházban grafikáit tekinthették meg a látogatók. A Művészetek és Irodalom Házában és a Parti Galériában pedig a festőművész tanítványaival, az ANK Martyn Ferenc Művészeti Szabadiskola egykori és mostani növendékeivel együtt állított ki.

Szerzőink

Tandori Dezső (1938) – költő, író, műfordító, Budapesten él.

Bogdán László (1948) – költő, író, Sepsiszentgyörgyön él.

Jász Attila (1966) – költő, kritikus, az *Új Forrás* szerkesztője, Tatán él.

KálecZ Orsolya (1985) – költő, szakfordító, Pilisszentlászlón él.

K. Kabai Lóránt (1977) – költő, szerkesztő, Budapesten él.

Schein Gábor (1969) – költő, író, esszéista, irodalomtörténész, Budapesten él.

Kováts Judit (1961) – szerkesztő, a Feliciter Kiadó igazgatója, Nyíregyházán él.

Jančar, Drago (1948) – szlovén író.

Gállos Orsolya (1946) – műfordító, Pécsváradon él.

Balla Zsófia (1949) – költő, Budapesten él.

Tatár Sándor (1962) – költő, műfordító, az MTA Könyvtárának munkatársa, Törökbálinton él.

Forgách András (1952) – író, dramaturg, műfordító, Budapesten él.

Medve A. Zoltán (1961) – kritikus, műfordító, Pécsen él.

Sántha József (1954) – kritikus, Mogyoródon él.

Rudaš Jutka (1969) – kritikus, a Maribori Egyetem magyar tanszékének oktatója, Mariborban él.

Nagy Imre (1940) – irodalomtörténész, kritikus, Pécsen él.

Rákai Orsolya (1973) – irodalomtörténész, kritikus, Budapesten él.

Demeter Zsuzsa (1977) – irodalomkritikus, a *Helikon* folyóirat szerkesztője, Kolozsváron él.

Pick Tamás (1925) – pszichológus, Budapesten él.

Sz. Koncz István (1961) – szerkesztő, Görcsönyben él.

TANDORI DEZSŐ

Az álló időérzék

Állag időérzék, térérzék,
tárgy teszi létét,
vagy csak a gondolat, abban
tűnik s kél, s ha hívatlan
torpan, az egyik, a másik,
annak tévelye: látszik,
ennek támolódása
sosem-egy a világra,
s két háló se, befogná,
nincs idomulni, ha hozzá,
tőle. Alig van időm? Ezt
érezem, a tér, mi jövőt vesz?
Két szoba, könyvek, a sánta,
fél-csapatunknyi madárka,
ebből hirtelen el?
Mindnek félnie kell
tőlem! Társ ha, kutya,
medve, veréb, a csupa
egy-kedv változat: innen
semmibe! S annyi se billen,
mint ha levél belefordul
szélbe, mely – ég veled! – orvul
helyben messzire-fojtja,
lesz nincs-röpte vitorla.

Mestereim nyomán és másképp

*Egykor annyi minden érdekelt,
de az irodalom a leginkább.
Ma szinte semmi sem érdekelt,
és az irodalom a legkevésbé.
Íme, az irodalom mindig kivételes helyzete.*

*

*Az álom vágya.
A vágyott álom
az abszolút vágyálom.*

*

*Ma az emberek már nem engedik meg maguknak
a luxust,
hogy valamit ne értsenek,
aztán „annyi”.
A megértés az életük.
Élnek ezek egyáltalán?*

*

*A művészet, az írás
olyan nekem,
mint egy Hérakleitosznak
a víziszony.*

*

*Magamról ne halljak.
A többi mind megvan
– már meg sincs.*

*

*Nincs kedvem az élethez?
Az, élet nem én vagyok!*

*

*Ha nem élek soká,
úgyis mindegy.
Ha soká élek,
akkor meg minden más mindegy.*

*

*Az életminőség
végül:
a halál-előtti.
Gyerekkorunkban ezt nem tanultuk.
Hát persze, aki gyerekekkel foglalkozik,
még messze jár a haláltól.*

*

*70 év, egyszerre rájössz,
milyen túl sok.
Ha most gondolsz a 70-en túlra,
rájössz,
a 70 milyen kevés.
Reménytelen gondolatok.*

*

*A dolgok?
Elment a jódolgom?
Jobb dolgom is van.
Semmi dolgom velük.
Stb.*

*

*Én tényleg nem vagyok
semmi ellen.
Csak aztán semmi ne legyen.*

*

*Nagyság? Nem értik, el se fogadják.
Nagyobbság? Náluk?
A szupernagyságtól félek már magam is.
Halandzsa lehet.
Marad a másik kettő.
Az egyiket Weöres áthúzta.*

*

Bohica

*Félek az elalvástól.
Egész nap alibi-tevékenykedem.
Éjszaka abszolút nem teszek semmit.
Képzeltéseiteimtől elment a kedvem.
Félelmeim remélhetőleg irreálisak.
De erre sem játszhatom rá.*

*

*Sajnos, a legközelebbi ember
én magam vagyok.*

*Már elhiszem, amit Kafka rokona mondott:
egy élet kevés hozzá, épen, egészségesen is,
hogy a szomszéd faluba akár a legjobb lovon is
átérjünk egy élet hosszán.*

*Átéltém már, amit Kafka:
„Nem megírni! Elhajítani!”*

*

*Ki a legnagyobb francia költő?
Sajnos, még mindig Victor Hugo, felelte a nagy modern.
Ki a leg...?
Nekem? Sajnos, még mindig én.
Ezzel nem önző vagyok,
csak nem akarok senkit megsérteni.*

*

*Sose tanultam meg igazán semmit.
Felejtésem is tökéletlen marad majd.*

*

*Jól lenni senkivel se:
a kihúzott telefon által.
Ha aztán magad nem hívogatsz senkit.*

*

*Nem akarsz irodalmi életet élni?
Sajnos, az irodalom életét sem te fogod élni akkor.
Mint pedig Szép Ernő mondta:
„Szép Ernő voltam”,*

Seppuku - Koreiko
7808

te is: „Az irodalom voltam.”
Nem haltam meg, de már nem is élem.
Kátya a Karamazovok végén,
a Szibériába induló Mityának:
„A szerelem elmúlt, Mitya.”
Magam: „A szerelem elmúlt, Litya” (literatúra).

Elmondhatatlan érzet ez bennünk.
Ahogy Valami így már csak valami.
De annyi nagyon is.

Féltetted ízlésed, hogy te lennél „A”.
Ma ez túl nevetséges, de hogy „a” ne lennél?
Óhatatlan.

Csak ez nálam már szinte alig jelent irodalmi tevékenységet.
Ezért is rajzolok?

Holott sokszor inkább én fizetnék, hogy
rajzolnom se kelljen.

Megszoktam, hogy az írásnál ez már majdnem így van.

*

Az emberiség agynép.
Szívének semmi beszéde nem lenne egymással.
Agyonbeszélnek hát a dolgokat,
politikával, sporttal
és időjárással.

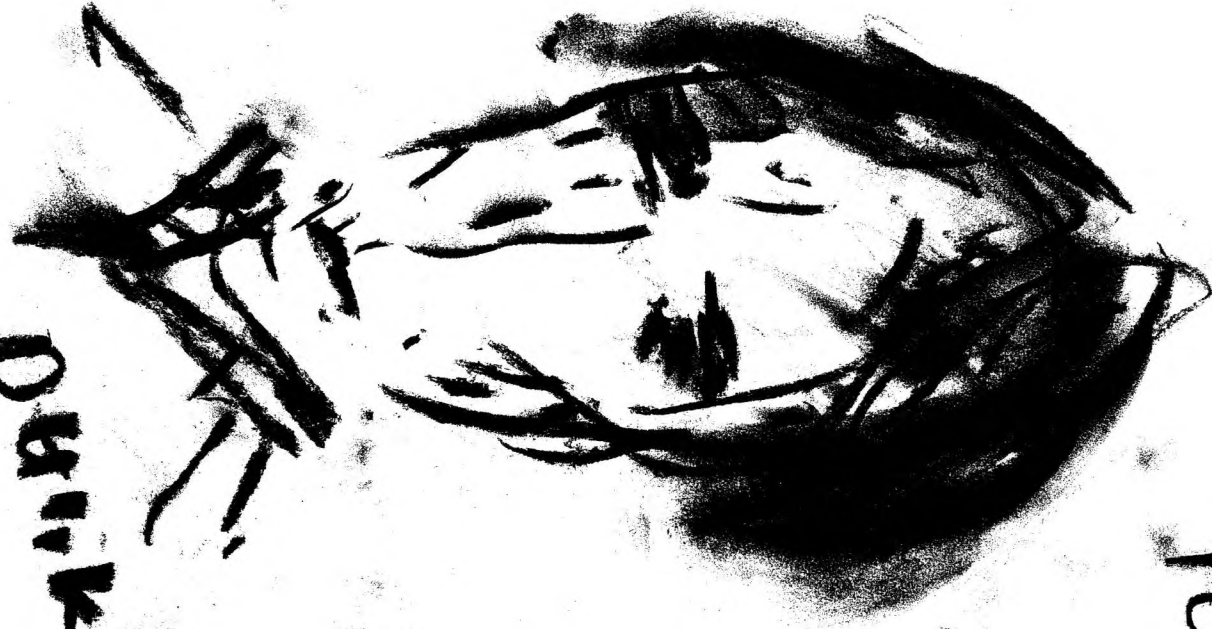
*

Ottlikék romantikája,
melyet annyira ajánlgattak nekem,
siessek, nem sokáig lehet azt élni már
– ah, jóslatuk beválik.

De saját romantikánkat,
emlékeinket,
magunk öljük le,
mentség-e, hogy eszköztelen?

*

DAVE

7508

*A közöny kialakulása nem halálnem.
Egyik dolgunk miatt lehóhéroljuk néha a másikat.
De a közöny elvont.*

*

*De jó, hogy kutyafülét se ér a дума,
de amit közben mulasztok,
még annyit se.
Mert akkor az – nincs.*

*

*Csak az irodalom volt fontos. Minden mástól
annyira elidegenedtem, hogy egy hirtelen rossz
belső mozdulattal az irodalmat életem terébe
billentettem, kérdezvén: „Mi ez az idegenség itt még?”*

*

*Ha ismertetek volna,
most rám se ismernétek!*

*

*Csak azzal tudok beszélgetni,
akinek már elmondtam magamat,
így nem kell semmit se mondani.
Mert ha nem, akkor aztán,
kedves Kafka doktor,
tényleg letehetnénk róla,
hogy elmondjam magam.*

*

*Letettem róla.
Ahogy leteszünk egy vizsgát.*

*

*Kikérem magamnak az életemet.
A rémálom, ami volt, a színpadon zajlik.
Én meg, amit kikérnék magamnak,
a ruhatárba adtam be.*

De mikor?

*

nénes guilas

144 08

*Bennem már alig van erő, hogy a dolgok
akár csak közömbösek is legyenek.
Még mindig az a jó, ha valakit-valamit
eredendően szeretünk.*

*

*Fejlődés-e ez?
Egy idő múlva
nem, hogy se vele, se nélküle,
de egyáltalán,
se magamban, sem senki mással.*

*

*A „Nekem nem kell!”:
már csak hab a tortán.
A torta meg az,
hogy nincs.*

*

*A lófogadást miért hagytam el?
Elmúlt mindenfajta külső érdeklődésem.
(Maradt kártyabajnokságunk, Főmedvéimék, madárkánk,
kutyánk, maradtunk feleségem és én.)
Nem vagyok bolond, hogy a magam médiuma legyek!
Romlottak szépecskén az anyagi viszonyok is, itthon
kevesebb a pénzem, minden drágább odakint.
Nem kötöm le magam egy fix munkával.
Így múlt el a lófogadás.*

*

*Utolsó lovam megjósolta kéz-lábzúzódásomat,
halálomat csaknem.
Hát akkor megbolondultam?
Nekem kell megjósolnom a győztest,
nem a győztesnek az én vesztemet!
Ebből nem kérek.*

*

*Zsebkikadású kiakadás.
Nagyon ki van akadva
a zsebemben a bicska.*

*

*Elütni az időt.
Elüti az órát.*

*

*A másik ember hiányzik, ha nincs ott.
Ha ott van, zavar (is).*

*

*De rég nyújtóztam egy nagyot!
Mióta?
Mióta megrokkangattam.*

*

*Sériült vállamat kellene gyakorlatoztatnom, gyógyuljon.
Hohó, én ilyet nem vállaltam!*

*

Hóna alá kéne nyúlnom vállamnak stb.

*

Húzzák ki talp alatt valómat.

*

*Nekem nem kell semmiből-senkiből a legjobb.
Jó ürügy, hogy senki-semmi ne kelljen.
Én legyek a legjobb!
A valami-valaki legjobb azonban hiányzni fog hozzá,
hogy én legyek a legjobb.*

*

*Munkáimról a legjobbakat
én is tudom.
A rosszabbakra meg
nem vagyok kíváncsi.*

*

*Nem az, hogy örökké az eszembe jut valami.
De hogy meg is fogalmazódik.*

*

A világ a körkérdések négyszögesítése.

*

*Ne haragudj, hogy nem gondolkodok rád.
De te fontos vagy nekem, érték.
Mit sértenék meg e kettővel,
az igazság egészével.
Hogy annak ellenére, hogy... stb.*

*

*Írónak nem lehet értékesen „kapcsolata”.
Evidensen kell, hogy mindenkihez legyen köze.
Ld. Miskin herceg.*

*

*Mekkora szakadékok vannak
a köztünk lévő ūrben is.*

*

*Episnájdig.
Epignóm.*

*

*Ha életem az irodalmam? El vagyok veszve.
„Életem nekem is van”, mondják.*

*

*A beszélgetés pillanatokon belül elvezet oda,
hogy
„Akkor hát mi itten – beszélgetünk.”
De ha nem beszélgetünk,
igaz, érintetlen marad a beszélgetés vágya,
de mi éppen hogy érintésekre vágyunk.
Nagy dolog, hogy képzeletben se vágyakozzál
érintésekre, önmagadéra sem,
s a külső tárgyak-élők így:
„A közös nevező a meg nem nevezés, a meg sem érintés.”*

*

*Súlyos betegségeim óta
nem hiszek magamnak.
Megúszott baleseteim óta
— — — nem tudok még ennyit se mondani.*

*

*A múlt, a történelem, mondják: legenda, kikerekítés.
De a magam jelene? Szétszálazódásom? Szögletességem?
Ettől még való, igaz?*

*

*Sajnos, az érintés már önmaga elmondása is.
Utána nincs hallgatás róla.*

*

*Jó kis tökéletes szédülés... érintkezés elhagyása...
rajzolt vonal híján egy jó kis alapozás kedvenc
krétáddal... kafei. Alvásod is legyen alapozás, bár
nem alapoz meg semmit. Talán mégis: vágódhatsz a holnapi
reggelre szeretteiddel!*

Arcok a forradalmi menetszlopból

31. Andrej Tarkovszkij

*A fiú repülni akar, bizarr pálcikákra szegelt, hártyás
szerkezetbe fogózva ugrik le a templom tetejéről,
összezúzza magát a földön. A sokaság felmorajlik.
Rubljov szakállas arcára fagy a döbbenet.
Ikonjainak szentjei szomorúak, a jövőbe látnak?
Zúdulnak tatár hordák. A vladimiri nagyfejedelemség elesik.
A herceg menekül. Menekülnek harcosai,
hiába védi páncéling őket, lovaikról, torokhangon üvöltve,
nyilazzák le őket a tatárok és röhögnek.
A muzsikok ravaszabbak. Erdők mélyén keresnek menedéket,
vízmosásokban bujkálnak, barlangokba húzódnak vissza.
A boguljobovói templom körül kilométeres tavak.*

Vaszilij Bogdanov (1895–1982) méltatlanul elfelejtett orosz költő életművének jelentékeny része egészen a legutóbbi időkig lappangott, de aztán előkerültek a költő füzetei, és unokája, Tatjana Bogdanova, a harvardi egyetem szlavisztikatanára megkezdte a szentpétervári, szibériai és amerikai füzetek anyagának közreadását. Magyarázó jegyzetei sokat elárulnak a korról és a váltakozó irodalomfelfogásról, s arról is, hogy milyen kevéssé értjük a sztálinizmust, irodalmáról és kényszerhelyzeteiről nem is beszélve. Az arisztokrata katonacsaládból származó Vaszilij Bogdanov – unokája már dolgozik biográfiáján is – Párizsban kezdte pályáját, a tízes években két kötete is megjelent (*Üvegvilág*, 1917, *Árnyak délutánja*, 1919). 1916-ban vette feleségül Léna Nyezvanovát, a neves költő unokahúgát, az ismert pétervári belgyógyász kisebbik lányát. Noha szülei már nem éltek, (édesapja tűzértábornokként a galíciai fronton halt hősi halált, édesanyjára a lázadó muzsikok gyújtották rá a kastélyt, apósát részeg vörösgárdisták lőtték le a nyílt utcán, anyósa a tizennyolcas spanyolnátha áldozataként halt meg („A család körül – Andrej Belij szerint – körözött a halál fekete madara!”), Bogdanov és felesége a húszas évek elején mégis, barátaik kifejezett ellenkezése dacára is, úgy döntött, hazatelepszene. Szentpéterváron 1924-ben még megjelent egy verseskönyve (*Orosz ábrándok*), de hamarosan a gonosz, rosszindulatú támadások keresztüzébe került, s az irodalom peremére sodródott, verseit nem közölték. Dumas, Victor Hugo, Verne és Walter Scott regényeinek fordításaiból élt, s következő könyve, *A szuzdáli harangok* negyven év késéssel, 1964-ben, a hrucsovi olvadás utolsó pillanatában jelenhetett meg alaposan kiherélve, ami el is vette a költő kedvét a további próbálkozásoktól, ezután már csak az asztalfióknak írt. Utolsó éveinek nagy élménye egy különös amerikai utazása volt. Imádott leánya, Tanya még az ötvenes évek elején ment férjhez a moszkvai amerikai követség harmadtitkárához, és távozott az Egyesült Államokba, de a költő útlevélkérelmét következetesen visszautasították. Kevéssel halála előtt, 1979-ben mégis kiengedték, s néhány felejthetetlen hónapot töltött Berkeley-ben, megismerkedett Miloszsal és Robert Lowelldel, mindketten kiálltak versei mellett, s az orosz kiadást jóval megelőző angol és lengyel válogatások utószavait is jegyezték. Mi most a Tatjana Bogdanova gondozta kritikai kiadásból válogatunk, de szándékunkban áll Bogdanov egész hozzáférhető életművét s unokája életrajzát is lefordítani. (A ford.)

A tatár harcosok megpróbálnak átúsztatni,
 örvényekbe keveredve süllyednek el.
 Hiába szólnak a fülrepesztő sámándobok, nem segít rajtuk senki.
 „Ha Isten velünk, ki ellenünk?” Zúg a hálaadó ének.
 A templomban, puszta földön, térden imádkoznak a menekültek.
 Rubljov tovább vándorol, kiolvashatatlan az arca.
 Hátán iszákja, ecset, festékek, ikonok, darab kenyér,
 só, facsobolyban víz, kenderkötél, rövid tör. Kéziratok.
 Mindenütt felperzselt földek, felégetett falvak, pusztulás.
 Pilinkéz a hó. A sáros mezők felett varjak kerengenek.
 Az a leállíthatatlan károgás. Fa alá fekszik, feje alatt iszákja,
 köpönyegébe burkolózik. Álmodik. A fiú, újra meg újra,
 bizarr hártvás szárnyait magára öltve ugrik alá a toronyból,
 de senki nem figyel rá. Nem akarnak repülni. Harangot öntenek.
 Az őszi szél katángkórókat pörget a mezőn,
 hópelyhek keringenek az ónszürke ég alatt.
 Fáznak a tatárok. Kelet felé fordítják lovaik. Hazamennek.
 A vladimiri templom falán megmozdulnak az oroszlánok,
 Szárnyas kutyákra hasonlítanak leginkább. A mesterek
 soha nem láttak oroszlánt! Hol is láttak volna?
 Romos házak, üszkös falak között a túlélők motoznak.
 Tovább! Tovább! Ördögszekerek görögnek a mezőkön,
 fölöttük varjak riadóznak, az éj fekete madarai.
 Az a leállíthatatlan károgás. Sárban vonszolják maguk után
 szekereiket az élve maradottak. „Van egy zsák búzánk –
 magyarázza egy öregapó. – Ha sikerül elvetni, megéliünk...”
 De sikerül-e? A fiú hártvás szárnyain lebeg a levegőben.
 A harang megszólal. Kongó, méltóságteljes hangjára
 rezzennek össze a szántóvető századok. Nincs megállás.
 Orosz anyácskánk él és élni akar!
 Rubljov szenvedő arca kimerevedik.
 Középkori metszetek csúsznak egymásra.
 Köd takar el mindent. Sűrű, gomolygó szürke köd.

33. Ilf és Petrov

Ilf és Petrov tizenkét széken,
 Üldögelnek szuroksötétben,
 túl a síráson, nevetésen,
 megülnek a tizenkét széken.

Azt mondják róluk, humoristák,
 s közben már készülnek a listák.
 A méla zsidócskát, a bős szlávot,
 figyeltetik a hatóságok.

*Osztap Bender már indulóba',
no, nem Rio de Janeiróba,
valahol ott a határszélen,
széllel bélelt köpönyegében.*

*Tudjuk, pénze a zoknijában,
magában sem, hogy bízna másban?
Indul már a Nagy Kombinátor,
kifele Szovjet-Oroszországból.*

*A Prut jegén lövik le végül.
Nem boldogul Schmidt hadnagy nélkül.
Hiszen végül is unokája.
Román határon várja halála.*

*Közben Ilfet is elkapják végül,
még az Aranybornyú elkészül,
Osztap Bender persze feltámad,
fityiszt mutatva a halálnak.*

*Mit tehet Petrov? Eltűnik társa.
Rácsukódik mohón a zárka
ajtaja. Várja hóhérait,
mit is tehetne egyedül itt?*

*Történetüknek nem lehet vége,
gondolatok az öröklétre.
Osztap feltámadt. Kombinál ismét,
megtanulta immár a leckét.*

*Túl a ricsajon, túl a gondon,
hogyan születik Robinson?
Hogyan lesz fekete a pacni?
Látod, ezen már lehet kacagni.*

34. Bahtyin

1

*Egy karneváli forgatag,
körös-körül lakomáznak.
Medveálarcos szörnyalak.
Sámándobok. Aranyágak.*

„A tátott szájú, rágó, marcangoló, fogait csattogtató ember találkozása a világgal az emberi gondolkodás és képalkotás egyik legősibb és legfontosabb témája. Az ember fölfalja a világot, belekóstol a világba, beveszi és a saját testének részévé teszi a világot. A magára eszmélő emberi tudat szükségszerűen figyelt fel erre a momentumra, óhatatlanul el kellett jutnia oda, hogy belőle alkosson meg számos olyan lényegbevágó képet, amely az ember és világ kölcsönhatását jeleníti meg. Az ember az evés aktusában jókedvűen és örvendezve találkozott a világgal. E találkozás azt fejezte ki, hogy az ember erősebb a világnál, mert ő nyeli le a világot, nem pedig a világ őt. Az evés az ember fölényét kifejező értelemben törülte el a határt az ember és világ között.”

Egy bolondünnep valahol. Maszkok.
 Álarcosok és maszkurák a téren.
 Vásárosok, bábosok, mívesek.
 Egy rókaasszony kacagása átkel
 az évszázadok futóhomokján,
 és megszólít. Te rojtos köpenyedbe
 burkolózva dideregsz, barbár
 vidéken. Körös-körül a kirgiz sztyeppe
 démonai üvöltöznek. Szél fúj.
 Gyertyád már arasznyi. Fogy a fény.
 Szentpétervár elsüllyed komor,
 atlanti homályban. Még le kell írnod
 a bolondünnep szertartásrendjét.
 Gyertyád utolsót villan. Sötétség
 vesz körül, ott vagy a forgatagban,
 oroszlán álarcában vicsorogsz.
 Kuszta messze tűnik. Rókaasszony
 szegődik melléd, hahotázik.
 Kezedből kiesik toll, fejed
 melledre horgad. Még négy óra, és
 a sztyeppe fölött fellángol a nap.
 Folytathatod az írást. Rendületlen
 arccal fordulva a jövőnek. „Maszk
 mögé rejtsetek! – suttogod. Utol-
 érnek a démonok, a kágébések.
 Rejtsetek álarc mögé! Siessetek!

J Á S Z A T T I L A

a szó fiai.
*A bolgár kalauz visszanéz**

Esti Kornél újabb kalandjai

(i, atúfokán)

Rilai Szent János sírjánál

*Akár a teve a tű fokán,
átjutottam a rilai igazak lyukán.
Csontjaimat ne itt keresd hát,
kései vándor, ha majd nem találsz.*

(ii, apillanatfoglya)

a Rila hegység alatt

*Sárga lombok közt barna pávaszem,
szárnyal, és ereszkedik képzeletem,*

*kiszáradt tehénszaron gyűjt erőt,
felröppen, s érint egy repülőt*

*a megmászhatatlanul csupasz, uniszex sziklák fölött
kondenzcsíkként foszlik örök,*

*azúr semmivé, vagy a sziklacsúcs peremén
láthatatlan felhőremeteként*

*a pillanat
foglya marad.*

* Alkalmi versciklus, mely a bolgár-magyar költői plain air-akción született.

(iii, mostitt)

Hreljó tornya alatt a rilai kolostor udvarán

*Kolostor udvarán magányos torony,
toronyban kikötött nyelvű, kopottzöld harang,*

*harangnyelv madzagját őrző, létrán kuporgó szerzetes,
szerzetesi konyha kürtőjében hallgató kátránysötét,*

*sötét templom mélyén üvegkoporsóba zárt cári szív
szeretnék lenni. És nem, aki most itt verset ír.*

Lépcsőház, éjszaka

*Valaki valahol felkapcsolt egy villanyt,
és a neonfénypázmák máris
áttekinthetővé strukturálták a teret.
Megszűnt a zsíros sötét, a kelkáposztaszag
(vagy az a bűdös, amit a szomszédok mindig főznek).
Elpucoltak a hájas, alaktalan daganat-félelmek, amelyek alattomosan türemkednek be a
tudatba óriási állábaikkal.*

*Minden érthető lett. Csendes. Világos. Jéghideg.
(Már odakint voltam. Fújtam-szívótam a cigarettámat, és meredve bámultam el-elferdülő,
csonka képmásomat a szemközti irodaház tükörüvegén. [Legalább slankított.])
Derékszögekbe szorultak a tárgyak.
A tapintható kód-magánynak
mélyén valahol, cinkosan*

mégis megvillant egy gömbölyű ajtókilincs.

Kórházi ágy

*Egy darabig még hazudoztak önmaguknak. Borotvahabot, testápolókat pakoltak ki az éj-
jeliszekrényre. Déligyümölcsöt. Almát. Süteményt. (Meg még amire – gondolták – szük-
séged lehet.)*

*Engem az ütött meg, hogy mennyire sárga az arcod.
Hogy már-már groteszkül rövidek a szempilláid. Mintha körömmollóval levágta volna va-
laki. Éppen úgy, ahogyan megcsonkították a hajadat és a szemöldöködet.
És akkor már tudtam: nem te vagy.*

*Csak reszkető kézzel mertem megérinteni a viaszállagú, sápadtra merevült, lezárt szemű
embertárgyat (féltem, hogy a legapróbb érintés alatt is megtörik-szétmállik a reszketeg
felkar, a szivacsos, a gyenge, mint a tenger mélyén úszó halraj, ha megzavarják), amiről
nekem azt mondták: te vagy.*

De nem te voltál.

És én akkor – elsőként – azt is pontosan tudtam: az sem te leszel,
akit kisvártatva kivisznek innét,
gondosan felcímkeztve fölrafnak egy polcra a jól hűtött helyiségben,
aztán láda, kegyesség, tömjénfüst és sok-sok szerves anyag (levágott növényi részek és
felpuffadt, fázó-szipogó orrfúvások), és az összes többi, ami ilyenkor szokásos
(aztán úgyis hazamennek, esznek egy jót, de nagyot nőttél, kisleányom
– milyen jó, hogy legalább ilyenkor találkozunk).

Nem te leszel az.

Nem téged visznek.

Nem veled fog történni.

Mert te nem vagy, nem lehetsz.

Ez a furcsa, sárga, idegen, ide-oda dobált ember-tárgy,

akinek a nyakára szorultak a csövek, a sok romlékony nedv, a vér, a nyálka.

Amint tudtam, kimentem a kórteremből, felakasztottam a maszkot és a köpenyt az erre a
célra szánt fogasra, és a kórház tágas kertjében leültem a tiszafák közé. (Szép, aranyszínű
szeptember volt – nyilván te is emlékszel még.)

Beszorítottam a szememet.

Igyekeztem elfelejteni mindazt, amit láttam,

és arra az emberre gondolni, aki te voltál.

vöröseltolódás

*elrémulök, mert ha őszinte vagy, a fiatalok izgalmasabbak.
így elment volna az idő?
hát hol vagyok, hová lettem?
van ugye az „aktuális”, az „éjszakai” és a „szaxofonos”;
talán irigylésre méltóan fiatalok, majdnem gyerekek.
kíváncsiak, meg persze valamennyire gyávák is,
vagy épp te gyávulsz el.
(nem biztos, hogy értem ezt.)
szánalmas lassúsággal fogok csak fel nyilvánvalóságokat,
most látom be, hová, miért tűntél kissé el az őszelön.
kinyitok egy üveg bort, velencei féledes vörös, ismered.
próbálom a göncölt, amelyről akkor írtál, messziről,
s én itt néztem, veled egyidejűleg,
nem úgy látni, hogy közben ott valaki
természetesen „nagyon jelen volt”.
ezt nem bírom jobban magyarázni.
mafla akarnok, lenullázott senki –
mindent tudni akarok.
az aktuális kosarat dob
(az éjszakai és a szaxofonos most nem aktuális),
hegedűk első hangjairól beszél –
azért túlzás lenne, hogy még meg is kedveljem.
meddig fajult vajon, aztán merre tovább?
meddig mentél, mennél el?
miféle nevet adtál neki?
milyen volt először?
és később a miniszoknyád milyen?
fogy a borom, úgy megkínálnálak
(te esetleg cigit sodornál);
hibában fesiül meg ez a szeretet,
elnézem, milyen korán s gyorsan sötétedik.
a tükörben mintha futna egy lány. mintha bírná szusszal.
fiatal fiúk a spájzban;
csak most halványabbak a csillagok.*

Parabellum

(regényrészlet)

Meghozták a faliórát. A helyét nagyapám éppen az én ágyammal szemközt jelölte ki. Ráakasztotta egy kampóra, ünnepélyesen kinyitotta az üvegbetétes ajtót, a szárnyas óraulccsal megfeszítette a rugókat, és elindította az ingát. A kis réztá-nyér az üveg mögött ide-oda ingott, az óra sötétbarna fatestében múlni kezdett az idő. Ez már az én időm volt. Dolgom azonban még mindig nem volt egyéb, csak hogy figyeljek. Figyeltem, ahogy nagyanyám este összekészíti a kenyérsütéshez valókat, a lisztet, a kovászt, a vizet, a sót, ahogy felgyürkőzik, összeállítja a tésztát és erősen gyúrja, dögönyözi, míg csöpögni nem kezd az eresz, vagyis míg a szemöldöke fölött pataokban el nem indul az izzadság. Ezek a mozdulatok is szigorúak voltak, komolyak és sötétek. Ilyenkor minden elfogyott nagyanyám körül, csak a tésztára ügyelt. Szerettem nézni, mert ezt belülről csinálta, az egész teste dolgozott, és közben mégis mozdulatlan volt minden, a barna, kötényszagú sötét. Amikor a tészta teljesen sima, egyenletes lett, lélegezni kezdett, élt, nagyanyám túlméretezett lila keze megveregette a hátát, és mint egy pólyába, beletette a teknőbe, ahol kendővel letakarva éjszaka megkelt.

Mivel azonban az óra már fent van a falon, és éppen az én ágyammal szemközt, múlni kezd velem az idő, és mire hajnalban elüti a négyet, mire a nagyanyám kibújik a dunyha alól, és vaskos lábfeje megkeresi az ágy alatt a kitaposott fekete cipőt, mire a kovásztól foszlósra kelt tésztát a szakajtóban átviszi a nyári konyhába, hogy a kövér, rakott kemencében megsüsse a kenyeret, a gúnárnyakat, és mire a kenyér meg a gúnárnyak megsül, én már elérhetetlenül távol leszek. Pedig a gúnárnyak nagyon finom étel. Olyan, mint a bécsi perec, csak vastagabb és nagyobb. Meg kell várni, amíg megszárad, akkor felvágják, forró vízzel leöntik, és meghintik mákkal, túróval. Azóta sem ettem olyat.

Az idő azonban múlni kezd, és én már az ízére sem emlékszem. Azonnal indulnom kell, mert már nem mondhatok el mindent a nagyanyámnak. Nem mondhatom el neki, hogy előző nap, egy hete vagy egy hónapja, mikor ő a krumpliföldön dolgozott, és én gyalog indultam utána, az úton, mely akkor kezdett a seholba vezetni, megállt mellettem egy szekér. Egy öregember ült a bakon, én legalábbis öregnek láttam, valószínűleg nem volt az. Megkérdezte, merre megyek. Megmondtam, és bár tudtam, hogy nem lenne szabad föl szállnom mellé, mire észbe kaptam, már ott zötyögtem a bakon. Rá se mertem nézni az öregemberre, a szememet a ló farára ragasztottam. Nagy, erős fara volt a lónak, komótosan járt, a paták rúgták a port, és a szekér már kiért a faluból. Az úton nem jött szembe senki, és a földekig még meg kellett kerülni a hegyoldalt. A levegőnek vastag fűszerillata volt, az út mentén kamillavirág nyílt, és a ló fara párásan hul-

lámzott. Megpróbáltam elmerülni az illatban, a nyakam egészen megmerevedett. Nem nézni oda, mondtam magamban, nem nézni oda. És az öreg parasztember egyszer csak elkapta a csuklóm. Nem ellenkeztem, még mindig nem akartam odanézni. És vitte a kezemet, vitte a nadrágjához. Kiáltanom kellett volna, hogy engedjen leszállni, de nem volt hangom. Hozzáértem a hímtagjához. Nem néztem oda, nem akartam látni. Néma vagyok, hangtalan. És már kattog az óra, már múlik az üres idő. Megvárom, amíg azt hiszik, elaludtam. A nagybátyám, aki a nyoszolyás ágyon fölöttem fekszik, mindjárt lecsap a kezével, és azt fogja mondani: – No nem, Bertuska! No nem! – Fogalmam sincs, hogyan látja meg odafönről, hogy piszkálom az orromat. Pedig most már nem piszkálom. Undorodom a kezemtől. Rajta maradt a szorítás, rajta maradt a parasztember ocsmányságának a szaga, érzem, és most már tudnék kiáltani, de nem teszem, és tudom, hogy ami most körülvesz, annak örökre vége, halottak közt fekszem.

Megyek haza Ózdra, de apámat és anyámat már nem találom ott. Apám a háború után egy ideig megint a bányában dolgozott, de egy elszabadult csille szétlapította a mellkasát. Minden csontja összetört. Megint kórházba került, és bár Horthy Miklós ekkor már nem jöhetett hozzá látogatóba vaskereszttel, mint '43-ban, Rákosi Mátyásnak pedig esze ágában sem volt kórházakban vöröscsillagokat osztogatni, mégis felgyógyult, és újra rendőr lett belőle. A háború alatt csak egy évig volt az. '44 végén, az általános mozgósítás idején, a sebesülése ellenére őt is behívták katonának, és néhány nap múlva kivitték Németországba tankcsapdákat ásni. A tankokat azonban az ő csapdái sem tartóztatták fel. Robogtak az Elba felé, és ő soványan, feketén ott állt Hamburgban az Elba torkolatánál, nézte a messzeséget, és töprengett, ne szálljon-e hajóra, maga mögött hagyva mindent, ne hajózzon-e át Amerikába, mint a társai. A tenger a legnagyobb csábító. A távolság, és hogy van másik élet, csábítóbb, mint a legszebb asszony. Apám azonban hazajött. Hazajött, de nem egyenesen. Hannover mellett egy parasztasszony fogadta be. Hetekig dolgozott nála, és a német nő, akinek a férje odaveszett keleten, alig akarta elengedni. Képzeltető, milyen szívesen hallgatta anyám ezt a történetet. Szerinte az egész háborút egyes-egyedül ellene találták ki, apám lógatta a lábát Németországban, ki tudja, mifélekkel melegedett össze, míg ő kínlódhatott velem itthon. Sírós, hasfájós gyerek voltam, le nem tudott tenni egy pillanatra se. Az óvóhelyen világítani kellett nekem, hogy el tudjak aludni, anyám már azt sem tudta, nappal van-e vagy éjszaka, lecsukódott a szemem, és arra ébredt, hogy a fejemre koppant az elemlámpa. Aztán '45 telén valahogy mégis hazakeveredett az apám. Mutatta a jobb alkarját, belül a csukló fölött valahol Hannover után egy szívbe foglalva rátetováltatta az anyám nevét. És mutatta a birodalmi sassal lepecsételt térképet, amit még Hamburgban kapott. Erre nemcsak azért volt büszke, mert a Harmadik Birodalom mégiscsak komoly dolog volt, hanem mert a horogkeresztes sasnak a szabadságához volt köze: szabad az, akinek más élete is lehetne, mint amelyet él, aki tehát nincs egészen ott, ahol látjuk őt, pedig megtesz akár ezer kilométert is gyalog, hogy ott legyen, ahonnan majd elvágyódik. Sosem lehetsz egy helyen, hallod, egyszerre mindig kettőn, mostantól mindig két nővel leszel, kannst du es begreifen, mondta a német asszony, du kannst weg, bleibst aber hier, denn alles geschieht gleichzeitig. A birodalmi sas szeme mintha zsákmányra talált volna.

Az egyidejűség azonban talán csak a vágyak csalása, a férfi nadrágjában lakó hazugság. Annál, hogy a vágyak dolgában világosan akarjon látni, annál tehát, hogy tetszetős hazugságokkal ajándékozza meg magát, bár ki tudja, talán mégsem csalás a különböző életek egyidejűsége, apám sokkal tárgyyszerűbben és képzeletszegényebben bonyolította életét, így megelégedett egyetlen csalással, mely valamiképpen igaz volt, mélyebben igaz, mintsem hogy én ítélkezhessem róla, azzal, hogy ő végső soron boldog ember anyám mellett. És hogy talán mégsem volt az, azon csak a halálos ágyán mert elgondolkodni, amikor egy tekervényes történet végén azt mondta, hogy még a ló is vágyik arra, hogy egyszer megsimogassák. A térképet mindenestre bezárta egy fiókba, és csak ritkán vette elő, hogy egy pohár ribizlibor mellett nézegesse, akkor is inkább csak anyám boszszantására, semmiképpen sem azért, hogy képzelete valóban zavaros utakra induljon.

Anyámban semmi érzék nem volt apám magánya iránt. A férfiak az ő számára durva, félig állati lények voltak, és ez alól apám sem volt kivétel, aki a maga túlságosan erős testével, átizzadt atlétatrikóival, szőrtelen, tetovált karjával, ágyékszagú, örökké csatagos nadrágjaival, borozásaival és durva káromkodásaival évtizedek múltán is illetéktelen behatoló maradt anyám finomabb világában, ahol lépten-nyomon tiltó táblákba ütközött, és szégyellnie kellett magát. De nem volt mit tenni, a betolakodó már a falakon belül volt, már jogai voltak, majdnem mintha egy disznó trappolt volna a házban, sáros lábbal bepiszkította a tiszta szobát, odacsorgatta mindenhová nedveit, és ezt a betolakodót anyám valamiképpen mégis szerette, nem tudta nem szeretni, még ha kitartó küzdelmet folytatott is ellene. És e küzdelem lassan megfeketítette benne a finomabb élet utáni vágyat, amiből nem maradt egyéb, mint valami keserű üledék, gőg, örökös elégedetlenség, ami az évek során oly magasra rakódott benne, hogy a végén már levegőt is alig kapott tőle.

A rendőrködés Szendrőben kezdődött és Rudabányán folytatódott. Ott is voltak hegyek, volt patak és alagút, voltak kocsivájta, mély utak, és a föld alatt láthatatlanul volt egyéb is. Az ősidők boldog álmai aludtak a földben, Rudi, az ősemlék és Gabi, a felsége. Még nem volt csalás, voltak viszont már fegyverek. Rudi egyszer állati maszkot öltött, szétverte egy még ősebb ember koponyáját, táncolt, és Gabi büszke volt rá. Ez tisztességes munka volt, ebben nem volt semmi megszégyenítő. Szeretlek, Rudi, te nagy vagy és erős. Rudi azonban még nagyobb és még erősebb akart lenni, hogy farkasokkal, medvékkel is végezhesen, megegye a hússukat, és lefejtse a bőrüket, takarót készítsen belőle és alábújjon Gabival, mert semmit sem szeretett jobban, mint a tűz mellett Gabival összebújni. Így aztán a jövőt színezgetve hozzálátott késeket faragni. Előbb csontból, kemény fákból és kövekből faragta ki őket, végül, amikor megtanulta, hogyan olvassza meg az érceket, fémből is készített pengéket. És a fémkések beváltak. Rudi boldog volt, most már egész nap táncolt, mert ő volt a legerősebb a környéken, nem volt állat, amelyet ne tudott volna elejteni. Csak Gabival nem tudott zöldágra vergődni. Mit akar ez a nő? Miért nincs kedve a takaró alatt összebújni vele? Összemelegedni. Húzogatja a szája szélét. Kihúti magát és félrehúzódik. Rudinak, ha erre gondolt, innia kellett az erjesztett gyümölcsök levéből. Szó mi szó, egyre többet ivott, míg aztán egyszer bódultan le nem zuhant egy szikláról, mert odalent megpillantott egy másik nőt.

Egy másik nőt, vagy tán Gabi volt az húsz évvel azelőttől, amikor még vékonyabb volt az arca, ringóbb a járása és egész megjelenése csupa napsütés volt. Rudi azt kérdezte a mélységtől, ki ez a nő. Ki ez, nem ismerem. A teste kérdőjellé görbült, szomorú kérdőjellé, mert a nő messze volt, és a mélység értette ezt a szomorúságot, magába rántotta Rudit. Fejjel előre zuhant, a koponyája összetört, amelyben pedig a képzelődő remény zuhanás közben már buja lombokat növesztett. És a képzelet lombjai benőtték az egész hegyoldalt, így aztán évszázadokba vagy tán évezredekbe is beletelt, mire a lombok alatt, a sűrű aljnövényzetben, amely mint a fanszór borította el a fák alját, valaki megtalálta Rudi kését. Fölvette, megvizsgálta, és mivel volt érzéke a tökéletességhez, a széphez és a jóhoz, csupán annyit alakított rajta, hogy a pengéjét be lehessen hajtani a nyélbe. Így született meg a bicska, és bicskával folszerelkezve a rudabányai férfiak most már valódi férfiak lettek: a képzelet lombja alól gyönyörű nők nevettek rájuk, szemük teli volt megértéssel. A nők között ott volt Jolika is a bérszámfejtésről, és Sacika a termelőszövetkezet vegyesboltjának fiatal eladónője, akinek a bőre olyan csillogóan barna volt, mint a frissen sült kenyér héja. És a rudabányai igazi férfiak minden este megverekedtek a lombok asszonyaiért, a bicskával pontosan az alhas közepére szúrtak, a vér tócsákban folyt szét a porban, egyforma vörösen cigányoké és magyaroké. Miféle emberek ezek, kérdezték, akik máshonnan költöztek ide. A kérdésre senki sem válaszolt, amint az a legtöbb kérdéssel lenni szokott. Válasz helyett megjelentek a rendőrök, hogy szétválasszák a bicskázókat, néha azonban későn jöttek, megesett már a halál.

Most azonban, amikor kedd van és még csak délre jár az idő, a levegő is alig mozdul a faluban. Apám szürke törzsőrmesteri egyenruhájában, amit anyám frissen mosott ki, ezért benzinszaga van, nyugodtan ebédelhetne a rendőrszén. Az ebéd paprikás krumpli, amibe szokása szerint kenyérdarabkákat tunkol, és amint a villa hegyére tűzött krumpliszeletek, virslikarikák kíséretében bekapja őket, piros zsírgyöngyök ragadnak a bajuszára, az ebéd ékszerei. Nincs hiánya semmiben. A nyitott ablakon át verebek zagyva csivitelése ömlik be. Az ebéd mégsem lehet nyugodt az őrsparancsnoki íróasztalnál, bár a falunak e percben semmi szüksége rendőrré, a képzelet lombjai alatt most senki sem járja az erdőt. De valaki éppen most támasztja neki a biciklijét az őrsparancsnokság kerítésének. Az ormosbányai megbízott az, megint jelentést hoz. Izgága, fontoskodó ember. Legjobb volna elküldeni az anyja valagába, de azért nem árt vele óvatosnak lenni. Egyelőre nem dönthető el, hogy provokál-e, vagy egy szimpla barom. Ráadásul külön érzéke van hozzá, hogy a legjobb pillanatokban állítson be. Apám mindenesetre nem kívánja megzavarni az ebédjét a jelentéssel. Annyit biztosan várhat. Jól tudja, hogy az ormosbányai megbízott a feljelentéseknek azt a műfaját gyakorolja, mely nem elégszik meg az egyedi ügyekkel, vádirattá kerekedik a harci erejét veszített államhatalommal szemben. Nem szabad elringatnunk magunkat, hanem állandóan fejlesztenünk kell éberségünket, nem elaltatnunk, hanem a harci készenlét állapotában tartanunk, nem lefegyvereznünk, hanem lefegyvereznünk, nem leszerelnünk, hanem mozgósítanunk, miként ellenségeink teszik. Szimpla barom lesz ez inkább, nem provokátor. Úgy látszik azonban, valaki tényleg elkezdte fölfegyverezni magát a faluban, késeknél komolyabb fegyverrel. A csuda vinné el, ebből biztosan ügy lesz! A kanál még egyszer végig-

szántja a lábós alját, hogy a sűrű, finom szaftból minél kevesebb menjen kárba, és az utolsó falat uborka is eltűnik a fogak között.

Hát megőrült ez az Antal? Pisztolyt rejteget? Minek az neki? És ha van pisztolya, minek mutogatja? Átviszi Ormosbányára javíttatni, mintha csak egy kabátot adna be a tisztítóba? Apám egy kenyérhéjjal sietve kitöröli a maradék szaftot a lábós aljáról, és újra maga elé veszi az ormosbányai megbízott jelentését. Ebből nem lehet kimászni. A háta mögül a jelentés fölé hajol három bölcs férfiú is, három szomorú tekintet. Ketten közülük dús szakállat viselnek, a harmadik gyért, ráadásul ő a feje tetején kopasz is. Ők hárman attól oly szomorúak, bár tekintetükből még mindig nem hunyt ki egészen a megértő bölcsesség, mert hiába szakítják millió felé figyelmüket, hiába vannak ott Vlagyivosztoktól Weimarig minden rendőrőrsön, minden tanteremben, minden bíróságon, és hiába tudják, hogy a seregnyi őrsparancsnoknak, tanárnak, diáknak, bírónak és legfőképpen a seregnyi párttitkárnak mit kellene tennie, és mielőtt tesz valamit, mit kellene gondolnia, elfáradtak már, nem győzik erővel az oktalanságot, az ostoba ellenállást, pedig az ember igenis formálható, az ember alapvetően igenis jó. Csakhogy útmutatásaikat ők hárman nem képesek többé érthetően közölni. Lám, apámnak is a szemükből vagy tán a szakálluk gubancaiból kellene kiolvasnia, mit lenne helyes most tennie, ha egyáltalán foglalkozna velük. Apámnak azonban eszébe sem jut, hogy tőlük kérjen tanácsot, háttal ül a három arcképnek, melyek hamarosan amúgy is lekerülnek a falról. Pedig a barátság és a kötelesség ellentmondásaiba bonyolódva most, amikor a piros kislábosból már nincs mit kitörölnie, bizony szüksége lenne a tanácsra, bár pontosan tudja, hogy akárkit kérdezne meg, a felelet egyformaképp hangozna: „Nincs barátság, nincs kímélet! Ma senkinek a fejét nem lehet megcirógatni, ütni kell a fejeket, irgalmatlanul ütni.”

Ezek azonban nem az apám szavai, hanem a gyérszakállú kopaszé a falon. Ilyeneket mond örökké. Apám viszont nem szívesen hall ilyen szavakat, általában se, most pedig egyáltalán. Történt ugyanis, hogy Bokor Antal tanító úr, apám barátja néhány nappal ezelőtt szemrevételezte régi pisztolyát, melyet némi munícióval együtt a háborúból mentett meg, és az idők mulandósága fölött érzett fájdalommal megállapította, hogy ezzel bizony nem lehet lőni. Nem mintha hirtelen lőhetnékje támadt volna. Elég volt Bokor Antalnak a lövöldözésből az orosz fronton. De ha már nem tudott megválni a pisztolyától és az emlékeitől sem, miért ne próbálná rendben tartani őket, ahogy minden egyebet példás agglegény életében. Felült hát tanítás után a biciklijére, és elkarikázott Ormosbányára. Lakott ott egy műszerész, aki a pisztolyokhoz is értett, és mivel régen volt a kezében ilyen darab, meg sem próbálta palástolni izgalmát, mikor átvette Bokor Antaltól a német Parabellumot. Nyomban alkatrészekre bontotta, mint egy órát, kitisztította, megolajozta, reszelgetett rajta valamit, egyszóval gyönyörködött ebben a valóban csodálatra méltó szerszámban, és még aznap este tűzkész állapotba hozta a szerkezetet. Csakhogy a műszerész régi vágású ember volt. Ideológiákban, elméletekben egyáltalán nem volt bizodalma, abban pedig még kevésbé, hogy az ember alapvetően jó lenne, sem úgy általában, sem konkrét személyeket, például saját magát illetően, bízott viszont a munkájában, abban, hogy igenis el lehet végezni valamit tisztességesen, és ez abban az időben már ritkaság volt. A tisztességes munkához pedig hozzátartozott a

próba. Pisztolyról lévén szó ezért kénytelen volt másnap reggel kiszögezni egy saját készítésű céltáblát az üres disznóól oldalára, és a fekete kör alsó szélének közepére célzott. Telitalálat. A feljelentés már a ravasz meghúzásának pillanatában ott feküdt az ormosbányai rendőrmegbízott asztalán. A feljelentő természetesen maga a műszerész volt, aki azelőtt is számos ügyfeléről emlékezett meg hasonló módon.

A három bölcs és szomorú tekintetnek tehát minden oka megvolt arra, hogy Vlagyivosztoktól Weimarig e pillanatban sehol ne fürkésszenek annyi szomorúsággal egy őrsparancsnoki tarkót, mint most apámét, és hogy némán is szinte kiáltsák neki: „Nincs barátság, nincs kímélet!” Apám pedig mintha mégis meghallaná a néma kiáltást, feláll, megigazítja zubbonyán a pisztolytáskát, és a kertkapun kilépve egy kisrendőr kíséretében elindul a lombokkal boltozott Kossuth Lajos utcán az iskola felé.

A ház, melynek utcai frontján, a valamikori tisztaszobában, az őrsparancsnok szolgálati lakásában apámmal és anyámmal akkoriban hármásban laktunk, csak annyiban különbözött a szomszédos házaktól, hogy a pitvar mögött vasráccsal megerősített külön bejárata volt, fölötte a vörös csillagos rendőrségi címerrel. E jel tudatta, hogy a ház valójában nem tartozik a faluhoz, egy távoli hatalom küldöttje, ha nem is oly távolié, hogy akár egyetlen pillanatra meg lehetett volna fedkezni róla, elég távolié ahhoz, hogy küldöttje e távoli hatalomhoz se tartozzék. Egyszóval afféle senki földjén éltünk, nemcsak apám, hanem anyám és én is, akik pedig viszolyogtunk az ablak előtt árnyként elvonuló szürke egyenruháktól, a pisztolyoktól. Sokszor megfigyeltem, hogy anyám közeledtére a kisbolt előtt beszélgető asszonyok elhallgatnak, vagy legalábbis lehalkítják beszédüket, engem pedig soha nem hívtak magukkal a gyerekek, akikkel szerettem volna játszani. Bárákódtam emiatt, de nem nagyon, azt mondtam magamnak, játékaik bosszantanának vagy halálra rémítenének. Anyámnak is el kellett fogadnia, hogy a falu szinterein tökéletesen azonos apámmal, miközben néma, kitartó küzdelmet folytatott ellene. És mi mást választhatott volna a küzdelem terepéül, mint az én nevelésemet, ahol eleve győztesnek érezhette magát? Kit tudja, honnan vett anyagokból szebbnél szebb ruhákat varrt nekem, amivel sok szenvedésem okozója lett, mert e ruhákban még inkább idegennek kellett éreznem magamat a falubeli lányok között, egyszerű ruháikat mégsem cseréltem volna el az én pliszírozott szoknyácskáimra, szalagjaimra.

Ha meggondolom, gyerekkoromnak e szakasza a ruhák és az árnyak küzdelmében telt, és a küzdelem apám körül forgott, akit az uniformisok, a lobogó zászlók és a menetelések korában két egymást váltó hatalom ruházott fel a férfiaságnak, az erőszaknak azokkal a jelképeivel, amelyeket egyedül az állam kezéből lehet elnyerni. Az egyenruha apám számára a dolgok jobb és szilárdabb rendjébe engedett bebocsáttatást kora reggel, amikor a tükör előtt az utolsó gombig begombolta a zubbonyát, második bőreként húzta magára. És nemcsak ezt a rendet zavarta volna meg, ha megért valamit anyám ijesztő társtalanságából, amit behímezett a párnákba, behorgolt a csipkék finomságába, és belevarrt a ruháimba is, hanem annak a tudatát is, hogy egyáltalán létezhet bármilyen rend, amely őt magába fogadhatja.

Most azonban, amíg apám szürke törzsrőrmesteri egyenruhájában a lombok-

kal boltozott Kossuth Lajos utcán egy kisrendőr kíséretében az iskola felé tart, a legkevésbé sem sietősen, mert a tanítás még nem ért véget, van ideje elgondolkodni a történet folytatásán, hogy néhány perc múlva letartóztatja-e Bokor Antal tanítót, a barátját, vagy valamilyen mentő ötlete támad, én, aki mindezt mesélem, könnyedén átléphetek abba az időbe, amikor a szép szál árnyakból riadt kis törpék lettek, akik a földszintes ház ablakáig se értek föl, négykézláb osontak, nehogy észre vegyék őket. A három szomorú és bölcs férfiút persze így sem téveszthették meg. Weimartól Vlagyivosztokig épp elég nyomorult kis törpét láttak már. Csakhogy e sok nyomorúság, sok törpeség annyi fájdalommal és haraggal töltötte el őket, hogy nem maradt bennük semmi erő, ők maguk is zsugorodni kezdtek, először tenyérnyire, aztán bélyeg nagyságúra. Ráadásul valami ismeretlen kór is meglepte őket. Az utolsó szőrszálig kihullott egykor annyi talányt rejtő szakálluk. És mivel éppen a szakállukban lakott az erejük, egy reggel, amikor már senki sem ismert volna rájuk, a három buddhista bonc, mert hiszen azok voltak már, a forradalmi munkásmozgalom legnagyobbjai, erőtlennül, kimerülten csúsztak le a falról, és hogy ott voltak egyáltalán, csupán három éktelen, világos folt mutatta, semmi más. Azon a reggelen, mikor apám észlelte a hiányt, szörnyen megrémült, és még mielőtt Weimartól Vlagyivosztokig az összes járási, városi és megyei párttitkár, első és második helyettes, az összes bíró és tanár, az egész szervezett ifjúság tudomást szerezhetett volna arról, hogy a szakállasok Rudabányán eltűntek, és őt, egyedül őt tették volna felelőssé, ha a három fej eltűnése miatt Weimartól Vlagyivosztokig eluralkodik a fejetlenség, sürgősen keresett három másik képet, amelyekkel elfedhette a világos foltokat, és amelyekből józan számítások szerint nem származhatott baj. Magyarországon ekkoriban úgylis cserélgetni kezdték a fejeseket.

Olyan kép pedig, amelyből, ha minden szempontot alaposan mérlegelünk, nem származhat baj, mindössze három van. Még szerencse, hogy nem kevesebb. A komor, szakállas férfiak helyén ék alakban már aznap reggel ott függött Petőfi, Vörösmarty és Arany arcképe. Mintha másé soha nem is függött volna az őrsparancsnokság falán. Apámat nagy nyugalom szállta meg. Gyönyörködött bennük. A három közül elsőnek természetesen Petőfit akasztatta fel, és természetesen középre, elvégre ő mondta azt, hogy akasszátok fel a királyokat. E tréfáért Petőfi ezúttal nem haragudott, mert kisvártatva meglátta maga mellett régi barátját, Aranyt Jánost, Arany pedig Petőfit, de nem hitt a szemének. Mit bámulsz úgy, kérdezte Petőfi. Hunyd be a szemedet, ha neki nem hiszel, ha nem hiszed, hogy itt csakugyan én vagyok; s kérdezd meg szívedet, hiszen majd felel ez... A kezdeti boldog elképedés után azonban Aranyon úrrá lett szokott lemondása. Mert bizony éjente sok bús alakban látta ő már Petőfit, sőt nappal is, amint belibbent az ablakán, és megsimította homlokát, de neki a hír hiába költött már mesét, hogy barátja tán még eljövend, tudta, hogy mit jelent ez, s azt is, hogy a sírból felszálló árnyak még sohasem hoztak életet.

Vörösmarty, akié a harmadik szög lett, annál izgatottabb volt. Nyomban tudni akart mindent, ki nem fogyott a kérdésekből, de nem Petőfit vagy Aranyt faggatta, hanem apámat. Mondja meg neki, mit csinálnak most Magyarhonban. Erre apám megvonta a vállát, és azt felelte, esznek, isznak és danolnak. Vörös-

marty ezt gúnynak vette, de azért próbálkozott még. Elvégre Magyarhonban soha sem volt nehéz panaszra bírni valakit. Megkérdezte hát, semmi baj sincs? Semmi gondrém, hogy majd érte meglakolnak? Gondrém az mindig van. Meglakolás is néha. Most például azok, akik a ház előtt fékező fakaruszról stangával fölszerelve leugráltak, arra készültek, hogy jól meglakoltatják apámat. Ők voltak a gondrémek. Vészjósló egy társaság. Belökték a kertkaput, kiáltoztak és verni kezdték az ajtót, majdhogy be nem szakadt. Most megölik az apádat. Ez nem az ő hangjuk volt, hanem az anyámé. Szaladt a ház hátsó traktusa felé, én a nyomában, de a bányászok megelőzték bennünket. Ripityára zúzták az asztalt és a rádiót, szétverték a villanykörtét, és ők is azt kiáltozták, hogy most meglakoltok. „Meglakol a vakmerő, a semmirekellő!” „Törvényt ha kikerül, fennakad egy ágon, meglakol e földön, meg a másvilágon!”

A rendőrök, apámon kívül hárman, a szétvert íróasztal előtt glédában álltak, mintha raportra rendelték volna őket. Berezeltek, ólomkatonák? A jobb keze mindegyiknek a zsebébe ragadt, szorították a csőre töltött pisztolyt. Önuralom. Önuralom. Anyám átölelt és magához szorított, teste elnyelte a testemet. A vasrudak még mindig a tárgyakon álltak bosszút, a székeken, az iratos szekrényen, melynek üvegéből a szilánkok szerteszét pattantak, az egyik rendőr kézfején vékony csíkbán futott le a vér. És Petőfi, mint 1848 májusa óta mindig, máris harsonák riadóját hallotta és vértengert látott. Gyászt és vért. Mert gyász és vér lesz a magyar nemzet sorsa, és vezérül isten a költőket rendelé! – kiáltotta, azzal le is ugrott volna a falról. Őt nyeszlett fickó léteire életében sem tartotta vissza semmi hatalom, ha vérszagot orrontott, és a magyar nemzet sorsa egy kis leckéztetést helyezett kilátásba, de a szöggel, melyre a képe volt akasztva, nem bírt szegény.

Időközben az órsparancsnokság kifogyott a szétverhető tárgyakból. Már csak a rendőrök feje maradt, ahonnan valóban ki kellett volna verni egyet-mást, de a bányászok vezetője, egy széles koponyájú, mokány kis ember a szakállasoknál kevésbé hitt a nevelés lehetőségeiben, és megígérte, hogy mindjárt az is szét lesz verve. Nyomatéku jól szemén köpte apámat, és tépdésni kezdte a parolijáról a csillagokat, a zubbonyáról a csillagos gombokat. Ünnepestes lefokozás. Pergett a dob, riadtak a harsonák. A rendőrök megtépázott egyenruhában, lehajtott fővel álltak a harcmeső közepén, míg a huszárok kék mentében, zsinóros csákóban járatták lovaikat, zászlajuk fenn lobogott.

– Ki ez? – mordult hirtelen apámra a bányászok vezetője, és a középső képre mutatott, mely a harsonák szavára megmozdult.

Apám hátrafordult, és tekintete találkozott Petőfiével.

– Ez? – kérdezte.

– Ez! – mordult újra a kapitány, és stangájával betörte a kép üvegét.

A kartonlap megsérült, hasadás támadt a lázas pírban égő arc jobb oldalán.

– Petőfi Sándor.

Úgy látszik, ezt a nevet részegen nem tudta hová tenni a kapitány, mert olyan hangsúllyal, amely nem sok jót ígért, tudni akarta, hol lakik az a Petőfi Sándor.

Vörösmarty arcán erre rángani kezdtek a nevető izmok, aztán kitört belőle a röhögés. Igazi 19. századi röhögés volt, áradó és vad. Elvégre Petőfi volt az, aki letépte csillagát a haza egeről, midőn a nemzetgyűlés hadügyi vitájában a többséggel szavazott, és az a pukkancs színész nem átalotta arra biztatni, hogy szag-

gassa darabokra a *Szózatot*. Na most nézzen fel a haza egére ez a pojáca! Hol van onnan az ő csillaga? Akárhogy ragyogott, egy pohár rossz pálinka lemosta, még folt se maradt utána. Mert amióta világ a világ, a haza egét itt a honfi buzgalom s a pálinka mindig együtt derítette föl! Így vagyunk mi is tündöklő augusztusi csillagok a haza egén, lepotyogunk mindannyian. Vörösmarty ezen aztán úgy nevetett, mint életében még soha. Nem is nevetett, ugatott a falon. Apámnak bezzeg, aki néhanapján szintén írt verseket, afféle köszöntőket születésnapra, az arcizma sem rándult.

– Ott fent lakik – mutatott a hegyoldal irányába –, a kasznárház mellett.

A kasznárház mellett, egy kis házikóban született ugyanis valaha az a költő, akit nem akárki, maga Kazinczy nevezett a magyar költők fejének. És igaza volt, mert aki Rontó Pál önéletrajzi tintásüvegébe mártva lúdtollát nemcsak fejér cipókkal, kalácssal, lángossal és vakaróval töltötte meg az olvasók örökké üres bendőjét, de csodás rétesekkel, lelkes fánkokkal és kapros-túrós bélesekkel is, és aki mindezek után azt merete mondani, hogy inkább társalkodik holtakkal, kik voltak, s már nincsenek többé, az valóban a költők feje marad. És mivel a stangás emberek aznap feltétlenül be akartak verni egy fejet, az a fej nem is lehetett másé, mint a magyar költészeté, vagyis szegény Gvadányi Józsefé, még ha a huszárok verés közben bűdös Petőfinek szólították is.

Így vette kezdetét Rudabányán az utolsó magyar forradalom. Apám telefonált a járás központjába, Edelénybe, hogy utasítást kérjen, de egyetlen parancsnokot sem talált a helyén. Lamberg szívében még nem volt kés, Latour nyakán se kötél, de a telefont már nem volt érkezése senkinek sem fölvenni. Csengett sokáig, csengett visszhangosan. És mire elült a visszhang, a levegő megtelt hírekkel. Miskolcon tüntetések és letartóztatások voltak, Pesten mészárlás, a Tisza felé oroszok vonulnak. Az nem lehet, hogy máris vége legyen mindennek, mikor még el sem kezdődött! El sem kezdődött, de micsoda? Hát a minden. A forradalom, a mindenségit! Kora reggel száz vagy százötven rudabányai bányász elindult Miskolcra. Köztük volt Bokor Antal tanító is. A vonat gyötrelmes lassúsággal kelt át a Szuha völgyén, Kállónál még vesztegelt is vagy negyedórát, mire továbbengedték. Türelmetlenség, izgága heveskedés, az nem lehet, hogy egy beragadt váltó miatt kimaradjanak a forradalomból. Végre sikerül a fülénél fogva előrángatni egy vasutast. Bokor Antal nem érti, mi ragadja őt is magával, ő szidja leghangosabban ezt a mocskos ávós bandát, ők irányítják már a vasutat is. Miskolcon addigra a tömeg a Rudas László utcából a Zsolcai kapuhoz vonult, a rendőr-főkapitányság épülete elé, amelynek homlokzatáról békeszerető kezek már előző nap eltávolították a vörös csillagot. Elterjedt ugyanis a hír, hogy miután szabadon engedtek néhány tucat egyetemistát, a bent tárgyaló diákpárliamenti küldötteket letartóztatták. A bányászok a Gömri pályaudvar felől negyed tíz körül éppen akkor értek a Zsolcai kapuhoz, amikor a tömeg egyszerre megindult az épület ellen, hátulról nyomták az elől haladókat, mire a kapuban lövések dörrentek. Egyesek szerint a szolgálatot teljesítő őrök lőttek a kapu mennyezetébe, hogy feltartóztassák a tömeg nyomását, és ha így tettek, kétséges, hogy ezt pusztán ijedtségből cselekedték-e, vagy parancsot kaptak rá. Mások szerint nem is lövések, hanem kézigránátok dörrentek, amelyek, mint egy szép szőlőfürt, egyetlen kötegben Gáti Imre államvédelmi százados feleségének ke-

zéből repültek volna el. Tény, hogy október végén az események felderítésével megbízott nyomozók kihallgatták Gátinét, majd elengedték, és a rokonaihoz vitték Hidasnémetibe. Az első és a második emeleti ablakokban felállított rendőrök és államvédelmisek a kapuban eldördülő lövések nyomán úgy vették, mintha már elhangzott volna a tűzparancs, holott Vörös Balogh István rendőrszázados csak további figyelmeztető lövésekre adott utasítást. A tüntetőkre ennek ellenére heves géppisztolytűz szakadt, kézigranátók robbantak a tömegben.

A lövés nemcsak odakint, hanem a főkapitányság épületében is pánikot okozott. Gáti Gyula rendőr alezredes zavarodott ábrázattal lépett ki a mellékhe-lyiségből, mert felrémlt benne, hogy tíz évvel azelőtt, 1946 nyarán, hogyan lincselte meg a tömeg a zsidónak vélt feketézőket, hogyan vonszolták lovaskocsikkal a megnyomorított testeket. Láta magát a nyakánál fogva egy lovaskocsihoz kötve, és ettől kezdve nem volt alezredes, csak egy ijedt zsidó. A sortűz után a tömeg szétrebbent, de a főkapitányság közelében maradt. Többen a szemközt álló laktanya katonáihoz fordultak fegyverért és védelemért. A katonákban meg is volt a szándék, hogy az ávosok ellen fordítsák fegyverüket, a tisztjeik alig tudták visszatartani őket a főkapitányság ostromától. Eközben a rendőrség és az államvédelem vezetői úgy döntöttek, hogy a forradalmi szervektől, a Diákkparlamenttől, még inkább a nagyüzemi munkástanácsoktól kérnek segítséget, átadva a parancsnokságot a munkástanácsok választmányának. Mivel a sortűz nyomán átmenetileg meglazult az embergyűű az épület körül, a küldöttek kijutottak a gyárakba, a munkások képviselőjében azonban csak egy nemzetőr érkezett tárgyalni. Ezért úgy határoztak, hogy a nemzetőr kíséretében a még mindig rémült Gáti Gyula alezredes menjen vissza a kohászati művekbe, hogy a vezetőket tárgyalásra bírja. Nem jutottak azonban messzire. Hiába öltözött Gáti civilbe, az épület körül újra összegyűlő tömegből többen felismerték. Az épületből ekkor riasztólövéseket adtak le a védelmére, így a nemzetőrrel együtt átmenetileg sikerült egérutat nyernie. Az egyik közeli épület pincéjébe menekültek, de hamarosan megtalálták őket, és Gátit a tömeg eszméletlenre verte, majd nyakánál fogva egy teherautó mögé kötötték, úgy, ahogyan az imént felrémlt előtte, a Zenepalotához vonszolták, és ott felakasztották.

Mindez pontosan elmondható. De látható-e most, negyven évvel később Gáti Gyula összevert teste, látható-e, miként dőlnek el a tömegben a legéppuskázott emberek, mint a kuglibábok? Ha a szem nem is, a képzelet ismeri-e az egyidejűséget? Ha ismeri, mindezt nem csupán azért kellene elképzelnünk, mert különben nem érthetjük meg, miért dördül el percekben belül Bokor Antal tanító évekkel korábban Ormosbányán megjavíttatott és azóta olajos ronggyal rendszeresen tisztogatott pisztolya, hanem főként azért, mert ha egy tömeg legéppuskázásának lehetőségét nem vagyunk képesek bármikor a szemünk elé idézni, úgyszólván gombnyomásra, ahogy az iskolában az egyszeregyket kell tudni, nos, mit tudunk akkor egyáltalán, mit tudunk arról, hogy hol élünk, hiszen a világ legtöbb városában időről időre lincselni szoktak, időről időre hullákkal díszítik fel a fákat, sortűzekkel ritkítják a szálnalmas élet emberi anyagból összegyűrt, elviselhetetlenül sűrű, kocsonyás masszáját.

Képzeljük el tehát, miként vonszolódik Gáti Gyula teste a Zsolcai kaputól át a Zenepalotáig, ami körülbelül két kilométernyi távolság. Vonszolódik a teherau-

Zsidópöcs. Ezt akartad látni, nem? Halálmerev zsidópöcs fénylik az obeliszk alatt.

És ekkor. Mi történhet ekkor? Mi történhet még?

Eldördül egy lövés.

Bokor Antal tanító belelő a ló üveges szemébe. Összetörik az üveg. Megvakul a döglött ló. Beszakad a koponya. És a lövés, mely bezárja a burkot, a burkon kívül végre rendet tesz az üres időben, a falióra réztányérja ide-oda ing, újra hallható hangokat ad az óra sötét barna fateste. Apám a Kossuth Lajos utcán megy az iskola felé, és már tudja, hogy nem fogja letartóztatni a barátját. Azt fogja jelenteni, hogy a pisztoly, amelyet megjavított az ormosbányai műszerész, patronos játékpisztoly volt. Ilyen könnyen azonban nem keveredhet ki ebből a történetből. 26-án késő este, amikor a vonat visszahozza a bányászokat Miskolcra, Bokor Antal meglátogatja apámat. Elmondja, mi történt a Zsolcai kapunál, megnyugtatja apámat, hogy neki semmi bántódása nem eshet, és azt tanácsolja neki, hogy a község őrsparancsnokaként csatlakozzék a bányászok munkástanácsához. Anyám vacsorát hoz be, gőzölög a délről maradt bableves, gyűlöli, gyűlöli ezt a helyet, ahol él. Amit most hallanak a miskolci lincselésről, arról évtizedekig hallgatni fognak. Rendnek kell lennie, apám ezt mondja, ez a legfontosabb. A stangásokról nem beszél, de rájuk is gondol. Néhány nap múlva azonban bevonulnak a faluba az oroszok. Négy orosz jön egy nyitott UAZ-zal, a kocsí az őrsparancsnokság előtt áll meg. A falon egyelőre nincsenek új képek, még várni kell, amíg minden kitisztul, a régieket, a költőket viszont már levették.

Megint ott éktelenkedik tehát a három folt, és apámat éppen alattuk állítják falhoz. Az oroszok között van egy magyar is. Tud magyarul. Az iránt érdeklődik, miért állt át apám rendőr léte a munkástanácshoz. Kérdőre vonja. Kíváncsi rá. Le is lőhetné, de csak vádol.

Apám azt feleli, amit a tanítónak is felelt. Rendet kellett tartania. És itt a faluban nem is volt lincselés. Itt haza szála se görbült senkinek.

És ez volt az egyetlen válasz, amely az oroszoknak megfelelt. Elvégre az ember nem sokat változott az első emberpár születése óta, akik meghallották az Úr szavait, mikor a kertben járt, s egyetlen szóval beteljesítették politikai küldetésüket, hogy a nyelv szavával uralják a földet, és ez a szó nem volt egyéb, mint a „rend”. Széder, így mondták a teremtés ifjú gyermekei. Párjádok, így mondta, aki tolmácsolt. On szlegyíl za párjádkom. És ennyi elég is volt, az UAZ, ahogyan érkezett, el is ment. Visszajöttek viszont a járási elvtársak, akik még 24-én szöktek át Szlovákiába. Mentették a tyúkszaros életüket. Most visszajöttek, és ugyanazt kérdezték, mint az oroszok. Csakhogy mivel magyarok voltak, és mivel ők voltak az edelényi elvtársak, a kérdés valahogy egész másképp hangzott. És apám is egész másképpen válaszolt. Nem beszélt a rendről. Arról éppenséggel nem. Kák tü gáváris pá vengerszki párjádok? Nyikák, nyikák. Dühbe gurult és ő is kérdezett valamit. Azt kérdezte: én itt voltam, de ti hol voltatok? Hol a kurva anyátokban? És ezzel a kérdéssel beadta a leszerelési kérelmét. De az egyenruhát nem vették el tőle olyan könnyen. Ahhoz, hogy ne állítsák hadbíróság elé, hogy ne ültessék le évekre, meg kellett tennie valamit. Végül is nem nagy dolog. Neki kell letartóztatnia Bokor Antal tanítót, aki részt vett Miskolcon Gáti Gyula rendőr alezredes bestiális meggyilkolásában. Emlékeztették apámat arra a né-

Feltéve.

404

Egyedül*

Három hónapja már, hogy eltemettük, de még most is sűrűn törnek rám homályos, még csak gondolatnak se nevezhető suhanások, villanások. Olyasmik, hogy fel kellene hívni, hiszen a milliószor beütött telefonszám a megszokott telefonozós időpontokkal ott lapul a tudatom mélyén, és talán, mert régen aktivizálódott, egy tört pillanat erejére önjáró lett. Aztán öt-hat óra tájékán – ezerszer siettem olyankor hozzá – felbukkan valahonnan az elégedetlenkedő hiányérzet, a nagy-erdei úton pedig – mielőtt jobbra, hazafelé letérek – a halvány vágyakozás, milyen jó lenne egyenesen továbbmenni, végighajtani azon az úton ezeregyedszer is, kint balra fordulni, átmenni a vasúton, majd a nagytükörbe pillantva, az éles hajtúkanyarban óvatosan jobbra kanyarodni, és behajtani a hatalmas parkolóba. Végigmenni – éppen úgy, mint nyolc hónapon keresztül nap mint nap – az épületek oldalában, köszöngetni a kint ücsörgőknek, akik már ismernek, és akikkel váltok két szót. A hospice terasza előtt kerülgetni a napozó macskákat, aztán a pavilon mély csendjében kettőt jobbra lépve, már messziről, a folyosóról a mindig nyitott szobaajtón át megpillantani őt az ágyában, jó hangosan, hogy jó napot kívánok, ki van itt, tessék csak felébredni, vidámságot erőltetve magamra berobbanni hozzá. Felnőtthoz illően azonban tudomásul kell venni, hogy nincs ezeregyedszer.

Egy egész évem volt felkészülni, mégsem sikerült. Félelmetes volt, ahogy a hír ért, megkísérlem leírni neked, bár meglehet, nem leszek képes szavakkal meghatározni azokat az érzéseken túli, megnevezni se tudom miket, amelyek akkor körülöttem és bennem kavargtak.

Előtte éjszaka – gondolom, mert az utolsó napok, hetek, hónapok fáradtsága csontig ette belém magát – álom nélküli, nehéz, szinte öntudatlan alvásba zuhantam. Reggel hétkor telefoncsörgés riasztott, az éjszakás Marika hívott, mielőtt hazament.

A szokatlan időben megszólaló telefon a hideg rettenetet hozta rám akkoriban. Tudod, az a milliószor hallott csengőhang, amely egyébként ugyanúgy része a napjainknak, mint az autó zúgása, a kutya ugatása, a kazán duruzsolása, olyankor teljesen kivetkőzik magából. Baljós fenyegetéssel hasít a korai vagy késői mély csöndbe, és te úgy érzed, mintha durva erőszakkal rád szakasztaná azt az ajtót, amely elválaszt, és védelmez téged a bajtól. Több riadalmon is átestem, volt köztük számtévesztő ismeretlen, csevegő ismerős és halaszthatatlan munkahívás. És én a pillanatig tartó rettenetet követően el se tudom mondani neked, milyen hálás voltam – nem is tudom, kinek, minek –, hogy még az innenső oldalon vagyunk.

* Részlet a *Hálóiingben, pelenkában* című kisregényből.

Az éjszakás Marika rögtön azzal kezdte, ne ijedjek meg, változatlan az állapota, de menjek még délelőtt az irodába, vegyem fel a pénzeit, ne kerüljenek hagyatéki eljárás alá. A zsibbasztó ijedtség után megnyugodtam kissé, sőt visszazuhantham egy röpké időre még az alvásba is. Fél nyolc körül keltem fel, molyováltam, végeztem a reggeli rutinjaimat. Közben hol noszogatótt egy kényszeres érzés, hagyjak mindent és induljak, hol visszafogott valami, még ne, korán van, csak lábatlankodnék a reggeli dolgok, a fürdetés, a tisztába tevés alatt. Egy kis üvegbe barackbefőttet készítettem, hátha bele tudom varázsolni apró falatonként valahogy a szájába, bár nem igazán hittem benne az előző este után. Összepakoltam Sári néném tálkáját, üvegét, hisz úgyis fogunk találkozni, visszadom neki. Így tengtem, lengtem tulajdonképpen, mert valójában már elindulhattam volna, és rég ott lehettem volna nála. Aztán nyolc óra negyvenkor tipródva néztem az órára, mégiscsak sietni, menni kellene gyorsan, de a nevenincs valami ismét visszatartott, jobb lesz kilenc körül.

Akkor, ott az óra előtt azonban valami furcsa, leírhatatlan suhant át rajtam, lebegett körülöttem. Nem tudom megfogalmazni neked, érzés, benyomás, egy különös tudatállapot vagy mi volt ez. Egyetlen konkrét, halvány kényszerűséget is hordozó gondolat testesült meg benne: már nagyon régen írtam, be kellene kapcsolni a laptopot. Bejött a fájl, egyetlen kurta mondatig – most már itt a vége – jutottam, és akkor megcsörrent mellettem a mobiltelefon. Még pontot tettem a mondat végére, majd másodikra felvettem. A kijelzőre pillantva hosszú szám-sor, benne a vezetékes körzetszám – maga a bizonyosság – villant a szemembe.

A főnövér szólta bele, szomorú hírt kell közölnie. Nyolc óra negyvenkor bevégeződött.

Nem gondoltam, hogy ennyire rövid az élet, pedig láttam a romlást, részese voltam a folyamatnak! Megérezhettem volna, tudnom kellett volna! Ez így mégse igaz, mert igen, tudtam, hogy haldoklik, előző nap és az azelőttin végtelenül ültem mellette, és aznap is úgy gondoltam, hogy folyton folyvást ott leszek. Intézkedtem túlfűtötten, ha úgy látják, a legrosszabbra fordult az állapot, és én éppen nem vagyok, értesítsenek, akár éjszaka is. Megkérdezték, ott akarok lenni, amikor meghal, és én azt válaszoltam, igen, mindenképpen, mert segíteni akarok neki. Telefonszámokat egyeztettem, kontrolláltam, úgy érzem, mindent megtettem ennek érdekében. És nem adatott meg. Se neki, se nekem.

Úgy egy héttel a halála előtt kezdődött a végső romlás. A nővérek nap mint nap azzal fogadtak, hogy egész nap alszik, semmit sem eszik. Valóban, az imádott zsíros kenyér, a paradicsom érintetlen maradt, legfeljebb egy kis dinnyét tudtam belediktálni. Nagy meleg volt azokban a napokban, hátha emiatt ilyen, gondoltuk Péterrel. Vasárnap, két nappal előrehozva a születésnapját, egy Fekete-erdő tortával vonultam be a hospice-ba. Világéletében odavolt a sokkrémes sütikért, gondoltam, ez most is bejön, de csak morgolódott, hova gondolok, illet ő nem ehét. Jó, akkor próbálkozzunk a barackkal, mondtam. Rozikát, a szobatársat, elkezdtem a tortával, őt a barackkal etetni. Hosszú percek teltek el minden falat között, mert csak rágtak és rágtak, elfelejtettek nyelni. Szólongattam és dicsérgettem őket, ha lement a falat, és gügyögtem hozzájuk, milyen finom, milyen ha-

bos ez a süti, milyen édes és leves ez a barack. Egy falat, egy törlés és három kortynál nem több a szívószállal, nehogy félremenjen az innivaló. Igaz, másfél óra hosszáig tartott, de akkor még villával ettünk, és szívószállal ittunk.

Este szoltam Sári nénémnek és Katának, hogy rosszabbra fordult az állapota. Másnap együtt mentünk ki hozzá. Már felültetni sem tudtuk, mert minden mozgásra magánkívül volt a fájdalomtól. Oldalára fordulva, feje alá még egy kispárnát téve próbáltunk valamit belediktálni. A szeme végig csukva volt. Folyton kérdezgettem, fáj a lábad, fáj a kezed, szemöldökráncolással jelezte, hogy igen. Egyszer azt találtam kérdezni, mid fáj, és ő azt válaszolta: az egész világ. Ez volt az utolsó értelmes mondata.

Jolika néni, Ildi anyja állt meg az ajtóban, és mint egy hírnök szolt hozzá: imádkozz Editke, meglásd, a Jóisten megsegít. Ösztönösen odafordultam Sári nénémhez, ő nagyon tud imádkozni, kezdje el. Belefogott a Miatyánkba, utána a rózsafüzérbe. Katát magamhoz húztam, úgy mondtuk mi is. Meg-megakadtam, vagy a visszafojtott sírástól, vagy mert nem emlékeztem a szövegre. Ő is próbálta velünk mondani, láttam, ahogy az ajka némán formálta a szavakat, láttam tőle az áment és a malasztal vagy teljest. A kezét is megpróbálta összekulcsolni, ez azonban még segítséggel sem sikerült neki. Edit, mondjunk még egy füzért, kérdezte Sári néném, és azonnal belekezdett az újabba. Megrendültség és békesség volt körülöttünk. Már sötétedett, amikor Sári nénémék elmentek.

Magamban maradtam vele. Csak ültem az ágya mellett némán, csendben. Figyeltem a lélegzését, néztem a folyton ránduló arcát, a csukott szemét, az égnek kiáltó, a levegőben megmeredve álló karját, amit megpróbáltam lehajtani a paplanra, ő azonban újból és újból visszaemelte. Egész életünk benne volt abban az utolsó előtti estében. A közelségeink és a távolságaink. Mélyről, nehezen szedte a levegőt, csak aludt és aludt, legalábbis úgy látszott. Azt a fajta magányt láttam rajta, amelyet az ember nem akar megosztani, és nem akarja, hogy megtörje bárki. Mégis próbálkoztam, érintésekkel. A kezét simogattam, de csak könnyedén, mert tudtam, hogy már az egész világ fáj. Volt, amikor hagyta, volt, amikor el akarta húzni. Olyankor megilletődtem, abbahagytam, kis idő múltán azonban arra gondoltam, lehet, csak rosszul értelmeztem a mozdulatát, úgyhogy makacsul újra és újra próbálkoztam, mert a köztünk valaha volt összes távolságot le akartam győzni. Azt hiszem, nem sikerült. Lehet, nem jól közeledtem. Beszélni képtelen voltam, ő nem tudott. El se tudom mondani, mennyire akartam, mennyire igyekeztem, hogy jobb, könnyebb legyen neki, és mennyire tanácstalan, gyámoltalan voltam. Olyan jó lett volna, ha valaki segít akkor nekem, eligazít egy kicsit abban az érzelmi útvesztőben, magamra hagyatottságban, de csak ültem és ültem mellette egyedül, gyötrelmesen.

Sötétedett, de nem kapcsoltam semmilyen fényt. Olyan érzésem támadt a félhomályban, hogy érzi a gondolataimat. Tudatosan elkezdtem koncentrálni. Hogy mit gondoltam? Szokványos, mondhatni, sablonos dolgokat, jaj, te szegény, nagyon sajnállak, már semmi sem számít, minden jó lesz, nyugodj meg, aludj, ilyesmiket. Egy idő után mintha egyenletesebben szedte volna a levegőt. Bár lehet, hogy mindezt az én felfokozott érzelmeim sugallták, és ő az égvilágon semmit se érzékelt már a világból, mert úgy tele volt gyógyszerekkel, hogy azok mindent elnyomtak.

Miután a ki tudja, hányadik, soron kívüli fájdalomcsillapítótól mintha tényleg aludt volna, az eszem elkezdett noszogatni, most már ideje hazamenni. Nehezen mozdultam. Ültem, és még mindig ültem mellette tovább, figyeltem a vonásait, véstem őket az agyamba befelé, aztán mégiscsak felálltam, megsimogattam az arcát, pihenj, aludj, mondtam, és egy halvány puszit adtam neki. Egy gyenge remegés, épp olyan halvány, mint a puszi, futott végig rajta. Az éjszakás Marika megnyugtatót, biztosan megéri a reggelt.

Másnap – miután a nővér is azt mondta, hogy szokott magában imádkozni – eldöntöttem, hogy papot küldök hozzá, amilyen gyorsan csak lehet. Sikerült elintéznem, hogy Király tiszteletes, aki egyébként rendszeresen járt ki az otthonba, és látogatta őt is, elmenjen soron kívüli, utolsó úrvacsorára hozzá. A tiszteletes utána azt mondta nekem, hogy elfogadta a sorsát, istenfélő ember, könnyű halált kívánjunk neki. Már nem emlékszem, hogy csak gondoltam vagy hangosan ki is mondtam, ez eddig nem adatott meg.

Tehetetlenségemben az agyam, mint egy mantrát zakatolta: mit tehetnék, mit tehetnék? Eszembe jutott, hogy a haematológián annak idején azt mondták, borzasztó fájdalmakkal jár a mieloma, de nem hagyják szenvedni a beteget. Aztán, hogy hányszor hallottam, a végén morfinszármazékokkal vagy morfiummal csillapítják a haldoklók fájdalmát. Így villant be a megoldás: morfium. Szaladtam a főnővérhez, aki azonban gyorsan lehűtött: a hospice nem kórház, morfiumhoz ÁNTSZ-engedélyt kell kérniük, több nap, mire megkapják, addigra késő lesz. Mivel előző este óta a tablettákat már összetörve, mézzel pempősítve sem lehetett belediktálni, injekcióra váltottak, nyugodjak meg, akkora dózisokat kap és annyszor, hogy ugyanazt a hatást eléri így is. Nem tudom, így volt-e, fogalmam sincs, az elérhetetlen morfium jobban enyhítette, netalán ki is iktatta volna a kint? Azt se tudom, hogy a két utolsó napon, amikor úgy tűnt, magánkívül alszik, valóban aludt-e vagy öntudatlan volt. Csak azt tudom, hogy a két nap alatt egyetlenegyszer sem nyitotta ki a szemét, és hogy ne kínozzuk, már nem ültetjük és nem fordítottuk, hogy a nővérek kispárnák seregét rakosgatták a térd, a boka, a könyökcsont közé és alá, mert minden, akár saját testrészeinek összeérése, akár a lepedővel vagy a paplannal való érintkezés is fáj. Az én könnyű kezem is. Tudod, elnézve az összeaszott testét, a kisebesedett bőrét, amelyet szinte átfúrt a csont, az arca és a szeme helyén feketéllő gödröket, arra gondoltam, hogy az Isten utolsó próbatételként pont azt mérte rá, ami elől menekült, amivel képtelen volt megbirkózni, a fájdalmat.

Az utolsó nap délutánján bevittem a gyerekeket, akik valójában már nem is gyerekek. Tudták, hogy végleg búcsúznak. Becsületükre legyen mondvá, helytálltak. Még akkor is, ha Dávidot ki kellett vezetni, mert nem bírta elfojtani a zokogást, még akkor is, ha Zia elcsukló, erőltetetten könnyű hangon kérdezgette, hogy emlékszel, nagy, amikor kétfelé főzted a tésztát a kedvünkért, meg amikor azt mesélted nekünk, hogy nagyapa az ablakod alá ment? Amikor búcsúzáskor Zia jó hangosan, szinte kiabálva mondta, hogy mi már megyünk, az előző napi – az egész világ fája – utolsó értelmes mondata után még egyszer megszólalt. Megdöböntően hangos, de nagyon artikulátlan szavak törtek fel belőle, amikből Zia mintha azt értette volna ki, hogy nem akarom. Én semmit, és hiába szólongattam, mondd még egyszer, ismételd meg, újból visszazuhan magába. Mégis,

mintha választ kaptam volna a főnövér korábbi kérdésére, van-e valaki a családban, aki miatt nem tud elmenni? Talán a gyerekek voltak azok, őket várta még. És beigazolódta Irénke valamikori szavai is; lehetett csukva a szeme, lehetett beszédképtelen, mindent érzékelt és értett abból, ami körülötte zajlott, bennünket, a szavainkat, a zaklatottságunkat és a gondolatainkat.

Furcsa kettősségben éltem azokban a napokban. Tudtam, biztosan tudtam, hogy a végén vagyunk, mégsem hittem el. Tudtam, amikor előtte két nappal értesítettem a nénéimet, az unokatestvéreimet. Tudtam, amikor Péter kérdésére a nyakunkon lévő aradi utazásról azt válaszoltam: amilyen állapotban van, könnyen lehet, addigra még el is temetjük. Tudtam, amikor a papot intéztem utolsó úrvacsorára, amikor a gyerekeket bevittem, amikor a kezemmel etettem, amikor artikulátlanul próbált valamit mondani, amikor leírtam azt az egy mondatot, hogy most már itt a vége.

Amikor a morfiummal próbálkoztam, amikor azon tipródtam, kit küldjek magunk helyett Aradra, amikor a nővér azt mondta, megéri a reggelt, és eljöttem tőle, amikor nem indultam hozzá, mert úgy gondoltam, van még idő, akkor azonban mégsem hittem el, hogy nincs, elfogyott, vége. Utólag is ez bánt, emészt a legjobban, mert ha nem tologattam volna a szembenézést, ha végérvényesen elfogadtam volna, hogy haldoklik, akkor azt gondolom, tudatosabb lettem volna, és talán akkor nem gyötörne még most is valamiféle hiányérzet.

*

Két héttel a temetés után álmodtam vele először. A kert végében voltunk, hogyan keveredtünk oda, fogalmam sincs. Ő betegen, hálóingben, pelenkában, pont úgy, ahogy ezt az utolsó nyolc hónapot töltötte. El nem tudtam képzelni, hogy fogunk felmenni a házhoz, hisz járni se bírt. Azt kérdezte, haragszol, egyáltalán nem, de nagyon aggódom, feleltem. Sűrű növény, valami tengeriféle volt mindenütt, sorja se látszott. Kicsivel arrébb aztán csak felfedeztem egy lábnyi széles utat, menjünk arra, mondtam. Az az út azonban csak neki volt elég, én a másik sor közé, a bal oldalára álltam, úgy támogattam őt. Neki-nekiment az almafa mélyen lenyúló gallyainak, hogy könnyebb dolga legyen, gyorsan átmentem hát a másik, a jobb oldalára. Meglepően jól bírta magát, és gyorsan haladtunk. Ki kellett nyitnom a kertkaput, ezért előtte valamicskével elengedtem, és előre mentem. Amikor visszafordultam, döbbenten láttam, hogy a földre ereszkedve, fordított négykézlábon egyedül akar továbbjönni. Mit csinálsz, ez nem lesz jó, a lábad nem bírja, kiáltottam neki ijedten. Hallgat rám, úgy tűnt, mert felállt, elkezdett kiegyenesedni, csudálatos módon teljesen egyedül, önállóan. Már majdnem a végére ért a mozdulatnak, már majdnem teljesen kiegyenesedett, amikor hirtelen gödör keletkezett a lába alatt, és derékig belesüllyedt. Hogy fogsz onnan kijönni, kiáltottam, abban a szempillantásban azonban tovább szakadt alatta a föld, és egy villanásnyi idő alatt magába nyelte. Rohanni kezdtem a gödör felé, a széle előtt azonban megtorpantam, lehasaltam, kúsza közelítettem meg. Örvénylő, nagy vízbe pillantottam, mélyebb volt a legnagyobb mélységnél. Ennek ellenére sem volt sötét, inkább kékes színűnek és tisztának lát-

szott. Abban a hatalmas erejű, irdatlan mélységben tűnt el az én mamám, és jól tudtam, hiába keresgetem a szélén hasalva őt a szememmel, örökre elveszett a számomra. Felszaladtam a házhoz, segítségért kiabáltam Éva nénémnek, Sári nénémnek, aztán felébredtem, és nem felejtettem el semmit.

*

Már akkor tudtuk mi vár ránk, amikor pontosan egy évvel a halála előtt, a doktor-nő megmondta a diagnózist. Tombolt az augusztusi hőség. Csorgott a víz rólam, mire kiértem a kórházba, a II. belgyógyászatra, ahol már negyedik hete feküdt. A földszinti büfében megvettem a szokásos kávéját, hozzá egy pogácsát. A lift előtti tumultust látva gyalog indultam neki a negyediknek, nem volt türelmem várni.

Az az osztály egy százéves épületben van. Hatalmas lépcsőháza a kovácsoltvas korlátokkal, a talpig ablakokkal, az irdatlan széles folyosók, az óriási belmagasság a század eleji Erzsébet-kórház miliőjébe visznek vissza téged. Amikor belépsz, két fura liftbe ütközöl, sehol másutt nem láttam hozzájuk hasonlót. Az egyik, a hordágyas, a fekvőket, a másik a lábon járókat – a látogatókat, a betegeket – szolgálja. Ha úgy hozza azonban a szükség, a halott is azzal indul utolsó útjára. Valamelyik ottjártamkor a kezelő készségesen fordult hozzám, sajnos most nem vihet fel, mert exitest – hirtelenjében nem is értettem, miről beszél – hoznak mindjárt lefelé. Ezt a sima liftet is egyébként csak kezelővel lehetett használni, akiért, ha épp nem volt az adott szinten vagy a kalitkájában, csengetni kellett, aztán jött, amikor jött. Kinyitotta és bezárta a kétszárnyú, fehérre festett vasajtót, benyomogatta a gombokat, mire az ütött, kopott monstrum nagy zökkenéssel lassan, mondhatni, méltóságteljesen elkezdett felfelé kúszni vagy lefelé ereszkedni. Hatalmas, legalább kétszer, de az is lehet, hogy háromszor akkora jószág-ról volt szó, mint az átlagos lift. A bal oldalában egy a használatban teljesen besárgult, eredendően fehér műbőrrel bevont padocsákra rogyhatott le, aki végképp nem bírta magát, habár a látogatónak, a lépcsőmászás helyett, néhány emelet erejéig, illetl megelégedni az elfogott kényelem örömeivel.

A belgyógyászat hatalmas volt, több szinten helyezkedett el, osztályait külön-külön megszámozták. A kettes belen két párhuzamosan futó, hosszú folyosó két-két oldalán sorakoztak a kórtermek. Három-négyre esett egy fürdőszoba. Ő nyolc-ágyasban feküdt négy hétig. Mindvégig telt ház volt. Megesett, hogy két sor közé, a terem közepére állítottak be plusz ágyat, úgyhogy lépni nem lehetett. Az augusztusi kánikulában a nyolc, kilenc, tíz ember izzadsága, a csöpögő infúziók, levedző sebek, ágytálak, pelenkák, ételek szaga elviselhetetlenné tette a levegőt. Szégyelltem magam rendesen, mégse bírtam erőt venni a viszolygásomon, már amikor beléptem, felfordult a gyomrom, és nagyon kellett fegyelmezni magam, hogy pár percig kibírjam. Legalább addig, amíg kipakolok, és ráveszem, hogy menjünk ki a folyosóra, az ablak alá, ahol a három-négy, egymásba kapcsolt szék valamelyikére le is tudunk ülni. Igaz, hogy velünk szemben két hatalmas, fémváz-as, nejlonszákos, fedeles, szeméttel és szennyessel teli kuka állt, a hatalmas ablakok azonban mindig nyitva voltak, és elviselhetőbbé tették a levegőt. Akkor volt baj, amikor nem bírta magát, és nem jött ki. A rövidebbre sikeredett látogatások bizony nem egyszer okoztak nekem lelkifurdalást.

A negyedik hét végén, azon a forró augusztusi napon, összekapcsolva találtam a kórteremben. Ha még kávézik a mama, két óra múlva visszajövök érte, pökhendiskedett egy kicsit a betegkísérő Csaba. Szó se lehet róla, ő tíz másodperc alatt megissza a kávéját, maga addig itt megáll, utána pedig átkísér bennünket oda, ahová kell. Megszelídült. Még arra is futotta, hogy utánakérdezzek, miért, hová kell mennünk. Egy fiatal helyettesítő doktornő – a töméntelen, eredménytelen vizsgálat után – gyanút fogott, valami speciális vérvizsgálatot rendelt el, és a haematológiára küldte.

Hosszú volt a haematológiára a kétliftes, mindössze háromfolyosónyt kitevő út, mert igaz, hogy saját lábán tette meg, de csak totyogni bírt már akkoriban. Ócska közhely, hogy minden viszonylagos, tény azonban, hogy később sóvárogva gondoltunk vissza azokra az időkre, amikor még úgy-ahogy, de tudott járni. Amikor még ha öt percig tartott és háromszor visszahuppant is, de egyedül fel tudott állni, amikor még ha tíz perc alatt és bottal, de ki tudott csoszogni, ajtót nyitni nekünk. Amikor még ha két oldalról támogatva is, és az ülést a lehető leg-hátrébbra tolva, de be tudtuk pakolni az autóba, amikor még, hogy a lehető leg-kisebb távolságot kelljen megtennie, szorosan a haematológia mellé parkolva, fél óra alatt be tudtunk együtt dőcögni a hatos kórterembe. És azokra az időkre, már kint a hospice-ban, amikor még várta a gyógytornászt, mert reménykedett, hogy nemsokára toloszékbe bír majd ülni, amikor bekérte ezt-azt-amazt a ruhái közül, mert még készült arra, hogy kiviszik levegőzni.

A haematológia, a belgyógyászathoz képest, valóságos luxushelynek számított. A kórtermekbe, amelyek tágasak és tiszták voltak, nem nyolc, csak hat ágyat állítottak be, és mindegyikhez külön fürdőszoba tartozott.

Alighogy megérkeztünk, fiatal, hosszú fekete hajú doktornő jött. Először azt hittem, nővér, de olyan pergős, katonás volt, hogy az első szó után világos lett, ki kicsoda. Bemutatkozott, adjunktus volt. Ott, a hatos kórteremben semmi perc alatt csontvelőmintát vett, ő félni, sőt belegondolni se igazán tudott, mi is az a mintavétel, mert alighogy félcsupaszra vetkőzve lefektették az ágyra, és elmondták, hogy egy másodpercig nagy fájdalmat fog érezni, máris beledöfték a hosszú tűt a szegycsontba. Tényleg nagyot jajgatott, de oly könnyen – túl könnyen – hatolt a tű a csontba, hogy egy pillanat alatt vége lett a procedúrának. Ez nem volt jó jel. A doktornő ott rögtön néhány cseppet fecskendezett az ebédlőasztal sarkára készített két üveglemezre a mintából. Odahívott, nézzem meg én is nyugodtan. A két folt futott, folyt szerteszét, majd a lemezek széle előtt szabálytalan alakzatot véve fel, megállt. Fogalmam sincs, milyen az egészséges csontvelő, ösztönösen éreztem azonban, hogy az övé nem az. A halálos betegségnek, amelyről akkor még semmit se tudtam, és soha nem hallottam felőle, tárgyiasult formája volt az a tompa, barna színű, szétfolyó paca azon az üvegen.

Ez az, amire gondoltam, teljesen egyértelmű, látja a színét, az elmosódottságát, jöjjön majd be a szobámba, beszélünk kell – fordult felém az adjunktusnő halkán, úgy, hogy anyám, aki kitikkadva feküdt az ágyon, ne hallja. A lábon meggett, számára irdatlan hosszú út, az új hely izgalmait úgy kimerítették, hogy

bőven megelégedett annyival, később lesz eredmény, és annak lesz a függvénye, milyen kezeléseket kap majd.

Elrendeztem a holmiját, az éjjeliszekrényét, őt magát, aztán bekopogtam az adjunktusnőhöz. Leültetett, és halkán, tárgyilagosan beavatott. A betegség neve mieloma multiplex, ezt akár el is felejthetem, a lényeg, egy ritka vérképzőszervi daganatról van szó, amit kórházi orvosok se mindig ismernek fel. Pedig nagyon fontos, mikor diagnosztizálják, azaz milyen stádiumban kerül a haematológiára a beteg. Nyilvánvalóan a mamám is ebben szenved, a klinikáról várható elemzés ezt fogja alátámasztani. Hétköznapi nyelven úgy tudná elmagyarázni nekem ezt az egészet, hogy nem leukémiáról van ugyan szó, mégis a fehérvérsejtek okozzák a bajt, porlasztják a csontjait, ölik az idegsejtjeit. Fokozatosan és alattomosan. Nagy fájdalmak kíséretében. Vigyáznia kell minden mozdulatra, mert ahogy vékonyodnak a csontjai, úgy növekszik a törésveszély, a végén akár fektében, álmában is elroppanhat valamelyik. Ez a daganat gyógyíthatatlan, egyetlen esély a túlélésére a csontvelő-átültetés, ami életkorhoz – hatvanöt év – és a beteg állapotához van kötve. Jelen esetben ez szóba sem jöhet. Az átlagos túlélési idő, attól függően, milyen stádiumban diagnosztizálják, három-négy év. Ezt az időt a különféle elváltozások újból és újból felezik. Volt olyan páciense, aki annyira későn került hozzá, hogy többé nem ment haza az osztályról, de olyan is van, aki már évek óta ide jár. Nekünk is azt kívánja, minél tovább találkozhassunk. Ehhez a mi szoros együttműködésünkre is szükség van, hiszen minden hónapban, remény szerint hosszú éveken keresztül, hajszálpontosan akkor, amikor ki van írva, hozni-vinni kell majd őt. Az osztály az egész megyét látja el, mindösszesen huszonnyolc ágygal, a kezelések szigorú forgatókönyv szerint zajlanak. Havonta nyolc-tíz napot fog bent tölteni, először megpróbálkoznak gyógyszerekkel, bízzunk benne, reagálni fog rájuk. A kezelés – huszonakárhány szemmel naponta – hiába gyógyszeres, elég agresszív lesz, nem sokban fog különbözni a kemoterápiától, ugyanazok a mellékhatások várhatók, úgyhogy hányáscsillapító infúziókat is fog kapni. Valamilyen létfontosságú vérképző injekcióról is beszélt, amit nekünk kell majd kiváltogatni, és az osztályra bevinni, mert az OEP nekünk száz százalékban téríti, a kórháznak viszont csak részben vagy egyáltalán nem, erre már nem is emlékszem. Ezek voltak a hűtős injekciói, amelyekkel rohanni kellett – a nyári hőségben kiváltképp – fel az osztályra, illetve haza, mert egy héten egyszer otthon is be kellett neki adni. Csak a kórház melletti patikában lehetett kapni, bizonyára nem véletlenül.

Akkor, azon az augusztus eleji napon, ott, a haematológia orvosi szobájában ketős érzés kavargott bennem. A döbbenetből hol a három-négy év kiabált kifelé, hol azt súgta valami, hogy a felének a fele, ha hátra van, ez lesz az utolsó nyár, születésnap és karácsony. Az első volt a vágy, a második a győzedelmes racionalitás.

És akkor, azon a fényes, augusztusi napon kezdődött a vívódásom – amely azóta se szűnt meg, csak most már minden múlt időbe került –, vajon mi az a helyes magatartás, amiért később nem fogom magam emésztetni. Mert azon a napon – bárhogymegreménykedtem is – én már bizonyosan tudtam, elérkezett a vég, a hatos kórteremben pedig belepillantottam ennek a végnek az arcába: a csontsovány, kopasz vagy sörtehajú, bepelenkázott, hosszú napokon át, egészen a halálig kínban jajgató betegekben őt láttam, amint egy esztendő múltán ugyanúgy fogja bevégezni. A különbség annyi volt, hogy neki megmaradt a haja.

Szilágyi néni volt az első szembesülés már az első napon. Nem tudtam nem odanézni, mert egymás mellett feküdtek. Szinte elveszett az ágyban, csak hamuszürke arca és kopasz feje világított ki belőle. Kortalan és öntudatlan volt. A nővér tisztába tette, majd etetni próbálta. Félig-meddig ülő helyzetbe húzta, kendőt tett a nyakába, és végtelen türelemmel kocogtatva a kanállal az ajkait, ismételte: nem alszunk, Szilágyi néni, még egy kanállal, Szilágyi néni. Négy vagy öt kanál jutottak, mert Szilágyi néni folyton visszazuhant az öntudatlanságba. Ha pedig azon innen volt, keservesen jajgatott. Másnap meghalt.

Akkor, azon a napon, a hatos kórteremben először képzeltem el azokat a rettenetes fehérvérsejteket, ahogy felzabálnak mindent – csontot és ideget – maguk körül. Később, a zárójelentések olvasásakor, mint az üveglemezen, mikroszkopikus méretű, szabad szemmel nem is látható, barnásvöröses gyilkosok hadát láttam magam előtt, amint a többi sejtet körbefogva, az életet szorítják és szívják kifelé belőlük, közben egyre nagyobbra híznak és dagadnak. Iszonyú, mondhatni, halálosan butáknak képzeltem őket, mert nagy zabálásukban észre sem vették, hogy egyre gyorsabban rohannak saját pusztulásuk felé is.

*

A doktornő első szavaitól fogva zakatolt az agyamban, végül megkérdeztem tőle, mit és mennyit mondjunk el neki, mert retteg, mióta nagyapám, majd fiatalon az apám, aztán nemrég a nővére rákban haltak meg. Nyíltan nem kell ezt megmondani, különben is, nagyon hosszú folyamatról van szó, először nyolcnapos gyógyszeres kúrákkal próbálkozunk, majd mindenféle vizsgálat lesz a csontrendszeréről, ha szükséges sugárkezelés, esetleg kemoterápia következik, ezektől azonban még messze vagyunk. Ő úgy fogja tájékoztatni, hogy a betegség a csontjait támadta meg, nem gyógyítható, de a megfelelő kezelésekkel, amelyek célja a romlás megállítása, együtt lehet vele élni, mindazonáltal haematológiás gondozott lesz élete végéig. Maga is meg fogja tapasztalni, hogy számtalan beteg-társa hosszú évek óta visszajár ide, a kezeléseik között pedig teljes életet él. Ha meglesz az összes eredmény, sorra-rendre elmagyarázza mindennek a menetét, a hatásait, tudni fogja, mi vár rá. Ha azonban rákérdez a daganatra, válaszolni fog neki. Nem kérdezett rá. Nem akarta tudni. Pedig ezerszer szembesült vele, mert a kórteremben csupa leukémiás, mielomás vette körül, akik az újabbnál újabb bevonuláskor már mind ismerősök voltak, és mondták-mondták a híreket az orvosokról, nővérekről, a többiekről, ki, mikor ment haza, jött be, vagy halt meg.

Zsuzsát a sárga köntösében sose felejttem el. A fekete paróka alól kinevető arca, a szeme olyan vidám volt, hogy ha ránéztem, jókedvem kerekedett. Folyton jött-ment, sürgőldött, egyszerűen kirobbanó volt, meg nem mondtam volna róla, hogy mielomás. Egyszer hármában üldögéltünk kint a társalgóban, ő mondogatta a maga és kérdezgette a mamám dolgait. Mikor elhangzott a mieloma multiplex, szinte diadalmasan konstataulta, hogy ez csontvelődaganat, neki is ez van. Én zsisbadtan hallgattam, a mamám nyelt egy nagyot, és valami egészen másról kezdett el beszélni.

Másik alkalommal, úgy emlékszem, akkor már jó mélyen benne jártunk a betegségben, hirtelen azzal fordult hozzám, hogy te, ezen az osztályon csupa rákos

van. Minden előzmény nélküli megszólalása a semmiben lógott. Zsibbadt lett ismét az agyam, aztán gyorsan elhessegettem azzal, hogy ne beszélj már, tudod, hogy a csupa rákos osztály, az onkoradiológia, eggyel lejjebb van. Itt van ilyen is, olyan is.

Harmadszor, egy fél év múltán, már kint a hospice-ban szegezte nekem a kérdést: rákos vagyok? Egy pillanat alatt kellett akkor is eldöntenem a választ, és meg kell mondjam, szomorúság, neheztelés vagy nem is tudom milyen érzés volt bennem iránta, amiért ilyen szorongató helyzetekbe hozott engem. A megmondjam, ne mondjam, jól teszem, rosszul teszem között őrlődtem. Hol úgy éreztem, meg kellene mondani, mert joga van tudni, hisz az ő élete és az ő betegsége, hol úgy, mégse, mert annyira fél a fájdalomtól, a haláltól, hogy valójában nem akarja tudomásul venni.

Akkor már kint lakott a hospice-ban. A főnővér tapasztalt, haldoklókkal foglalkozik, gondoltam, hozzá fordulok. Megnyugtató, ha rákérdez, sem kell megmondani, mert ő maga tette egyértelművé, hogy nem akar szembesülni vele. Amikor hozzájuk került, megkérdezték, szeretne-e a betegségről beszélni, mivel jár, hogy lesz a lefolyása, határozottan azt válaszolta, nem.

Megvallom neked, mégsem egyértelmű a számomra, jól volt ez így, ahogy volt, vagy helyesebb lett volna nyíltan beszélni vele. Annak ellenére is, hogy azt gondolom, tudta, biztosan tudta. Meglehet, nem a törtidejű, döbönt hallgatásomból, a kitérésemből, inkább magamagától, hiszen tiszta volt az elméje. Láta a betegtársakat, akik ugyanazokat a terápiákat kapták, akikkel a leggyakoribb beszédtema a hányás, a hasmenés, a hajhullás, a sugarak roncsolása volt. És a halál, amely ott járkált közöttük. Az utolsó alkalmat leszámítva ő mindig a hatos kórteremben feküdt, és bizony nem a vége felé voltunk, amikor összeszámolta, hogy csak abban az egyben már hatan haltak meg. Ez, azt hiszem, Kati néni elmenetelekor volt. A délutáni látogatáskor leverten, bágyadtan találtam. Hirtelen felbukó mondatai ismét a semmiben lógtak. A legtöbb éjszaka történik, mondta. Két óra múltán jönnek értük, olyankor a legmélyebb a csend. Nincs iszonytatóbb annál, ahogy a test koppan, amikor a pléhtepsibe teszik. Azt a borzadályt, ami akkor az arcán ült, remélem, soha egyikőnk sem fogja megélni. Akkoriban már csak támogatással tudott lépni, és rövid ideig bírt fent lenni, ágyhoz kötve hová mehetett volna az iszonyat elől, kiváltképp az éjszaka közepén.

Most, mindennek a végén úgy gondolom, amikor háromszor kérdezett, és én háromszor nem válaszoltam, olyan félelmek uralták, amiket képtelen volt egyedül visszaszorítani, külső segítségre szorult. Bennem bízhatott, tőlem nem hallhatta meg azt a szót, amitől rettegett, hisz soha – se a sugárkezelések, se a kemo-terápiák alatt – nem ejtettem ki a számon. Ezért fordult énhozzám, és nem az orvoshoz vagy a hospice személyzetéhez, hisz pontosan tudta, hogy azok ilyen nyílt kérdés előtt nem térhettek volna ki. Mondhatjuk, hogy áltatta, kegyesen becsapta magát, vagy én őt. Meglehet azonban, a kérdésével azt kérdezte, van még remény? És azt üzenete, hogy ha nem mondjuk ki azt, ami van, akkor nem kell szembesülnünk vele, ha pedig nem nézünk szembe vele, akkor még kizárható a világból, van haladék. Az én semmilyen válaszaim ezt a haladékot jelentették a számára. A mieloma pedig tökéletesen alkalmas volt a kendőzésre, mert szemben egy gyomor- vagy tüdőrákkal, körülhatárolhatatlan és megfoghatatlan volt.

RÖVID TUDÓSÍTÁS A VÁROS HOSSZÚ OSTROMÁRÓL

1.

A nyugati világ olvasói és velük együtt szerkesztői és kiadói is torkig vannak már a kommunista lágerek, a kommunista rémdrámák sötét képeivel. Torkig vannak a lelkes forradalmárokkal és társadalom reformátoraival, az ellenzékiekkel és üldözőikkel, Kelet-Európa szürke homlokzataival és éjszakai fekete autóival. A közönséget a totális rendszerek hétköznapijai érdeklik, hogyan ettek, ittak, ruházkodtak és szerettek az emberek. Mert ezeket a mozzanatokot fel lehet fogni. Mert ki értené ma a költőt, aki egész nap a falat bámulja, ahonnan egy drótköteg kandikál ki, estére kelve pedig asztalhoz ül, és megírja a *Mikrofon a falban** című költeményt? Azt fel lehet fogni, ahogy a mindenre éhes keleti hamburgert fal egy karkai városban, azt igen; meg ahogy valamelyik kelet-európai törzs nőtagja megáll keleti valutájával a zsebében egy bódító illatszerüzlet előtt valamelyik nyugat-európai fővárosban, ez is felfogható: hisz ez pont olyan, mint mi, csak hát a kommunizmusban élt szegényke. A nyugati olvasó most a „*Hogyan bírtuk ki nylonharisnya nélkül és kacagva*”-típusú irodalmat fogyasztja.

A nyugati világ olvasói s velük együtt a szerkesztők, a kiadók is torkig vannak a szarajevói romokkal és a nyomorultakkal, akik a parkok utolsó bokrait vágják ki, és a szerencsétlenekkel, akiket vérfoltos ruhákban visznek a kórházba, már látni sem bírják a fénylő lövedékeket, amint a tévé képernyőjén kettéhasítják a szarajevói égboltot, utálják a páncélosokat és a katonákat, amint ott toporognak a páncélos körül, vagy éppen holtan fekszenek valami sáros fedezékben. Az emberi nyomorúságban van valami illetlen, valami, amit az ember maga idézett elő, és amit olyan nehéz megérteni. Főként pedig már ezt az egészet láttuk és olvastuk, mondja az olvasó, az összes koncentrációs tábort Boszniában, és a nők megerőszakolásáról is mindent hallottunk. Az egész drasztikumot kimerítették már, kérünk valami megszokottat. De ne az éhezéssel vagy a vízhiánnyal; hogyan főznek vagy sem, hogyan mosakodnak vagy sem, ezt már ismerjük.

2.

Az írónak nincs könnyű dolga manapság. Egy dolgot tudnia kell, akkor is, ha katonai szállítórepülővel érkezik Sarajevóba, nevetséges sisakkal a fején, és ha a leszállást követően az egyiptomi UNPROFOR katonák, akiknek oly rosszul áll a puska a kezében, tévedésből bevisznek bennünket a szerb állások közé, s úgy szállítanak a repülőtérről a városba; és ha utána a szarajevói költő az irodalmi esten az ideillő pátosszal úgy köszönti az író, „mint Malraux-t, aki ugyancsak katonai repülővel érkezett meg Spanyolországba”; és mikor ott-tartózkodásának egész ideje alatt hallja a városban a lövöldözést és a robbanások visszhangját, és mikor látja a friss sírokat a parkokban, tudnia kell: mindezt már el-

* Edvard Kocbek szlovén költő (1904–1979)

mondták, látták és leírták, ez az egész tulajdonképpen senkit sem érdekel. Nincs Spanyolország, nincs Malraux, nincs nagy történet. Szarajevó, ezt már tudja korábról, a fekete lyuk ezen a kontinensen, amelyről az emberek elfordítják a tekintetüket, kikapcsolják a televíziót és félreteszik a könyveket.

3.

Juraj Martinović irodalomprofesszorral sétál az író a ködfátyolos, napos délutánon a kivert ablakú házakkal és szétvert kirakatú boltokkal szegélyezett utcán, a piac mellett, ahol a gránátok tucatjával trancsírozták szét az embereket. A professzor selyem nyakkendőt visel és vékony keretű szemüveget. Félt-e, amikor éjjel-nappal zuhogtak a gránátok? kérdi az író. A professzor legyint. Ugyan, kit érdekel! Szörnyű volt, mondja kis idő múlva, mert kezdetben tizenkét féle katonai alakulat ténykedett a városban, a legkülönbélebbek. Tizenkét féle? Igen, tizenkét féle. Először a bűnözők szervezték meg a védelmet, és ők tartották fenn a rendet a maguk módján. Most rend van, mondja. Csak az orvlövészek, mondja, mikor a hegyekből felhangzik a távoli lövöldözés, ez borzalmas. Nem lehet tudni, mikor találják el az embert. Az író azt tudakolja, miként zajlik a mindennapi élet, nap nap után. A professzor legyint. Ugyan, kit érdekel?

Mindenkit, feleli az író, már csak egyedül ez érdekli őket. Ha tényleg tudni akarod, mondja a professzor és megáll: nem az ágyúzás volt a legszörnyűbb. Az ember tudja, hogy egyszer vége lesz. A legszörnyűbb az volt, hogy nem tudtam sem aludni, sem olvasni. Ez az, mondja az író, ez a legmindennapibb történet, amire a borzalmaktól eltelt olvasó vágyik: a professzor, aki nem tudott olvasni.

4.

Az irodalomprofesszor története igazán mindennapi. Majdnem olyan szörnyű volt a sorsa a háborús körülmények között, mint a nőké a kommunizmusban, amikor nem jutottak nylonharisnyához. Juraj Martinović, az irodalom professzora majdnem kilenc hónapon keresztül nem tudott olvasni. Jól figyelj, nyájas olvasó, aki már mindent tudsz arról, hogyan főzzünk és öltözködjünk háborús körülmények között, az olvasás mikéntjéről még bizonyára semmit sem hallottál.

Az ostrom legszörnyűbb napjaiban, mondja a professzor, kilenc hónapon keresztül nem volt áram a városban. Télen a napok rövidek. Nem volt fűtés, nem volt innivaló, hogy meghívhattam volna a barátaimat, a barátaimnak sem volt semmijük, hogy meghívhattak volna magukhoz, és ők is fáztak. És az utcákon sem volt tanácsos sétálni. Tehát mindennap délután ötkor ágyba feküdtem, betakaróztam mindennel, ami csak kéznél volt, és álmodozni kezdtem arról, milyen szép volna most olvasni valamit. Gyertya nem volt már rég egy szál sem, tehát a plafont bámultam, és vigyáztam, nehogy elaludjak. Ha elalszom, felébredek éjjel tízkor, és nem tudok elaludni reggelig. Amikor sikerült idáig virrasztanom, tízkor azt mondtam magamban, most már elalhatsz, professzor. Reggel vártak a tennivalók, vizet kellett szerezni, élelmet, megkeresni a barátokat, olvasásra megint nem jutott idő, talán egy kurta óra. És így ment ez nap nap után, kilenc hónapon keresztül.

5.

Ugyan kérem, mondja a nyájas olvasó, és ásít egyet: hallottunk már ennél jobbat is. Volt író, aki azért nem tudott olvasni Szarajevóban, mivel eltűzelte az egész könyvtárát,

ugyanis fázott télen. Igen, mondom, ez már jobb, még köznapibb és ezért még megrázóbb történet. Ámde, kiáltom mélységes írói felháborodásomban, ámde Juraj Martinović professzor egy szót se szól arról, hogy megsebesült, csak arról beszél, hogy nem tudott olvasni. Pedig meg is sebesült, tíz centivel a szíve alatt hatolt belé a lövedék, és még most is ott van. Hát aztán? mondja erre az olvasó, ki nem sebesült meg Szarajevóban tíz centivel a szíve alatt, minden este megsebesül valaki a tv-ben. Juraj Martinović professzor, kiáltom utolsón, kétségbeesett próbálkozással, hogy felkeltsem az olvasó érdeklődését, Juraj Martinović volt Szarajevó polgármestere. Mikor elkezdődött a lövöldözés, továbbra is nyugodtan járkált az utcán, kínos lett volna menekülőre venni a saját városában, és elbújni a támadók elől. Csak azért találta el a golyó, mert nem akart elbújni. Ez talán nem érdekes a maga köznapiságában?

Na jó, így az olvasó, ez elmegy. Ha tényleg ő volt a polgármester.

6.

Közeledik Szarajevó ostromának ezredik napja. Mennyi történet az ezeregy éjszakából, valódi, hisz mindenkinek megvan a maga, kétszázötvenezer története. Az irodalomtörténet professzorától kezdve a kóbor kutyáig, amelyik elszaladt a gránát által leszakított karral a játszótérrel, és a kart ezért nem tudták visszavarni a kórházban. A történetek köröznek szüntelen. Már rég elfeledték a fiatal pár, Romeo és Júlia, a szerb fiú és a muzulmán lány történetét, akik el akartak szökni a városból, de a két arcvonal között, a senki földjén lelőtték őket. Holttestük hosszú napokon át feküdt az aszfalton, senki sem tudta elvinni őket. Szarajevó tele van történetekkel, melyeket a város maga mond a maga számára, képekkel, melyeket ő néz egyedül. A porig égett könyvtár üres, gránátalálat érte a galériát is. Történetek és képek, amelyek kimennek innen a világba, és többé senkit sem érdekelnek, csak magukat a szarajevóiakat. A postából is csak üszkös falak maradtak. Kivéve a keveseket, akiknek futárunk van, senki sem ír senkinek, senki sem kap leveleket. És ennek ellenére mindnyájan tudunk mindent, Ők, akik ottmaradtak, és mi, akik kint vagyunk. Szarajevóról mindent leírtak, mindent elmondtak, mindent lefényképeztek és mindent filmre vettek, mégis megy minden tovább már ezredik napja. Az örmények lemezárlása a század elején valahol messze történt a távoli Anatóliában, a koncentrációs táborok hermetikusan el voltak zárva a világtól, a gulagok a világ végén voltak, de ami Szarajevóban és Boszniában történik, az itt történik a szemünk láttára szüntelenül és úgyszólván minden pillanatban. Az összes kamera és televíziós hálózat dacára a világ még sohasem volt ilyen vak és süket, mint most. Az összes felszólítás, az összes felhívás ellenére. Hányszor hallottuk már, hogy Európa és a világ szeme láttára népiirtás történik. A maga közönyös és pusztító folyamatában minden abszurdá válik. Még e sorok írója is arra törekszik, hogy köznapit történetet írjon csak azért, hogy egyáltalán elolvassa valaki.

És közben kissé hülyének érzi magát.

7.

Pásztoridillt ábrázoló nagy olajkép a falon: fehér báránycák a zöld fűvön, kis patak, árnyas fa, alatta pásztor. Kissé primitív a kép, az arányok sincsenek rendben, és persze kissé giccses is. Szinte eltakarja az egész falat, valaki ebben a lakásban, ebben a képben a békét kereste, amit nélkülöznie kellett a nagyvárosban, az utcán, ahol autók robogtak el mellette. Most nincs autózaj, az ablak alatt az utca sötét és üres. Ülünk a lakásban, a kiégett házban, a lépcsőház, a folyosók feketék, minden lakás kiégett, kivéve ezt, a pásztor-

idillel. A lakás a bosznia-hercegovinai PEN Központ székhelye. Az asztalokon gyertyák, némi harapnivaló, rakiját vagy tizenöt ember töltöget magának: szarajevói írók, festők és újságírók meg a szlovén vendégek. Kint a sötétet és a csendet folyton megszakítja a lövöldözés. Egyes lövések a város fölötti, közeli hegyekből jönnek, másokat teljesen közélről hallani. Bennünket, furcsa és ritka vendégeket kivéve senki sem hederít rájuk. A falban számtalan golyó ütötte nyom. A képen egyetlenegy. A pásztort találta el. Házigazdáink nevetnek ennek jelképességén. Ezt nem hibázta el. Mindenki tudja, Szarajevóban ma legjobb azoknak, akiket elhibáztak.

8.

Akik ott ülnek velünk, nem elhibázott emberek. Bölcsen beszélnek, okosan, iróniával, csak néha hangosan és kompromisszum nélkül. Habár az orvlövészek golyói és a gránátok a hegyekből nem tévesztették el őket: a jeles idős költőt, Izet Sarajlićot a homlokán, a szemöldöke fölött súrolta a golyó, a már ismerős professzor tíz centivel a szíve alá kapta, és most is ott viseli, Seat Fetahagić színikritikusnak a gránátzilánkok szétépték a térdszalagjait, Ferida Đuraković költőnőnek leégett a háza, Tvrtko Kulenović elvesztette a feleségét, Goran Simić szerb költőt hazaárulónak kiáltották ki az „övéi”, mivel itt maradt a városban. Nem kérdelem, mi találta vagy mi tévesztette el Ljubica Ostojić költőnőt és publicistát, Željko Ivanković horvát költőt, Hanifa Kapidić-Osmanagić professzorasszonyt, vagy a szobrászt, aki „ritka madarakat” készít. A „ritka madarak” agyagból formázott, különös módon görcsbe ránduló, halott galambok.

Bár ne kérdeztem volna Zlatko Topčić drámaíró, vajon eltalálták-e. A nemzetiségére nézve muzulmán Zlatko Topčić története kész rémálom. Zlatko Topčić darabját nagy sikerrel játszották a Kamaraszínházban, mígnem egy este, előadás után, hazafelé menet a Grbavican lévő otthonába, szerb szomszédai elfogták, és átadták – na kinek? Szarajevóban ma senki sem mondja, hogy a szerbeknek. Tehát átadták, ahogy mondani szokták, „nekik”, „azoknak, fent a hegyekben”, vagy legtöbbször: a csetnikeknek. Zlatko Topčić szarajevói drámaíró fogsága alatt lövészárkot ásott a Szarajevó fölötti frontvonalakon. Itt fönt, egészen közel ő meg a többi fogoly szolgáltak élő falként, ott álltak, hogy őket lőjék le az övéik, letről a városból. Zlatko Topčićnak kellett kihozni majd eltemetni az elesett szerb katonákat a tűzvonalból, Zlatko Topčićnak nem volt akkora szerencséje, mint kiváltságos barátjának, aki sírásóként dolgozhatott. Zlatko Topčić minden támadás idején reszketett a szerb katonák életéért, hiszen ha elesett egy szerb katona, a parancsnok felsorakoztatta őket, és pisztolyával egyszerűen agyonlőtt egyet a foglyok közül. Zlatko Topčić ilyen körülmények között élt át hat hónapot a fogságban. A fogolycsere alkalmával a szarajevói repülőtéren az autóbuszba csapódó golyó a barátját találta el, az ülésen, ahol egy perccel korábban még Zlatko Topčić ült.

Zlatko Topčić nem tudja, miért pont vele kellett ennek megtörténnie. Miért pont neki kellett végigélnie ezt a rémálmot, és miért pont ő menekült meg? Úgy, ahogy mások is felteszik a kérdést Szarajevóval kapcsolatban: miért Szarajevó? Miért pont Szarajevó? A rák-betegség jellegzetes kérdése, amit Susan Sontag tesz fel *A betegség mint metafora* című könyvének elején: miért pont én?

Valóban: miért Szarajevó, miért pont Szarajevó?

9.

Nyilvánvaló, hogy e városon valami abszurd és irracionális balsors folytatja kísérleteit. Írófélek, nem habozunk üstökön ragadni és továbbfejleszteni ezt a gondolatot.

De vajon készek vagyunk-e kicsit is másként gondolkodni? Vajon nem pont ebben a városban vagy legalábbis a világnak vajon nem pont ezen a végén emelték piedesztálra a közönséges terrorcselekményt, az utcai merényletet, s tették a hazaszeretet, a mitologikus patriotizmus jelképévé? Vajon nincs-e különös hasonlóság Gavrilo Princip és társai meg a jelen fanatikus terroristái között? Ahogyan azok pózoltak egykor a helyi fényképészek, és ahogy a mostaniak feszítenek a kamerák előtt. Az elhivatottság és kiválasztottság akkori és mostani narcisszoid és elborult tudata? Készségük egyszeri életük feláldozására, egyszersmind eltökéltségük egy másik élet megsemmisítésére, amely minden óvintézkedés ellenére is ki van szolgáltatva a félresiklott szubjektív akaratnak és a kitervelt, hideg, racionális gyilkolásnak?

Gondoltunk-e valaha is arra, hogy Szarajevó vagy hetven és még annál is több éven keresztül egy terrorcselekményt ünnepelt? Vagy nem volt-e beépítve e terrorcselekmény azoknak az emberek értékrendjébe, gondolataiba és érzelmeibe, akik a huszadik század végén ismét embereket ölnek és a tulajdon városukat rombolják? Vagy a század végén, ha már a végére akarunk járni, a mai gyilkolók és rombolók fejében és tetteiben nem ennek a „patriotizmusnak” az autentikus szándéka és autentikus szellemisége teljesedik-e ki?

Gavrilo Princip ünnepelt hős volt hetven éven át ezeken a tájakon. Hány vasikos történelemkönyv, mennyi költemény, színházi előadás, ünnepi beszéd és újságcikk született Gavrilo Princip büszke örököseinek tollából! Emlékszem, hogy mentünk megnézni Szarajevóban a merénylő betonba öntött lábnyomát: itt állt, innen lőtt Gavrilo Princip. Itt kezdődött a világháború, amely elsodort sokmillió életet. És emlékszem az akkori rossz érzésre: a másik oldalon a mit sem sejtő Ferenc Ferdinánd trónörökös. Meg felesége a széles karimájú kalapban. Mindketten vérbe borulva, holtan omlottak az automobil ülésére. És emlékszem a patetikus beszédekre: a lövések visszhangzottak egész Európában, Bécsben és Berlinben és Párizsban. Ljubljanában is, ahol a szónokok a szerbek elleni harcra szólítottak, a szlovén újjászületés hívei pedig a szerb testvérek segítségére készülődtek. Prágában is, ahol Svejek azt kiabálta: *„Fel Belgrádra! Fel Belgrádra! Megölték a Ferdinándot!”* És a század végén megint itt vagyunk Szarajevóban, ahol megint lőnek, nemcsak a rosszul őrzött Ferdinándra, hanem mindenkire, ami él és mozog. És a Gavrilo Princip járdába öntött híres- nevezetes lába nyoma körül szétrobbant gránát nyomai, kiégett házak a századelőről Stepa vajda rakpartján, azok, a merénylet alkalmával készült híres fényképekről ismert épületek. A város, amely a távoli osztrák provinciában, a század elején valóban a maga viszonylag nyugodt életét élte, a maga, ahogy ma mondanánk, toleránsan multietnikus és multikulturális mindennapjait, a város a huszadik század végére romokban hever. Készek vagyunk-e elgondolni, hogy nem csupán az abszurd és irracionális balsors miatt van így, hanem a hibás, irracionális, szenvedélyes és fanatikus eszme miatt is, vagy kizárólag emiatt, amit jelképpé, értékke és mítosszá emeltek?

Lövések a század elején, lövések a végén, és ott ülünk PEN-tagok, akik mind aláírtuk a Chartát, kötelezve magunkat, hogy fellépünk a faji, a nemzeti és az osztálygyűlölet ellen. Ülünk a pastore képe alatt, a század végén a kiégett ház elhagyatott lakásában, Szarajevó közepén, egy meglehetősen giccses kép alatt, amelyen egy pásztor látható, akit eltalált a golyó.

10.

Este, ahogy ott állunk a szálloda recepciójánál, egymás után két robbanás hallatszik, az első erősebb, a második gyengébb. Az első egy ilyen és ilyen kaliberű aknavető volt, a másik csak egy páncéltörő, közli a portás nevetve. A szerb vonalak csak valami két-háromszáz méterre vannak a Holiday Inn-től, ettől a médiamonstrumtól, melynek képe szín-

te minden este megjelenik a képernyőn a lakásokban, valamennyi kontinensen. Nyugi, nyugi, mondja a portás, a szállodát már nem fogják lőni. És ne izguljanak, ha lövöldözést hallanak éjszaka. Egy kis puskaropogás még nem jelenti, hogy baj van. És valóban folyton lőnek valahol, néha messze, máskor egészen közel. Erről az oldalról is lőnek, át a Grbavica fölött. Jól behallatszik a szobámba, mivel az ablakon nincs üveg. Rég kitört, most tejszerű UNPROFOR-fólia borítja.

Éjjel egytől többé egyetlen lövést sem hallani. Se katonai páncélosok dübörgését, semmit. Ebben nem az volt a rossz, hogy lövöldöztek, hanem hogy a csenddel együtt reánk ácsúszott az üresség. Kinyitottam a befóliázott ablakot, háttérben ott volt a Grbavica sötét tömege, amelyen ők tanyáznak ilyen és ilyen kaliberű aknavetőikkel, kézikilövőikkel, az alvó orvlövészek most mozgó célpontjaikról álmodnak, amint a távcső keresztje táncol rajtuk. Ott most valaki egy idegen lakásban mászkál, egy könyvekkel teli lakásban valaki, aki alig tud olvasni. Egészen közel itt a lerombolt technikum homlokzata, kilótt, vak ablakai-val, a másik oldalon az UNIS megfeketedett és üres toronyházai. Elviselhetetlen, vészterhes, feszült csönd. Sötét éjszaka, semmi fény, autók reflektora sem a nagyváros sugárútján. Csend és sötétség, mely a jégkorszakot idézi, amelyben megszületett. Bekapcsoltam a televíziót, a Hyatt TV-n krimi ment. Nem én találtam ki, esküszöm, de a holttest fölött álló detektív éppen ezt kérdezte: *Who is responsible for this particular homicide?*

Rögtön kikapcsoltam ezt az egyetemes örületet.

Megint csend lett, amilyent még életemben nem hallottam.

A hegyen most csendben őrséget váltanak. A hegyekben és a városban egyenletesen lélegeznek álmukban a holnapi gyilkosok és holnapi áldozataik.

Munch *Sikoly* című, a kontinens másik végén, a messzi 1893-as évben született képén, egy szájúreng tárul fel, fekete arc övezi, a test, a táj. A kép olyan csendes, nem hallani a sikolyt. Az abszolút, halálos csend sikolyát.

Reggel, minden reggel elkezdődik a munkanap, és felzúgnak a páncélosok. Abban az órában, amikor más európai városok lakóit a villamosok csengetése vagy a zötyögő autóbuszok hangja ébreszti, ebben az órában itt felzúgnak a páncélosok, mintha a háború mindennap újramezklődnék, egyenletes városi ritmusban, minden reggel újra. A Szarajevó Rádió nyolc sebesültről ad hírt, akiket az éjszaka találtak el gránátzilánkok Ali pasa hídján. A Banja Luka-i szerb rádió felsorolja milyen repülőgéptípusokkal rendelkezik a Szerb Köztársaság. Majd előadás következik Igor Sztravinszkijről.

11.

Örök egy színházi fotót, melyen az egyik színész a belügyérek bőrkabátjában kínozza nyitott ingben verejtékező kopaszodó társát. A pillanat nevetséges és kínos. Kötelet kerít a másik nyakába, a hurok kegyetlenül megszorul. Az egyik színész merő véletlenségből szerb, a másik, ugyancsak véletlenül, muzulmán.

Persze, hogy véletlen az egész, de a színpadi akcióról készült fénykép most az egyszer nélkülözi az egykori iróniát, és fájó, bizarr jelképiséggel telik meg.

1988 decemberének elején a szarajevói Kamaraszínházban játszották a Godot-témára írott szerény parafrázisomat, *Godot-ra lesve* címmel. A premier előtti izgatott éjszakákat próbák és hosszú, lázas beszélgetések közepette töltöttük a különböző szarajevói bárokban és lakásokban, a napokat meg lucidus kijózanodásokkal a Bašćaršiján és fönt a Trebevićen. Eljött az izgalmas és persze mint mindig, csodálatos első éjszaka. Zvone Sedlbauer a helyi spiclik és belügyesek szánalmasan halódó, de még mindig mulatságosan eleven világára építette az előadást. Tébolyult, ostobán nevetséges és ugyanakkor veszélyesen emberi, társadalmi groteszket állítottak színpadra, melynek kevés vagy éppen semmi köze nem volt a Beckett-tel való színpadi polémiává stilizált ljbujanai produkció-

hoz, még kevésbé a washingtoni komikus előadáshoz Abbott és Costello stílusában. Itt az atmoszféráról adott tükröz volt a fontos. Végül szarajevói kávéházi képeben érkezett a Végzet asszonya, salfrokban, vörös sarkú papucsban klaffogott végig a színpadon. A közönség tapsolt, a színészek boldogok voltak és fáradtak, a bennfentesek azt mondták, hogy az előadásban benne volt a szarajevói lehallgatások kora, amely éppen most van elmúlóban, hogy benne volt a korszellem.

12.

Többé semmiféle ironikus hangsúlyt nem érzek a hat évvel ezelőtti *Godot-ra lesve* remiszincenciáiban: a két pitiáner spicli, akkor távcsővel kémlelte az ablakot az utca másik oldalán, most az orvlövészek távcsövének lencséjén keresztül figyeli tulajdon városának ablakait, az utcákon mozgó eleven célpontokat; a szerbek meghúzták a kötelet a muzulmánok nyaka körül; a nevetséges ördög többé nem a színpadon sántikál, hanem az elsötétített város terein és romjai között kódorog éjszakánként; a megsárgult színlapon fura angolsággal pár szó, amit a tervező ugyanezen előadás amerikai plakátjáról másolt ide: *Hey, Mr. Godot, this stake out continues until we get our hands on you.*

A képen látható szerb színész Szarajevóban maradt, és ottjártunkkor találkoztunk, valahogy szomorúan; a muzulmán színész emigrált, Ljubljánában él, de még nem találkoztunk. A szerb színházigazgató, aki a darabot műsorra tűzte, most Paléban tartózkodik, és lövi a várost.

Még két évig játszották a darabot, úgy látszik, nézőben nem volt hiány, és a végén, ahogy a színházakban lenni szokott, ezt is elnyelte a lyukas emlékezet. Ahogy lenni szokott, csak a régi színlapok és fényképek maradtak. Ezúttal azonban minden szertefoszlott, mintha a régmúltban lett volna az előadás. Olyan események következtek utána, amelyekben nem volt helye semmiféle parafrázisnak, játéknak vagy ironiának.

13.

Eljött az igazi Godot ideje. Ugyanabba a színházba röpke öt évvel később eljött Beckett *Godot*-ja a bátor Susan Sontag rendezésében. De ez is csak színház volt. Hiszen Godot megint valahol másutt tartózkodott. Talán ott, ahol a bosnyák katona várt rá, aki Sontag kísérlete nyomán így fogalmazott: „*A saját Godot-mat várom minden nap a város fölött a lövészárkban.*” Ott várta Zlatko Topčić drámaíró is, de ez mit sem von le a hatalmas erőfeszítésből, hogy a korábbinál is abszurdabb valóság közepette valósuljon meg az abszurd művészet. Megfosztani ettől azok próbálták, akik nem többet és nem kevesebbet, mint az önreklámtól rótták fel Susan Sontagnak. A *Spiegel*ben olvastam a maliciózus és gunyoros írást Sontag Szarajevóban végzett munkájáról. Hamburgból talán önreklámnak tűnhetett, Szarajevóból azonban nem. Szarajevóban, az abszurd valóság közepette, ami a haldoklás, és a relatív valóságban, ami talán az élet, éppen az alkotás áll az élet partján. Az alkotás azt mondja: létezem, még létezem, még van értelme. A művészet nem halál, az élet az erősebb. Ha ugyanis elfogadjuk a valóság abszolutizálását, amelyben nincs reflexió, sem művészi relativitás, sem képzelőerő, sem alkotó játék, akkor meg kell barátkoznunk azzal, hogy többé nincs semmi, csak a lövészárkok a város fölött, a torokszorító érzés és az abszurd haldoklás. Éppen ezzel száll szembe paradox módon az abszurd művészet. Ahogy ezt felismeri, felismeri az értelmét is. Susan Sontag és a szarajevói színészek „értelmetlen”, abszurd cselekedete, ahogy az ostromlott, megfigyelt város közepén színre viszik a Godot-t, az értelem és az élet mellett szóló védőbeszéd.

Ilyen körülmények között és e körülmények ellenére a tett, az alkotás a camus-i lázadó értelem elvét hordozta és hozta létre.

14.

Igaz, Susan Sontag a média számára kissé leegyszerűsítette a dolgot. Azt mondta, azért van itt, mert harcol, hogy a város és kultúrája visszatérjen eredeti állapotába. Az előző állapot, úgymond, az eszményi együttélés, a türelem, a kozmopolitizmus, a multikulturalitás állapota volt. Ezt mostanra lerombolták, és Susan Sontag másokkal együtt, akik csatlakoztak hozzá, azért jött ide, hogy a világ idilli képe újratereztődjék. Szarajevó tehát mindig multietnikumú, multikulturális és multitoleráns volt. Szarajevó ezen ideális képe azután megsokszorozódott: az egyetemes multikulturális multitoleráns multiművészet lihegni kezdett e felfújtt sztereotípiá láttán. Csak hát mire volt jó ez az ideológiai púder, ez a szekundér interpretáció, az újabb hamis kód, amin keresztül nem látni semmit.

A multikulti üres frázisa jó pár éve tartja magát az európai áramlatok felszínén. Ezt rágják, csócsálják a szimpóziumokon és a politikai gyűléseken, többnyire hogy ezzel leplezzék a páneurópai ostobaságot és kulturálatlanságot. A kulturált, tehát alkotó vagy legalábbis kíváncsi ember a definíció szerint multikulturális lény. A kultúra, ha az valóban kultúra, sohasem monokultúra. A monokultúra az agronómusok dolga, nem az alkotóké. És Szarajevóban nem egyik kultúrának a másik elleni támadása megy végbe, nem az, hogy a monokultúra megsemmisíti a multikultúrát. Szarajevóban a primitivizmusról van szó, a mindenfajta, de főként politikai primitivizmusról, az erőszakos politikai akarat meghosszabbításáról, amely, miután elvesztette az erejét ahhoz, hogy uralkodjék, orozzon, rendelkezék és manipuláljon, a brutális, gyilkos erőszakhoz nyúlt. A monokultúrák, melyek most egymással szemben állnak, és állnak majd egyre inkább, a zárt és erőszakos rendszer szülöttei. Következmények és nem okok. A kultúra esetében – vagy pedig kultúra nem is létezik, – fölösleges az összes multi- vagy mono- előtag. És nem a kultúra, a szerb, a horvát vagy a muzulmán kultúra volt az, amely elindította ezt a tragédiát, hanem az érzéketlen politikusok, akik a kultúrát mindig pusztá eszköznek tekintették, akár a vállalatlegények a gumibotot és végül az ágyúkat.

Akkor tehát miért pont Szarajevó? Miért a rák, miért a pusztítás, miért a korai haldoklás? Valóban csak azért, mivel pont Szarajevó volt a multietnikus, a multikulturális toleráns együttélés példája, ahogy a jó szándékú nyilatkozatok újabb áradatai hangoztatják? Mivel itt éppen a kulturálatlanság és a barbárság nevében a kultúrát és a civilizációt akarják megsemmisíteni? Ha Szarajevó valóban a toleráns együttélés oázisa volt, miként robbanthatott ki benne ilyen mértékű erőszak és káosz? Mert hát hogy is követhetne el a tisztán multikulturális és világfiás és toleráns szellem etnikai tisztogatást, viselhetne hegyi martalócháborút és nyilváníthatna erőszakos intoleranciát?

15.

Valóban, a felületes szemlélőt Szarajevó külsőségeiben is megragadta a három kultúra, a három nép és három vallás vonzó, különböző és bizonyos értelemben idilli együttélésének a képe: mecsetek és minaretek, pravoszláv templomok kupolái és a katolikus székesegyház tornyai, egymás mellett. Együtt volt az úgynevezett „rája”, a köznép urbánus életmódjában, a popzene eredeti és Jugoszlávia-szerte közkedvelt áramaiban, főként a fiatal nemzedéket alakította át az új, városias *melting pot*, Kusturica filmjei, a színház, a sport, mindez és sok egyéb más valóban azt az érzést keltette, hogy itt megszületik az együttélés modellje.

De aki kicsit is megkaparta a felszínt, alatta másfajta képet talált: az emberek között láthatatlan határok húzódtak. A közös kulturális határok felmagasodtak és a különbségek elmélyültek egyszerűen azért, mert nem lehetett azokat szabadon kifejezni. Szarajevót sztálinista hatalmasságok súlyos keze dirigálta, vigyázta, hogy a „multikulturalitás” szigorúan ellenőrzött keretek között valósulhasson meg. A monolitikus társadalmi rend egységesítésre törekedett, a különbségek, ha már nem lehetett azokat eltüntetni, az úgynevezett „nemzeti megoszlás”, illetve a „paritás” elvében intézményesültek. Ez azt jelentette, hogy a kiadóban a főszerkesztőnek horvátnak kellett lennie, ha az igazgató szerb volt, és a felelős szerkesztő vagy legalább a kereskedelmi igazgató muzulmán kellett, hogy legyen, vagy tetszőlegesen fölcserélve. Az *Oslobodjenje* című újság másnaponta cirill-, illetve latin betűs lapfejjel jelent meg, és ugyanígy szerepeltek elegyesen, ki tudja, miféle logika szerint a cikkek is az oldalakon. És ugyanígy az összes intézményben, a gazdaságban, mindenütt. A kik Sarajevóba jártunk, mind tudtuk és megéltük ezt, éjszakai beszélgetéseken elmesélték, ki van éppen ellehetetlenítve nemzeti hovatartozása miatt, és hogy tulajdonképpen mind el vannak nyomva. Sarajevóban nem a multikulturális, mindent átítató tolerancia létezett, hanem a három kultúra elegye. Három kultúra elegye még nem ad multikultúrát, hanem csak paritást, silány pótlékát a szabadságnak és a demokráciának, melyben szabadon kiélheti magát minden kultúra és minden vallás. Az urbánus életmód, az *ars vivendi*, a nyájas élcelődés művészete, a popzene, a sport, az élet csak megpróbálta átlépni a láthatatlan határokat, a különbségeket, és ez sokszor sikerült is. Az intézményesített csatornák, ahová a pártideológusok próbálták beterelni ezt a sokféleséget, a félelem, az irigység, a gyanakvás, a monokulturális és vallási rivalizálás légkörét idézte elő. Az élet és a múlt súlyos hordalékainak tehetetlensége, az effajta körülmények miatt feszültségek keletkeztek, melyekről úgy sejtettük, és ki is mondtuk, hogy veszélyesek. De senki sem tudta elképzelni, hogy ennyire, hogy halálosan veszélyesek.

Hogy milyen viszonyok uralkodtak ebben az idilli multikulturális pasztoráléban, jól érzékelteti a muzulmán mondás, amit annak idején Abdulah Sidran költőtől hallottam: *„Nehéz időket élünk. Ha szólok, fejemet veszttem. Ha nem szólok, elvesztem emberi arcomat.”* Elveszteni a tulajdon arcunkat egyet jelent a becsület, a méltóság és az egyéni integritás elvesztésével. Mindezt Sarajevóban egész idő alatt veszély fenyegette. Végül sokan elvesztették mindkettőt: a fejüket és az arcukat is. Nem egyszerre mindkettőt, hanem először az arcukat és utána a fejüket.

16.

Ivan Lovrenović sarajevói horvát költő, most Zágrábban él, a Grbavicán maradt a kiégett lakása az összes könyvével és kéziratával, mindennap azon töpreng, mi volt a baj, hogy is történhetett meg mindez? Az urbánus életforma egyesített bennünket. Sarajevóban sohasem élt igazán az a tényleges identitás, amely szabadon támaszkodik a hagyományra, merít belőle, és felkínálja ugyanolyan szabad megértésre mindenki másnak. Ezért volt egész idő alatt könnyen kisajátítható, és most prédája lett az erőszaknak. Nem lehetett és nem volt szabad elfogadni kinek-kinek a tulajdon, mélyebb identitását, ezért maradt védtelen előbb az ideológiai, végül a fizikai erőszak előtt. Sem a horvát irodalmi tradíció, sem a közkedvelt boszniai franciskánusok, sem a kortárs alkotóművészet, semmi sem élhetett szabadon a központi bizottság által ellenőrzött paritás és nemzeti megosztás nélkül. A sarajevói muzulmánok az odalátogató számára sohasem jelenthettek többet, mint a Bašćaršija folklórja, és a dzsámik mint a régi idők maradványai – valójában pedig, ahogy mondani szokás, ez jelentette és ma is ez jelenti az európai muzulmániséget. Amikor többek lettek folklórnál, ott találták magukat a rács mögött, a „fundamentalista”

Izetbegovičhoz és sok társához hasonlóan, akiknek mi is védelmére keltünk annak idején a szlovén PEN határozataiban. Semmi kétség, hasonló sorsra jutottak a szerb nacionalisták is, akik közül sokan elköltöztek Belgrádba. Dževad Karahasan muzulmán író sem érti, miként lettek egyszerre Európa indiánjai, akik mintha rezervátumban élnek, és akiket szisztematikusan öldöksnek. Sohasem figyelt föl arra, hogy Szarajevóban tulajdonképpen egyetlen utcát sem neveztek el a muzulmán szellemi élet képviselőiről vagy legalább a városalapítóról. A fontosabb utcák Stepa vajda, Putnik vajda és a Jugoszláv Néphadsereg nevét viselték. Ilyen értelemben Szarajevónak valóban több volt a szerb és a meghatározhatatlan jugoszláv identitása (ma is van Tito marsallról elnevezett utcája), mint az a tényleges identitás, amely visszatükrözte volna a város tényleges kulturális gazdagságát és szövevényes különféleségét.

A muzulmánóság fatalisztikusan türelmes volt, a horvátság frusztrált, a szerbség ellenőrzött. A valóban multikulturális Szarajevó nem létezett. Urbánus életközösség volt ez és a mindenki számára elfogadható tömegkultúra életközössége. Egyik sem volt elég erős a pártideológusi és a nacionalista erőszakkal szemben.

17.

Mielőtt még igazán elkezdődött volna az egész, a szarajevói utcákon éjszakánként új meg új nacionalista feliratok jelentek meg. Valaki ezt írta fel a posta falára: „*Ez itt Szerbia!*” Egy másik kéz odaírta: „*Hülye, ez itt a posta!*” Ma nehezen írna oda bárki bármit is, mivel a postából alig maradt valami. Ma keményebb viccek keringenek a monokultúráról és a mitikus primitívizmusról. Ez például: a Holdon összetalálkozik a monokulturális horvát, a muzulmán és két szerb. A horvát azt mondja: ez a sok kő itt Dalmácia. A muzulmán nem ért vele egyet: ennyire sziklás csak Hercegovina lehet. Ez itt Bosznia és Hercegovina. Az egyik szerb meg előveszi a pisztolyát, lelövi a másik szerbet, és azt mondja: itt egy szerb sír. Ez itt Szerbia.

A Szarajevóban történeteknek semmi köze a monokultúrához vagy a multikultúrához, legkevésbé a kultúrához, sokkal inkább a kulturálatlan politikai gondolkodáshoz, a rurális észjáráshoz, az öntelt ostoba demagógokhoz, akik annyi éven át tartották kordában a népet, és próbáltak meg kézben tartani mindenfajta alkotótevékenységet. Mikor a demokrácia mégoly gyöngéd leheletére megrendültek patriarchális gazdaságuk alapjai, a fenyegetettség pánikjában, az őket fenntartó hatalom és az előjogok páni féltésében, tehetetlen dühükben a végső eszközhöz, az erőszakhoz folyamodtak. A Jugoszláv Néphadsereg volt az eszköz, amit e célra kezükben tartottak, Boszniában felhalmozott felmérhetetlen tömegű fegyverével, „a szerb szabadságharcosokkal”, akiknek megzavarták a fejét. A kultúra, annak fenyegetettsége, a szent szerb ügy, annak tradíciói, mítoszai, irodalma, amit, úgy mond, mind-mind veszély fenyegetett – ez lett az ideológiai és a propagandafelezéke az erőszaknak, valamint a hatalom, az erő és a néppel való rendelkezés visszacszerzésére irányuló kísérletnek. A szerb kultúrának és a szerb alkotóművészetnek ehhez nincs semmi köze, még akkor sem, ha az egész téboly élén egy költő áll, Radovan Karadžić, oldalán egy irodalomprofesszorral, a német irodalom szakértőjével.

Persze minden a kultúra és az alkotótevékenység nevében történik. Ennek jegyében úzik tréfiákat, nemcsak a házfalakon és nemcsak a Holdon. A Trebevičen is, közvetlenül a város fölött, ahonnan a szláv ügy, a pravoszláv ügy nevében úzte tréfiát Limonov orosz író, akinek egészen sajátos a humora.

Limonov a pravoszlávia és a szláv testvériség nevében jelképesen, kamerák előtt kiöltött egy géppuskasorozatot a városra és annak polgári lakosságára. Bizonyára azért, mert ahol ártatlan városokra lőnek, az Oroszország. Itt vannak a szarajevói törökök sírjai. Ez itt Oroszország.

Van Szlovéniában egy jól ismert régi, de ma is igen elterjedt szólás, amit olyan mondat végére szokás illeszteni, amelynek csattanóval kell végződnie: „*És béke Boszniában!*” Elmondtam ezt Izetbegović elnök fogadásán. Az elnök azt mondta, bizonyára azért járja e mondas, mivel Boszniában története során sosem volt béke. A szólás nyilván nem azért gyökerezett meg, mivel Bosznia békés lett volna, hanem mert nem volt az soha. Egyáltalán honnan eredt az általános meggyőződés, hogy Bosznia békés, nyugodt és idilli ország volt, amíg csak a mostani téboly el nem kezdődött. Folyton azt halljuk, hogy a kulturális különbségek dacára milyen toleráns együttélést folytattak az emberek Szarajevóban. Való igaz, toleráns emberek. Sokan meg nem azok, egész idő alatt nem toleránsak.

Hagyjuk a régebbi történelmet, a század, amely a szarajevói merénnyel kezdte meg véres táncát, tele van feszültségekkel, politikai erőszakotéttel és fizikai leszámolásokkal. A két háború között fokozódtak a feszültségek a szerbek, horvátok és muzulmánok és politikai pártjaik között. Említsük-e egyáltalán azokat az elméleteket, melyek szerint a muzulmánok nem egyebek, mint horvátok, akik felvették az iszlám hitet, illetve igazi szerbek, akik „eltörökösödtek”. Az idővel ostoba politikai szlogenekké váló elméleteket a büszke horvát Boszniáról, az újabb, nemrég született jelszói, miszerint „Bosznia szerb, ahogy Moszkva orosz”. Hogy milyen könnyen fordultak el az emberek Boszniában a szomszédjuktól, és estek egymásnak, az megmutatkozott a második világháború idején, amikor a muzulmánok lettek a Független Horvát Államban „a horvátság virága”, amikor a csetnikek borzalmas tömegmészárlásokba kezdtek, amikor ennek a szerencsétlen népnek a másik „virága” az SS Handzsár hadosztályába szerveződött, amikor Szarajevóban fellángolt az antiszemitizmus, és amikor csak a partizánmozgalom volt képes kialakítani valamiféle egyensúlyt, hogy azt a háború végén megint lerombolják az újabb tömeggyilkosságokkal és üldözésekkel. Sajnos az együttélést ígérő újabb kor ugyanúgy kezdődött, mint ahogy most befejeződik, vagyis erőszakkal.

Tito a beszédeiben szívesen használta a „*mi fent, ti lent*” fordulatot. Fent volt ő meg az övéi, lent volt a nép. Semmi különös. Különös az, hogy ez magától értetődött az emberek számára Jugoszláviában és különösen Boszniában, amely, mint hangoztatták, maga Jugoszlávia volt kicsiben. Akárcsak Bizáncban. Vagy az ottomán birodalomban. A vezetők fent, a *plebs* alant. A pártbürokrácia kasztja fent, a kulákok és a reakciók lent. Minden tett és minden gondolat a „fent” és a „lent” elve szerint működött. Legfelül volt Tito, kevésbé „fent” a kis bosnyák Ceaușescu, mindegy, hogy melyik, legutoljára Branko Mikulić. Egy a helyi erős emberek közül, Tito udvarának kegyeltje, aki a kormányzásában fenntartotta a rendet és a békét – minden egykori „tagköztársaságban” találhattunk hasonló kormányzót vagy legalább egy szürke eminenciást. Tito képe annyira magasán volt, hogy az istenség auráját kapta, Ő nem lehetett vétkes azokban a bűnökben és az élet nyűgeiben, amelyeket lent elszenvetnek. A mostani háború hidegvérű gyilkosa, a nőket megerőszakoló Herak a kihallgatásán, amit a televízió is közvetített, meghatottan mondta, hogy száz évben csak egyszer születik olyan ember, amilyen Tito volt. Ez persze mit sem árul el Titóról, sokkal többet arról a légkörről, amely boszniai kormányzásában uralkodott, ahol istenítették „életét és művét”.

A szerencsétlenség, amely utolérte Szarajevót és egész Boszniát, ez esetben tehát nem az abszurd és irracionális balsors, hanem tébolyult eszmék, hibás megoldások és a jugoszláv liberális szocializmus kvázidemokratikus és kvázitoleráns légkörében, vagyis a diktatúra

légkörében elburjánzó primitív szubjektivizmus szomorú és rettenetes következménye. A Szarajevóban élő emberek ezt még ma sem hajlandók elismerni. 1995. novemberi látogatásunk idején mindenütt ott függtek Tito képei a város és a köztársaság legfőbb hivatalaiban. Emlékszem a televízió három évvel ezelőtti képeire, amikor Szarajevóban komolyan elkezdődött a tánc: a szerb nacionalisták és velük a kommunista rendőrök már lövöldöztek, az utcákon meg Tito-képekkel tüntettek ellenük. Persze, persze, ebben az évszázadban egyedül Tito adott némi egyenjogúságot a muzulmánoknak. A még mindig csak iszlamizált horvátokat, illetve törökös szerbeket jelentő vallási kisebbségből ezzel etnikummá emelkedtek saját kultúrával és hagyományos értékekkel, mint ahogy az is volt valóban. De valóban éppen Tito idején hatalmasodott el az erőszak az egyén, muzulmán, horvát vagy szerb felett, a börtönök tömve voltak politikai foglyokkal a háború utáni években, eléggé tele voltak az Informbüro éveiben és kevésbé voltak zsúfoltak úgyszólván egész idő alatt a háború óta, betiltották az etnikai kulturális egyesületeket, nem volt szabad a sajtó, és a Párton kívül semmi lehetőség nem volt politikai kezdeményezésre, nemhogy szervezkedésre, és Bosznia-Hercegovina mint a kommunizmus kemény jugoszláv változatának bástyája híresült el – mindez és sok minden más is elfelejtődött az új borzalmak láttán. És az ilyen értékrenden alapuló tudat veszedelmesen eltévelyedett, hajlamos az új, kollektív, totális megoldásokra vagy, amint azt manapság mondják, a fundamentalizmusra. Még ha százszor is igaz, hogy azelőtt jobb volt, mint most.

Korai találgatni, hogy az új társadalomnak mindezen tapasztalatok után lesz-e érzéke a demokráciához. Most elemi dolgokról van szó. Most meg kell állítani az erőszakot. Most mindenki örülne, ha legalább a távcsőves orvlövészpuskákkal lesben álló örülteket megállítaná valaki.

20.

De ki fogja őket megállítani?

A szétrombolt, földhányásokkal és szögesdróttal övezett szarajevói repülőtérén az UNPROFOR repülőtársaságának ironikus felirata fogadja az utazót: *Maybe Airlines*. A francia katonák egy továbbival is megtoldották az elnevezést. A városba vezető szűk korridor mellé kitértek egy táblát. Eredetinek látszik: Champs Elysées. És a Maybe Airlines gépeivel naponta érkeznek Szarajevóba a miniszterelnökök és a miniszterek, a lordok, fényképeszkednek, kezet ráznak egymással, miközben a gránátok zuhognak tovább, az örült orvlövészek gyilkolnak egyre. Gavriló Princip büszke utódai nem zavartatják magukat.

Nem tartozom azok közé, akik szerint e kontinens minden eszeveszett örületéért Nyugat-Európa volna a felelős a maga fogyasztói jóllakottságával, formátumos személyiségeket nélkülöző diplomáciájával, azt sem gondolom, hogy mindazért, ami itt történik, másvalaki is felelős azokon kívül, akik részt vesznek benne. Éppen ellenkezőleg, biztos vagyok benne, hogy a tragédia az itteni körülmények kényszeréből és az itteni észjárásból fakadt, nevezzük ezt akárhogy is, éppen úgy, ahogy ebben az évszázadban a német örület is az ottani körülményekből és a korabeli, ottani nacionalista és demagóg eltévelyedésekből eredt. Egy dolgot azonban világosan látnia kellene Európának és a világ nyilvánosságának: pontosan és világosan tudatosítania kellene magában azt, hogy ki kezdte az erőszakot, és ki az, aki védekezik. Tehát azt is tudnia kellene, ki a hóhér és ki az áldozat. És amikor ez végre világos, akkor cselekednie kellene. Hiszen mikor a dolgok már ilyen messzire jutottak, mint ez esetben, akkor közbe kell avatkozni, és meg kell védeni az áldozatokat. Nem a tűzvész kiterjedésétől való félelem, hanem etikai elvek okán. Ahol megalkuvás nélkül tiszteletben tartják az elveket, és ezekből eredeztetik a következményeket, ott nem félnek az erőszak to-

vábbterjedésétől, és ott az érdekszférákra meg a hasonló ostobaságokra sem kell szót vesztegetni. Ami ötven évvel ezelőtt még magától értetődő volt, ma szemmel láthatólag nem az. Horvátország és Bosznia területén ma tucatjával találni Guernicákat, a Lidicékről és Auschwitzokról nem is beszélve. A vak is láthatja, mi történt Vukovár és Dubrovnik esetében. *One thing is needful*: az erőszakot sajnos csak erőszakkal lehet megállítani. Azt mondják, már késő. De ezt mondták a legelején is. Nap mint nap néztük a Vukováron zajló borzalmas jeleneteket, és napról napra egyre jobban elkéstünk. Aztán azt gondoltuk, hogy a kultúra és a demokrácia európai őrizői biztosan megvédik Dubrovnikot. Napról napra néztük, hogy hullanak a gránátok a városra. És nem történt semmi több, mint hogy az emberek, hál' Istennek, meg tudták magukat védeni. És mivel védekeztek, még több gránát hullott Dubrovnik házaira, templomaira és lakóira. És így tovább, Zadarban és Karlovácon. Jönnie kellett Szarajevónak. Szarajevó mint logikus következmény. És Mostar. És Bihács. Az európai diplomaták pedig utaztak ide-oda, és belemosolyogtak a kamerákba. De ezt is százszor elmondták már.

Először nyolcvanegy évvel ezelőtt.

Mindezt jól tudta egy szlovén író már a század elején, egy író, aki szintén eltöltött bizonyos időt Szarajevóban.

Ivan Cankar szó szerint ezt írta: *„Minden értelmesen és tisztességesen gondolkodó ember dühbe gurul, arra gondolva, hogy nem következett volna be ez a szörnyű vérontás, ha Európa az volna a maga száználmas diplomáciájával, aminek tartja magát. Ami azonban sohasem volt, és sajnos bizonyára soha nem is lesz – mármint a kultúra és a civilizáció védelmezője. A berlini kongresszus óta mostanáig, vagyis több mint harminc éven át Európa a tulajdon népeinek költségén hízta és tenyésztette a pöffeszkedő grófok és bárók egész falkáját, hogy azok elgondolkodjanak Balkán-félsziget helyzetén. Ha a még harminc évet töprengtek volna, bizonyára akkor is minden marad a régiben”.* (Szlovénok és jugoszlávok, 1913).

Mit lehet ehhez hozzátenni? Netán várjunk még harminc évet?

21.

Egy este ljubljanei barátommal eltévedtünk Szarajevóban. Járkáltunk a sötét utcákon, valahol a Miljacka folyó közelében, és hirtelen labirintusban találtuk magunkat. A legyszerűbb megoldás jutott az eszünkbe: odaállunk az első lámpa alá, majd megtalálunk a szarajevói kollégák. Jó darabig gyalogoltunk, mire találtunk egy lámpát. Nem utcai lámpát, mivel a városban elsötétítés volt, hanem egy reflektort, amelyik a franciák állásából világította meg az útkereszteződést. Beálltunk tehát a reflektorfénybe, cigaretára gyújtottunk, és vártunk. Aztán eluntuk a várakozást, és úgy döntöttünk, visszamegyünk a szállodába. Leállítottunk egy taxit, amely tüstént a járdára hajtott, be a sötétbe. Amint beültünk, ugyanolyan gyorsan elvágatott. Örülten vezetett és úgyszólván emlékezetből.

- Kérdezhetek valamit, uram?
- Csak tessék.
- Miért nincs bekapcsolva a reflektora, uram?
- Azért, uram, mivel minden útkereszteződésben lőnek.
- A taxikra is lőnek?
- Miért ne lőnének? Mindenre lőnek.

Nem tudom, a barátom mit érzett, ő költő, és mint köztudott, a költők bátor emberek, engem azonban kilelt a hideg.

- Akkor miért taxizik, miért nem ül otthon?
- Mert meg kell élnem.

- Úgy akar megélni, hogy lövik a kocsiját, miközben százzal hajt az utcán, lekapcsolt reflektorokkal?
- Igen, így.
- Nem a legjobb túlélési technika.
- Nem, de így tudok annyit megkeresni, hogy eltartsam magam és a családomat. Ez a plusz keresetem.
- Egyébként mit csinál?
- Védem Szarajevót.

Az éjszakai taxis egy napot és egy éjszakát tölt kint a fronton – most nem súlyos a dolog, most csak fricskázunk egymást, kicsit ők, kicsit mi, csak néha esik el valaki – a másik éjszaka és a másik napon taxizik, át a kereszteződéseken, amelyekben lőnek rá: hogy megéljen. Mert a katonai szolgálatért, a fronton gyenge a fizetség. Csak most emelték a fizetésüket, korábban öt, most hat csomag Drina cigarettát kapnak egy hónapra.

Aggódó szarajevói barátaink aztán megtaláltak bennünket a szállodában. És a hasukat fogva hahotáztak: kiálltatok várni a reflektorfénybe? Ez azt jelenti, hogy normálisak vagytok. Mi már rég nem vagyunk azok. De jó, ha tudjátok, azt itteni körülmények között ti vagytok abnormalisak.

22.

Ez a kérdés még sokszor felmerült: normálisak vagyunk még? A kérdés helyénvaló, teljességében csak akkor fogtam föl, amikor barátommal a Ljubljánába való visszatértünk utáni éjszaka ott ültünk a PEN Club éttermében, és fáradtan bámultuk a furcsamód normális embereket, rántott szeleteikkel és normális problémáikkal. Csak három napot és három éjszakát töltöttem a kollégámmal Szarajevóban, és amikor megérkeztem Ljubljánába, néhány napig úgy éreztem magam, mint egy ámokfutó. A szállítórepülő fényei, a repülőtér körül a néma hegyek, melyeken nincsenek pontos frontvonalak, amelyeken úgy hajkurásszák egymást, mint a vadállatok, a néma hegyek Szarajevó körül, melyekről orvlövészek fürkészik a város életét, a robbanások, a lövések ropogása éjjelente, a reggeli hírek a halottakról és a sebesültekről, az emberek, amint kordéikon tüzelőt szállítanak, a sugárutakon a magányos autók, a kongóan üres Holiday Inn, a nyugodt arcok, az örök fűttye az éjszakai utcákon, a megfeketedett falak, a lyukak a házak homlokzatán, a vasgerendákon összegabalyodva függő balkonok, a páncélosok dübörgése, a hotelszoba csöndje. Mindezt, mondta Siniša, mindezt három év után már nem veszi észre az ember. Legalábbis nem minden percben. És noha pont ez az egyetemista, Siniša, aki minden reggel elvitt bennünket öreg autóján, a vezetőfülkébe szerelt bűdös benzintankkal, nehogy a tankot kilyukasszák a golyók, mert akkor kifolyik a benzin, könnyes szemmel búcsúzott. Ottmaradt a maga megszokott világában. Remélem, még most is ott van.

Magukat és a többieket kérdezik, normálisak-e még, mivel három év után az abnormalis állapot vált normálissá. A fájdalom nem metafora többé, hanem a dolgok természetes állapota. Az örület nem kivétel többé, és a normális emberek az örültek, mert a reflektorfénybe állnak, hogy jobban lássák őket. Többé nem az a kérdés:

miért pont én, miért pont Szarajevó, hanem hogy normálisak vagyunk-e még? Vagy a bennünket körülvevő világ nem normális többé?

23.

Minden normális abnormalitás és az azt körülvevő világ felett érzett döbbenet ellenére a legáltalánosabb érzés a teljes klausztrofóbia. Ehhez nem lehet hozzászokni. Aki Szarajevóba érkezik, ismerje bármilyen jól is a várost, most mindenekfelett megdöbbeneti ennek

az ostromnak a léptéke, pontosabban szólva, a közelsége. A tér, amelyben az ostromlottak élnek a maguk abnormális–normális életét, mintegy nyolc kilométer hosszú és három kilométer széles. A szerb állásokat szabad szemmel látni: a Grbavicát, aztán a zsidótemetőt, fent az utat, Trebevićet, ahonnan Limonov géppuskázta tréfából a várost, mindez ott van közvetlenül a város fölött. A városból a repülőtérig, ahol az ember az esetleg arra tévedő járatot lesi, a *Maybe Airlinest*, csak két úton lehet kijutni. Az egyik a szerb állásokon keresztül vezet. De mindkét úton csakis különleges engedéllyel, lezárt páncélausóban, de még azokból is kirángatták és agyonlőtték a bosnyák kormány alelnökét a megdőbbsé UNPROFOR-katonák szeme láttára. A harmadik út egy a repülőtér alatt ásott föld alatti csatornán át vezet. Aki térdig gázolva a vízben végigmegy rajta, annak egy szabad téren kell keresztülröghatnia, néha golyózápor közepette. Posta nincs, csak néhány telefonvonal működik, az is műholdakon keresztül. Tudom, hogy ez is mind köztudott. De most úgy érzem, mindezt el kell ismételni, szemem előtt az eleven emlékekkel, különben magam sem tudom többé elhinni. Amikor az ember ott találja magát, megdőbbsé akkor is, ha százszorosan tudta mindezt. Szarajevóban az ember hirtelen arra eszmél, egy szinte hermetikusan körülfalazt térbe került az európai kontinens közepén. Az ostromlott Münster a tizenhatodik században. Egy sziget, egy tutaj, körülötte hullámszik a hegyek tengere, az óceán, az egész kontinens. Ezen a szűk helyen, ahonnan nincs kiút, és ahol minden pillanatban halál, éhség, hideg, félelem és kétségbeesés les az emberre, ezen a helyen mintegy 250.000 ember él. Théodore Géricault: *A Medúza tutajja*.

24.

Egyedül Isten a tudója, mi történt a Medúza fregatt tutajján. Akik megmenekültek, nem emlékeztek minden részletre, sok mindenről pedig nem akartak beszélni. De köztudomású, hogy a hajótöröttek között az ellenséges tengeren nemcsak a szolidaritás uralkodott, hanem fölfoghatatlan türelmetlenség is, hogy a lehető legenyhébb kifejezéssel éljünk. Szarajevóban három év után a legközelebbi hozzátartozók kapcsolataiba is beköltözik a feszültség. A leégett házban az idilli kép alatt váratlan, kínos kitörésnek voltam a tanúja. Zlatko Topčić drámaíró, aki végigélte a város fölötti hegyen a szerb fogság borzalmait, kétségbeeséj történetét mesélte egész idő alatt. Amikor egyik barátja szelíden figyelmeztette, hogy másról is beszélhetne, elvesztette az önuralmát. Nemcsak azért, mert a barátai nem értik meg. Ezek nem tudják, mi a szenvedés. Ezek, akiknek lerombolták a lakásukat, akik víz és villanyáram nélkül maradtak, ezek nem tudják megérteni, mi történt vele. Ezeknek fogalmuk sincs róla. De igen felelt valaki: mindenkinek megvan a maga igazsága a szenvedésről, mindenkinek megvan a maga története. A szenvedés mértéke relatív. Zlatko Topčić nem fogja megengedni, hogy relativizálják az ő rettenetes szenvedéseit és megaláztatásait, a halál küszöbén töltött napjait. Ezek az élők között éltek, ő a halottak között, mindennap új és új halottak között. Ezek csak időnként gondoltak arra, hogy meghalhatnak egy orvlövész golyójától, az ő homlokának mindennap nekiszegezték a puskacsövet. Többé nem lehetett lecsillapítani. A szenvedésről vallott abszolút igazsága kezdett veszélyessé válni: a horvát költő hallgasson, hiszen sohasem szerette a muzulmánokat; maradjon csendben az esszéíró, aki mindig is politikai angolna volt és pártcsatlós, és főként fogja be a száját a szerb költő. Zlatko Topčić egyébként személy szerint nagyra értékeli őt, mivel itt maradt a városban, de a bátyja, az a csetnik generális, az térdig gázol a vérben.

És valaki megint kimondja, most is, ugyanazokat a fenyegető szavakat, melyeket annyiszor hallottam jugoszláviai utazásaimon: eljön majd az idő...

A híres bibliai kérdés teljes hangerővel szól a szarajevói Medúza-tutajon: *avagy őrizője vagyok-é én az én atyámfiaimnak?*

Vajon őriző-e a fegyveres őr, akivel az egyik poszton beszélgettünk? Azt hiszem, mondtá, rendezni kellene Velük a dolgokat ebben a városban. Velük, vagyis a szerbekkel, akik itt maradtak. Etetjük őket, mondtá, miközben a testvéreik gyilkolnak bennünket, gondoskodunk róluk, ők pedig elárulják a hadállásainkat. Ők az ötödik hadoszlop, és köztudott, mit kell csinálni az ötödik hadoszlop tagjaival.

Talán szokatlanul hangzik, de tény, hogy az ostromlottak közül a városban maradt szerbek helyzete a legnehezebb. Az elveszett és elfeledett város közepén ők a legelveszettebbek és legelfeledettebbek. A Grbavicán lévő szerbek törökösnek tartják őket, árulónak, akikkel elsőként fognak leszámolni, ha elfoglalják Szarajevót.

A géppuskás bosnyák valami egyenruha félét visel, lábán teniszcipő, úgy véli, rendezni kellene velük a dolgokat. Képzeltető, hogyan. Mintegy negyvenezer szerb maradt a városban.

25.

Isten a tanúm, hogy e két eseten kívül semmi egyéb adatom nem volt a Szarajevóban maradt szerbek helyzetéről. Később azonban B. elmondta, hogy ő és még három szerb, akik egyébként ott voltak más írókkal, intellektuelekkel a szlovén vendégek tiszteletére adott fogadáson Alija Izetbegović elnöknél, megdermedtek, amikor az itteni körülményekhez képest túl hosszúra nyúló bevezető formaságok után feltettem a kérdést az elnöknek a városban maradt szerbek biztonságát illetően.

Miért dermedtek meg? Mert ez tabu téma. Szarajevóban erről nem beszélnek. Kinek mondja el például B., hogy kis híján életét vesztette, éspedig két alkalommal. Először, amikor szerb gránátszilánkokat kapott a hasába. Másodszer, amikor zsebében elemlámpával végigment éjszaka a városon. Mikor a rendőrök igazoltatták, és felfedezték a corpus delictit, amellyel, úgymond, jeleket akart leadni a hegyekbe az övéinek, akkor valaki azt javasolta, lőjék agyon. Csak az éjjeli őrzőket normális parancsnokának köszönhető, hogy még életben van. Az értelmetlen indulat növekszik az ostrom minden napjával, a barátok között is, a munkahelyen is, ahol a főnöke, ha rossz kedve van, azt tanácsolja, távozzon a városból az övéihez.

De B. ezt csak később mondtá el, mikor kettesben voltunk, azután, hogy Izetbegovićnál megdermedt az én naiv kérdésem hallatán. Izetbegović azt mondtá, ismeri a problémát. Mindent elkövetnek, hogy a városban megőrizzék a türelmet és a szolidaritást. Rövid gondolkodás után azt válaszolta, hogy a dolog valóban nem egyszerű. Valamelyik éjszaka kettőkor fölébresztették és közölték vele, hogy készül valami. Aztán lecsukattuk néhány tisztünket, mondtá.

Hogy ezek a lecsukások mit jelentettek, nem magyarázta el. Aki hallani akarta, hallhatta és beledermehetett: néhány őrült afféle Szent Bertalan éjszakájára készült a városban. Izetbegović erről nem beszélt. Mindent elkövetünk, mondtá, hogy megőrződjék Szarajevó és a város multietnikus jellege. Habár ez az ideál sajnos egyre távolodik.

26.

A horvát–muzulmán-konfliktus után tovább mélyültek a különbségek és a feszültségek. Bosznia már mindenütt nemzeti katonai és politikai közigazgatás szerint van felszabdalva, csak a szarajevói sziget tart ki az „állampolgári” együttélésben, és ehhez is rendkívüli erőfeszítések szükségesek. A nemzeti és a vallási különbségek észrevétlenül lopódnak az emberek közé. A muzulmán főiskolába, a medreszébe egyre nagyobb számban irat-

koznak a muzulmánok, akik ismét muzulmánokká válnak. A horvátok katolikus magániskolát nyitottak, amely, mint nyilatkozták, „a nyugati kultúra őrizője” lesz. A városban élő szerbek el vannak szigetelve, jugoszlávok többé nem léteznek, habár Tito képe ott függ a hivatalokban. A szerb nacionalizmus radikalizálódást vont maga után minden oldalon. A fundamentalizmus többé nem üres szó. Az elesett muzulmán harcosok halotti értesítőin ez a szó áll: *sehid*. A *sehid* az iszlám szent ügyének harcosa, úgyszólván szent.

Az újság közli a diverzáns kódexet, egy világos és könyörtelen anyagot, amely tükrözi, milyen eltökéltséggel harcolnak odafönt, a város körül és egész Boszniában:

„...Ti Bosznia és Hercegovina Hadseregének elitalakulata vagytok... Akarni fogjátok a harcot és a legsúlyosabb próbatételekre fogtok felkészülni... A harc a legfőbb célotok... Tartsátok fenn az igazi bajtársiasságot, hiszen bajtársaitok segítségével juttok győzelemre vagy halálra. Bánjatok fukarul a szóval, és legyetek megvesztegethetetlenek. A fecsegés sírba vihet. Legyetek nyugodtak és éberek, erősek és határozottak... Az ellenséggel szemben legfontosabb a lőszér. Aki fölöslegesen lövöldöz, csak hogy bátorságra kapjon, az gyáva, és nem szolgált rá a kommandós névre... Sohase adjátok meg magatokat. Számotokra csak élet lehet vagy halál. Nincs más választás... Az első helyen a fegyver, az én csak utána...”

Totális, halálos radikalizáció. A most huszonkét éves fiúk a diverzánskódex szellemében nevelődnek. Egész életükre meg fogja őket bélyegezni a gyűlölet. És azokat, akik a hegyekből, a város körül lövik a polgári lakosságot. És az ártatlan embereket, akiknek megölték a hozzátartozójukat. Hány nemzedékre szól ez a gyűlölet?

27.

A szarajevóiak keleties könnyedséggel és a nehéz körülmények között is megőrzött életörömmel kevert, közismerten jóindulatú élcelődése, a Čsaršija furfangja, mulatságos és paradox életbölcsségei, mindez és a szarajevói *genius loci* minden más alkotóeleme most lassan és biztosan utat enged a halálos fatalizmusnak. Kőröznek a viccek, az élcek, de valahogy megszokásból, a tekintetek üresek, az arcok szürkék maradnak. A városba az ostrom harmadik tele előtt beköltözik a tehetetlenség érzése, a félelmetes lassú haldoklás előérzete. Túl sok hír jövendölte, hogy majd most, most, a következő pillanatban történik valami, és az abroncs szétnyílik a város körül. Túl sokszor remélték, hogy ismert vitalizmusával a város abban a pillanatban győzelmet arat a hegyiek dühén és primitívizmusán. Attól félek a legjobban, mondta valaki, hogy egyre hasonlatosabbak leszünk hozzájuk. Gyűlölni kezdünk, és nemcsak őket, hanem az egész világot is.

A klausztrofobikus tér klausztrofilikus lesz. A város szűk és átjárhatatlan határai mind jobban meghatározzák lakói életét, a tolerancia elenyészik. A falakon és az árkokon kívüli világ nem létezik többé, belül egyre fogyó szolidaritással dül a harc a túlélésért. Harmadik éve dül, a különbségek, a feszültségek nőnek.

28.

A város bűvkörébe vonja azokat is, akik erőszakot tesznek rajta, akik pusztítják. Gyűlölik, de nélküle és áldozataik nélkül nem tudnak élni. Aki a város utcáit járja, és hallgatja a lövöldözést, egész idő alatt azt kérdi magában: kik azok ott fönt, akik orvlövész távcsöveiket a városra szegezik, és gránátokkal tömik az ágyúk torkát.

Megtörtént, mesélik, nem is egyszer, hogy valamelyik részeg szerb katona a figyelmetlen örök mellett letévedt a városba a Grbavicáról. Hazavitték a lábai, hisz nem kellett

messzire mennie. Azt mondják, hogy az egykori Néphadsereg tisztjei a hegyről jól bemért lövésekkel semmisítették meg egykori lakóházaikat, a szomszédok lakásait meg a sajátjaikat.

A fennsíkokon, a város felett, azt mondják, párhuzamos Szarajevó alakul ki az ostromlók körében: szerb televízió, rádió, állítólag az ostromlók kiadják az Oslobođenje ot-tani változatát, megvan a Željezničar fociklub, megrendezték a híres szarajevói költészet-napokat is. Nemcsak azért, mert minden olyan közel van, nemcsak, mert hallják egymást, és kicserélik egymás propagandaanyagait, hanem mert ismerik is egymást a két oldalon. Karadićot és most Paléban tartózkodó irodalmi körét jól ismerik a városban. Nemcsak írásaik révén, hanem a közös felolvasóestek, összejövetelek is összekapcsolták őket, úgy-szólván komaságban vannak. Az író számára, aki e rövid tudósítást írja a hosszú ostrom-ról, a fönti láthatatlan világ *terra incognita*. Hallgatja, amit arról a világról beszélnek. Még-is érthető, hogy ezek az emberek azért vannak olyan messze egymástól, mivel korábban annyira közel voltak, és azért vannak olyan közel egymáshoz a véres ölelésben, mivel már korábban olyan messze kerültek egymástól, bár ezt nem akarják beismerni. Tegnap még minden olyan közel volt, és a távolságok ma fölmérhetetlenek, a különbségek olyan mélyek, akár a sírok, amelyek ott vannak közöttük, a parkokban, a stadionokban és per-sze a fennsíkokon, a város fölött, ahol a szerb ifjak nyugszanak, akik messziről jöttek, meg azok is, akik pár éve még együtt voltak amazokkal, akik a városban maradtak, együtt jár-tak focimeccsre meg rockkoncertekre. Ugyanazon a közkedvelt villamoson utaztak, amit konokul újra meg újra forgalomba akarnak állítani, a hegyekből pedig ugyanolyan konoksággal lövik őket. Amíg Szarajevóban voltunk, a villamost háromszor indították el, a lövések mind a három alkalommal megsebesítették az utasokat, és mind a háromszor le kellett állítani. Szarajevó a szerbek túsza, lakói viszont ki vannak szolgáltatva előljáróik ugyanilyen mérvű konokságának. Szarajevó mint jelkép, a villamos mint jelkép. És az emberi áldozatok. A Grbavica, amely most szerb erősség, a Testvériség-Egység hídja visz át a Miljacka folyó felett. Azt mondják, ezen a hídon haltak meg a legtöbben. A pol-gármestertől megtudtuk, hogy szolgálati úton Nicosiában járt. Most már semmi kétség: a Testvériség-Egység hídján lesz a *green line*, a két hídfőn pedig egy-egy géppuska-fészek.

29.

Egy héttel később Prágában, az üres tereivel a szarajevói Holiday Innre emlékeztető Ho-tel Atriumban. Nemzetközi PEN-kongresszus. Vaclav Havel, demokrácia, emberi jogok, hatalmas zabálás a Hradzsínban rendezett banketten, Plečnik monumentális építészeti megoldásai közepette.

Tegnap a Betlehem-kápolnában bedobtam Szarajevót a tolerancia-intolerancia-vitá-ba. Senki sem reagált, Günter Grass sem. A teremben ülő mintegy félezer emberből senki sem válaszolt. Ugyanúgy esett, mint az a dolog a rákkal: miért pont Szarajevó. A betegség mint metafora, amit senki sem szeret. Egyetértek, a sebeket és a fájdalmat nem jó, úgy szólván nem illik mutogatni. A toleranciáról beszélünk és a jobboldali szélsőségek meg a pornográfia iránti intoleranciáról. Beszélünk az irodalomról és a toleranciáról is. Úgy be-szélek az írókról mint intoleráns emberekről. Miért képzeljük eleve toleráns embernek az író-t? Lehet toleráns, mint Havel, de az ellenkezője is. Miért gondoljuk, hogy ma az író nem lehet nacionalista? Talán nem ismerünk elég példát Jugoszláviából és Oroszorszá-gból? Az író nemcsak nacionalista lehet, hanem fasiszta is, mint d'Annunzio, Ezra Pound – Mussolini egyébként drámákat írt. Az író erős támasza lehet a totalitárius kommuniz-musnak: a naiv forradalmár Majakovszkijtől a Szovjetunió és Kelet-Európa szocreál írói-nak csapataig. Bűnöző is volt az írók között: Jean Genet. A pánszláv író, Limonov a kame-

rák előtt géppuska sorozatot eresztett Szarajevóra. És tömeges erőszak vezére is lehet, mint a szarajevói költő (és pszichiáter) Radovan Karadžić. Valaki az első sorban helyeslően bólogat. Ennyi. Csönd. Szarajevó valahol másutt van. A PEN debattőrjeit és olvasóit más történetek érdeklik, mindennapi történetek, az enni vagy nem enni és hogyan története, a szeretni vagy nem szeretni és hogyan a kommunizmusban meg a demokráciában. A nylonharisnyáról szóló történetek.

30.

És most, késő éjszaka a nagy zabálás után az Atrium Hotel szobájában a CNN hirtelen a Holiday Innt mutatja Szarajevóban. Soha többé nem tudom úgy nézni ezeket a felvételeket, mint valaha. Valami megfertőzte a lelkemet Szarajevóban. A szálloda falába csapódik néhány gránát. Nyugi, nyugi, mondja a portás, a szállodát már nem fogják lőni. És ne izguljanak, ha lövöldözést hallanak éjszaka. Egy kis puskaropogás még nem jelenti, hogy baj van. A következő kép: a szálloda közelében halott tizenöt éves fiú, akit fejbe lőtt egy orvlövész. Mellette a földön egy autókerékre borulva az anyja. A hasába kapta a golyót. Valami hasonlóság van a két szálloda és az éjszakai látomás között: mintha az utca, amit most már jól ismerek, és amelyen ott fekszik a véres fejű halott kisfiú és mellette az anyja, kezével a hasán, az út, amely az Orvlövészek sugárútja néven fog bevonulni a történelembe, most itt fut Prágában, a Hotel Atrium fala mögött. A bortól van az egész, persze, hogy a bor zavarta meg a fejemet, a nagy zabálás és piálás a Hradzsban.

Szarajevó lyuk a hajófenéken, Andrić *Titanic büfője*. A prágai Hotel Atrium luxuskabinaiban az emberi jogokról vitatkozunk.

Iszunk, apró szendvicseket majszolunk, furcsa mindennapi történeteket mesélünk egymásnak, néhányan táncolnak. Micsoda örültség táncolni, miközben a víz betör a fedélközbe. És az egész európai kontinensre. Szarajevó lyuk a kontinensen; fel fog borulni összes jogaival és palotáival együtt.

GÁLLOS ORSOLYA fordítása

Író a vadaskertben

Toccata Márton Lászlónak

Nagyratörő vagy, barátom, egy színműben láttalak...
Legjobb szereped azonban mégis az Író marad,
aki harsog, suttog, habzsol, – tűz tudásba sült alak!

Jöjj, te ifjabbik halandó, nézd a megcsusszant időt:
Petriéknél húzódtam meg egy fél évig azelőtt,
hogy tanácsal támogattál, s később Judit odajött.

Bárcsak tudnám még, miképpen sugalltad a lényegest.
Magatokhoz vittetek föl, vége-hossza lett az est.
Új voltam a város kérgén – s újként minden elereszt.

Értettétek mindketten már, szavak nélkül, mi vezet.
Mert a magány néha szükség, de csak szüntén élvezet.
Lehull álom, ékezet, szín, ha nem jókor érkezett.

Papírt írtunk, házatokba befogadtok, befogadsz.
Mérleg után honos lettem. Lehet ez írott malaszt,
míg a földet megtalálom? Kétszer adsz, ha gyorsan adsz.

Múltjaimból, mint a poklok zöld lepléből buktam át.
Pesten új világban bíztam. Volt szerelmet, vén anyát
adtam otthon más kezére. Néhány gondviselt barát

tudta, hány hiány kitörni. Vagy letörni, mint az ág
régi törzsről, mely nevelt s mely ingatag halálra szánt.
Egy ing lengő két ujjaként lógnak rajtam a hazák.

Míg a könyvek mámorában – néha Tinnyén – rejtezel,
s eszmék lepkehálójával vágatsz, legyen zsákmányod a jel:
elváloztunk – de a lélek változással nem fogy el.

Mint éjidőn a

Márton Lászlónak (egy kerek évnapra)

Nem az öregkori esszenciális bölcsesség.
 Nem világgraszoló revelációk.
 Nem a be nem avatottak (köztük
 korábbi önmagad) összevissza fecsegését
 félrebulldózerező, ellenállhatatlan „Heuréka!”
 (Nem zihálva bukni föl,
 mint aki a tömény, már-már mézgásan sűrű
 bölcsességet épp most szürcsölte-nyalta ki,
 az óriás-Sophia
 szemfüles trükkel szétnyittatott combjai közül.
 És persze ugyanígy nem
 a tudatlanság [+ hazugságok] ádáz
 sárkánygyíkjában hegyes lándzsáját épp most
 megmerített glóriás hősként [szanktgeorg].
 És még csak nem is gyöngyhalász képében,
 aki előtt, mert – nem tehetvén másként –
 mégiscsak tovább volt lent, s így, kényszerűségből,
 gyorsabban rúgta felszínre magát, mint szabad lett volna,
 elzöldül a horizont,
 de akinek markába [és persze minden
 sejtjébe, úgyszólván késleltetés nélkül]
 örökre beleég az igazgyöngy tapintása.)
 Nem is felismerés. Talán inkább
 csak(?) hangulat, midőn
 belül bölintasz, hogy érted –
 érvénye az időben szét nem teríthető,
 és át sem adható;
 a nyakadon marad, pedig
 milyen nagy árat fizettél érte:
 nem öregkori bölcsesség bár,
 mégis: örökre magad mögött hagyott éveid
 televényéből „sarjadt” → ködlött fel.
 Fitymálhatod, de akkor kár is volt beléd.

...Talán (mégis?) egy múzeum
kávészójában
(egy lehetőség*) –
túl a végigjáráson,
tútelítetten,
kóválygó fejjel
– nem azt látva, ami előtted
a múlmárványon/papírabroszon gőzölög;
ernyedt üresség
= a benyomásokkal-túlzabáltság másik neve
nem életfordító reveláció,
de hely (üresség) és idő (ernyedt),
a mégis rád várót (benned szunnyadót?)
fölismerni. Szavakra várón, de még mielőtt
szavakba kövesedne.
Mint éjidőn a tolvaj.

* egy másik: „S valami furcsa módon / nyitott szemmel érzem, / hogy testként folytatódok / a külső világban – / nem a fűben, a fában, / hanem az egészben. (J. A.)

ÁTKELÉS A TÉNYEKEN

(Kívánság és tréfa)

A csavar útja egyenes és görbe, egy és ugyanaz.
(Hérakleitosz)

Miközben a kocsit kijut a hegyek közül a síkságra (Márton László Utazás, emberi feltételekkel című novellájának első mondatában), a szerzőnek eszébe jut valaki. Tegyük hozzá, hogy tizenkét órás autózás után történik ez (mint a novella negyedik bekezdéséből kiderül) – tehát (tegyük hozzá ezt is), nyilván nem Magyarországon vagyunk, mert Magyarországon egy irányban – és ráadásul hegyek közül síkságra érve – szinte lehetetlen tizenkét órát autózni, habár a szerző nem mondja sem azt, hogy továbbra is Magyarországon vagyunk-e, vagy pedig átkeltünk egy másik országba, netán Szlovákiába, Ausztriába, Ukrajnába (igazság szerint azt sem állítja, hogy a novella megíratlan előtörténetében Magyarországon voltunk, erre csupán a nevekből, ha nem is minden névből következtethetünk, mert például a kocsit sofőrjét Tommynak hívják, és ő lehetne a novella főhőse is, egyfajta matematikai konstans – mármint az elbeszélő én mellett –, hiszen a novella legkülönbözőbb pontjain cselekvőleg beavatkozik a történetbe, szállítja utasainkat oda (és, mint a novella végén kiderül: vissza is, vissza a kiindulóponttra, mintha nem történt volna semmi, és maga a visszaút, mint az író sejteti velünk, teljesen azonos az odaúttal, és, mondhatnánk kissé elhamarkodottan, ez a novella tulajdonképpeni tárgya), szállást is szerez hőseinknek, viszont ez a Tommy ezzel a névvel élhetne a földkerekség bármely országában, Afrikától a Fidzsi-szigetekig, habár bizonyos jelek arra utalnak, hogy mégiscsak Magyarországon él, és éppen Romániába – vagyis inkább Erdélybe – érkezik meg a novella első mondatában, eladásra szánt kocsiját vezetve. Tommy azért utazott abba a városba – írja a negyedik bekezdésben a szerző, anélkül, hogy a várost megnevezné –, ahová magával vitt bennünket is, mert ott jóval előnyösebben adhatta el a kocsit, mint nálunk otthon. Mondta is: kivinni kivisz, ha ebben és ebben a városban van dolgunk az intézetben, de vissza már nem hoz, mert visszafelé már nem lesz meg a kocsit. A novella vége felé (mert csak akkortájt érkezünk meg abba a bizonyos városba), Márton elárul erről a névtelen városról ezt-azt: Miközben végiggondoltam magamban a fent leírtakat, bealkonyodott, és már közel jártunk az úti célhoz... a kocsit egy hosszan elnyúló betonépítmény mellett száguldott el, amelynek teteje alatt, egészen fönt, kitört ablakok tátongtak, ezért hátraszóltunk, hogy egy vagy két pillanatig, ami persze csak objektív mércével mérve csekély idő, még legyen türelemmel... ám egy vagy két pillanat múlva már bent jártunk a városban... Hosszú volna elbeszélni, milyen sokáig tartott, amíg sikerült rábukkannunk egy működő telefonfülkére. Akkoriban, amikor ez a történet játszódik, még nem voltak mobiltelefonok, viszont a fülkék többségét lecserélték, nehogy befészkeljék magukat a hajléktalanok...

Ellenpróbaként idézet egy másik műből: Már kint járunk Kolozsvár külvárosában. Huppanós, rossz úton zötykölődünk. A fejek rése közt kilátok balra. Szokatlanul magas deszkakerítés, vízszintesen rakott deszkákból. Derékmagas betonkerítés, jelmondatokkal. A kerítés mögött feltúrt föld, lebontott őrház, épületmaradványok. Aztán ismét házak, mind földszintes. / A végállomáson falusiasan kiszélesedik az utca. Már inkább tér, mint utca, félkörös, agyonjárta keréknyommal. A busz nagy lendülettel fut rá, lassítás nélkül beáll újra a város felé. Megcsöndesedve szállunk le, kis

csapatokra szakadozunk. Sietve indulunk el a fahíd felé, ami átvezet a Szamoson. Valaki futni kezd, erre a többiek is. Itt már nincs kövezet, csak vastag por. (Mészöly Miklós: Pontos történetek, útközben.) De persze ez a város nem az a város. Nem tudjuk meg milyen város. Ez egy érdekes város, tette hozzá (mármint Tommy, a sofőr – F. A.), hiszen a városok olyanok, mint az emberek; (nocsak – F. A.) nem az adottságok számítanak, hanem az, hogy mi mennyire érvényesül belőlük. Bizonyára jobban járnánk, ha a városokat Isten teremtette volna, nem pedig emberkezek építenék és rontanák. Ezen a bibliaian zengő stílusú megjegyzésen túl csak annyit tudunk meg róla, hogy utasaink hiába utaznak oda, nem ott szállnak meg, ahol tervezték, és ahol végül sikerül megszállniuk, ott mindenféle furcsaságok esnek meg velük, senki sem az, aki, és mégis mindenki az, aki (de erre még, mint a novella tulajdonképpeni tárgyára, visszatérünk). Ellenpróbaként idézet egy másik szerzőtől: Köznapi esemény: és köznapi kavarodást eredményez. A.-nak a H.-beli B.-vel fontos üzenet kell megkötnie. Előzetes megbeszélésre H.-ba megy, az oda- és a visszautat egyképp tíz-tíz perc alatt teszi meg, és odahaza elbűszkélkedik e különleges furgeséggel. Másnap ismét H.-ba megy át, most már végérvényesen megkötik majd az üzenetet. Mivel ez azért várhatóan több órát vesz igénybe, A. igen korán reggel elmegy hazulról. Bár a körülmények, legalább A. vélekedése szerint, egytől egyig pontosan ugyanazok, neki ezúttal tíz órájába telik H.-ba az út. Hogy este kimerülten odaérkezik, mondják neki, B., már bosszúsan A. elmaradása miatt, fél órája átment A. falujába, és hogy útközben tulajdonképp találkozniok kellett volna. A.-nak azt tanácsolják, várjon, A. azonban, aggódva az üzletért, nyomban visszafordul, siet haza. Ezúttal, bár mit sem ügyel rá, egyetlen pillanat alatt megteszi útját. Otthon hallja erre, hogy B. mindjárt korán reggel ott volt – alig valamivel A. távozása után; sőt, hogy a kapuban még találkoztak is, B. emlékeztette A.-t az üzletre, A. azonban azt mondta, most nem ér rá, rohannia kell. A.-nak ezen érthetetlen magatartása ellenére B. ott maradt, várta vissza A.-t. Gyakran kérdezte is, visszaérkezett-e A., mindegy, ott lesz fönn A. szobájában. A. boldog, hogy végre beszélhet B.-vel, elmagyarázhatja neki az egészet, így fut fel a lépcsőn. Már csaknem fenn van, mikor megbotlik, inrándulást szenved, a fájdalomtól félájultan zuhan el, még ordítani is képtelen, nyűszít csak a sötétben – így hallja, hogy B., ha nagy messziségben, ha közvetlen mellette, ez se világos, dühösen letrappol a lépcsőn és végérvényesen eltűnik. (Franz Kafka: A nyolc óktávfüzet. Fordította Tandori Dezső.)

Miközben végig gondoltam magamban a fent leírtakat, már közel jártunk az úti célhoz, mondja Márton. Az előbb azt mondtam, hogy a novella tárgya a megérkezés – hiszen mi más lenne egy utazás értelme, mint megérkezés –, valójában ennek a novellának nem ez a tárgya. Terjedelmét tekintve sokkal nagyobb teret foglal el egy másik tárgy, mely egy névből és egy hasonlatból sarjad ki a szemünk láttára, az írói végiggondolás következményeként. Vissza a kezdőmondathoz: Miközben a kocsi kiért a hegyek közül a síkságra, eszembe jutott Bancsilla Ancsurka. Már nem emlékszem pontosan, miről is jutott eszembe. Bancsilla Ancsurka, ez a zenélő-óradozónév, mely mintha egy Bodor Ádám-novellából tévedt volna ide (ez is azt sejteti, hogy Erdélyben járunk, holott Bancsilla Ancsurka voltaképpen az elbeszélő előtörténetének fontos, életre meghatározó, kisgyermekkori szereplője, és egy törülköző – vagyis egy törülköző-hasonlat révén keveredik a történetbe). Ugyanis a kocsiban valaki törülközőhöz hasonlít egy embert – vagy rongyszőnyeghez, teszi gondosan hozzá az elbeszélő, aki szereti olvasóját elbizonytalanítani, és ezt ama bizonyos törülköző leírásakor is folytatja: ...eszembe jutott Bancsilla Ancsurka. Neki volt egy törülközője, mindig ugyanaz a törülköző, egy – ha szabad így mondanom – „fázós törülköző”. Egy fecske volt rajta, ha jól emlékszem, de az is lehet, hogy labdázó kismackó, még valószínűbb azonban, hogy valamiféle vallási motívum lehetett, amelynek, minthogy négy-öt-éves voltam akkor, nem fogtam fel az értelmét. Bancsilla Ancsurkáról megtudjuk, hogy hőszűzre kisgyermekkorában vigyázott, és egy eléggé borzalmas gyermekkori élmény, egy rettenetes szag, egy szörnyű seb meglátása fűződik a névhez, mely egyúttal, a novellából úgy tűnik, egy Krisztina nevű, tehetségétől függetlenül, vagy attól függően vonzó lányhoz fűződő érzelmekhez kapcsolódik, útköz-

ben, a kocsiban való morfondírozás közben végzetesen, illetve kapcsolódik egy gyorsan lebonyolított nemi aktushoz is, valamint a szerelem (vagy az Erősz, mint olyan) feltételeihez. Kivánczik ide is egy idézet a novellából: *Krisztina is, mint minden ember, szembeötlően hasonlít egy törülközőhöz. Valamit mindig magába vesz azokból a testekből, amelyekkel érintkezik, de csak felületesen érintkezik, és csak mocskot vesz magába.* Talán erről szólna a novella, ez volna a tárgya, kockáztatom meg, kissé elhamarkodottan.

Habár ez sem bizonyos, mármint, hogy a szerzőnek (Mártonnak) jutott eszébe az a valaki, hiszen az első bekezdésről a másodikra térve kiderül, hogy az egyes szám első személy nem feltétlenül azonos önmagával, hanem behelyettesíthető egy bizonyos Balavárral, aki szintén a kocsiban utazik. *Engem egy kissé meglepett ez a kijelentés* – írta az első bekezdés végén a szerző (a *kijelentés*, vagyis Tommy, a sofőr kijelentése a Krisztina nevű lányra vonatkozik: *kijelentette, hogy valóban tetszik neki, ám ettől teljesen függetlenül tehetségesnek is tartja*), hiszen, zárja az író a gondolatot: *Egy nő, aki nyilvánvalóan tehetségtelen, mint nő sem tudja érdeklődésemet felkelteni.* Ám ez az egyes szám első személy azonnal szertefoszlik a második bekezdés első mondatában: *Ezt nem én mondom, ezt Balavári mondta mögöttünk, a hátsó ülésen.* Ezt a bűvésztrükköt az *Amit láttál, amit hallottál* című kötet középső novellaciklusának (amely a *Zoli és az emberi nagyság* címet viseli) legelső novellájában, a *Rabosításban* – és persze másutt is, amint csak alkalma nyílik rá –, már bevetette egyszer a szerző, folyamatosan kizökkentve olvasóját a kényelmes azonosulásból: *Így tehát várakozunk.* Mondja a második bekezdés végén, majd a harmadik bekezdés elején így folytatja: *Azaz, hogy pontosabb legyek: mi a magunk részéről nem várakoztunk. Én, akinek a neve oda van nyomtatva a novella címe fölé, magam sem tudom, mikor jártam utoljára bármiféle rendőrkapitányságon; alkalmasint akkor, amikor az útleveleügyeket még a rendőrség intézte.* Az olvasót pedig nem kérhetjük arra a nagy és indokolatlan szívességre, hogy a nevünkben várakozzék a rendőrkapitányság földszintjén, ahol mi magunk nem is vagyunk jelen. És – hogy most egy ugrással az egész kötet címadó novellájához forduljunk egy kulcsmondat erejéig, és ezt az egész én-nem-én dolgot valamilyen perspektívába helyezzük –, a szerző (?) elmondja az *Amit láttál, amit hallottál* című írás nyitómondatában, hogy: *Itt kell megemlékeznem Bazsinka Jenőről, akinek az a legfőbb jellegzetessége, hogy nem lett belőle író. Helyette lettem én.* Mondja az író, vagy a novella írója, vagy valaki: és az a bizonyos (nyilván nem véletlenül) címadó novella, miközben ábrázolja egy iskolai faliújságra kitett novella születésének körülményeit, arról is beszél, hogy egy írás miként szólhat arról, amit láttál, amit hallottál, azaz, hogy mennyiben, (használjuk ezt az ifjúkorunkban annyira kurrens jelzőt), realista, valószínű, tapasztalaton alapuló, és mennyiben csupán a fantázia, a túltengő és túlbujánzó képzelőerő terméke. *Helyette lettem én,* mondja az író, miközben azt is mondja, hogy az én van a „helyett” helyett. Hogy az én maga a behelyettesítés gesztusa. Semmivel intenzívebben nem mondja ezt Márton, mint azzal, ahogyan a kötet szinte valamennyi novellájában megfoszt bennünket attól, hogy a nevek – elsősorban az emberek, a novella szereplőinek nevei – tekintetében megnyugodjunk. Nemcsak a rokon hangzású nevek miatt keletkező kavargást idézi fel és osztatja szét olykor nagyvonalúan, hanem a teljesen azonos nevek miatti zűrzavart (mondjuk, két Zoltán van egy novellában, akiket maga a szerző is összekever) is szándékosan idézi elő.

Lám, itt is. Az *Utazás, emberi feltételekkel* második bekezdésében már nem csak az egyes szám első személy foszlik szét, hanem maga Balavári is: *Bár, ha jobban belegondolok, nem is Balavári utazott velünk, hanem Hadrévi.* De még ez a Hadrévi is szétfoszlik bizonyos értelemben, hiszen nem egyedül van, hanem a feleségével: *Igen, úgy van, ott ültek egymás mellett a hátsó ülésen, Hadrévi és Hadréviné* (ezek a semmiből felbukkant alakok milyen szilárdan és megbízhatóan ülnek a hátsó ülésen), és végül maga Hadréviné is szertefoszlik: *Azért vagyok egy kissé bizonytalan ebben az ügyben, mivel Hadréviné, akit jellemezhetnénk akár csinos fiatalasszonynak is, annyira jelentéktelen, hogy az ember jóformán észre se veszi...* Egyszó-

val – írja az író –, szinte bizonyosra vehető, hogy nem Balavári utazott velünk, hanem Hadrévi, méghozzá feleségével, Hadrévinével együtt, csak éppen Hadrévinére nem terjedt ki a figyelmem. Abból, hogy a szerzőnek nem terjedt ki a figyelme a megfigyelhetetlenül általános Hadrévinére, következik a harmadik bekezdésben az a kijelentés, hogy a novella egyik szereplője Hadrévi, ugyanúgy, mint a szerző, aki őt írja, sem figyelhetett valami túlzott mértékben a feleségére, elvégre a feleség jelenlétében arról beszélni, hogy az embernek mikor és milyen feltételekkel tetszenek a nők, legalábbis tapintatlanság; mondhatni, megalázó még a kívülről nézve is, aki odafigyel. Hadrévi, aki talán Balavári – később, a novella végső szakaszában végérvényesen Balavárivá változik –, lényegében a szerzővel azonos módon, az írói gesztussal, az írás pillanatában megszülető gesztussal tükörpozícióban létezik. Ezt a trükköt ebben a novellában – sőt valahány novellában – gyakran és visszatérően alkalmazza a szerző, ahogyan bekezdésről bekezdésre sík- és plánváltásra használja az ötleteket: ha arra gondol, hogy nem tud valakit megfigyelni, akkor a következő bekezdésben kiderül, hogy egyik szereplője nem figyel a másik szereplőjére: miáltal egyik bekezdés a másikhoz képest mint önálló realitás, tárgy tételeződik (mondom, a bekezdés maga, és nem az, amit látszólag ábrázol). Az ilyen metaszintekkel való játék az író mindennapi kenyeré.

Az idegen városba való megérkezés pillanatában Tommy – miután az intézmény, ahova igyekeztek, zárva van – fölhívja a feleségét. A szerző-narrátor megdöbben azon, hogy Tommynak – akit ezek szerint nem túl jól ismer, akihez csupán útítársul szegődött, azért beszél hozzá a tizenkét órás úton, hogy ébren tartsa a figyelmét – felesége él itt, és hogy fél órán belül sokfogásos vacsorát is kapnak tőle. És itt kezdődik Márton László virtuóz elbeszélése. Nem vitatom, hogy az Ancsurka-epizód, mely ráadásul ebben a novelláskötetben – melynek tendenciája, különösen a második és harmadik fejezetben egyfajta nevelődési regény laza epizódjainak is felfogható – a centrális témához tartozik, egy kisgyermek első (és meglehetősen negatív) tapasztalatai a női nemmel – szóval nem vitatom, hogy az Ancsurka epizód – mely visszavezet minket a tudattalan sötétjéhez (tényleges sötétben játszódik egy rémületes részlete) – egy autóban folyó laza, parttalan beszélgetésről lehasadó privát, szabad asszociációs magánbeszéd, ne lenne egyfajta szubsztancia itt. Azonban mégis, a novella utolsó két-három oldala igazolja – abban a bizonyos lakótelepi lakásban való ébredés, az oda való megérkezés, az ott felbukkanó alakok, a feleség, az ismeretlen lány, aki reggel előkerül, egy fénykép, és ezeknek a figuráknak a természetes, leírhatatlanul valóságos, tényszerű létezése –, ez igazolja és teszi a novella erejét. Itt Márton páratlanul pontos megfigyelőnek bizonyul, éppen a novella körülményeinek, kontúrjainak, határvonalainak trükkös elbizonytalanítása és folytonos homályban tartása ellenében – ami íróilag nem olyan egyszerű, mint amilyennek első látszatra tűnne, hiszen ezt a fajta elvontságot csak mélyen átélt személyes filozófiával lehet feltölteni és érvényessé tenni, és Mártonnál nem a mondatok, hanem a gondolatok zeneisége, az egyik bekezdésről a másikra való átlendülés gondolati jellege, az egyik írói ötletből, a másikba: azaz az ábrázolt valóságban való egymást tükröző átlendülés adja a novellák bámulatosan autentikus anyagát. Az *Amit láttál, amit hallottál* tele van tűpontos, mi több, gyötrelmesen pontos és éles megfigyelésekkel arról a világról, ami éppen körülvesz minket (annyira, hogy az író még publicisztikai fogásoktól sem riad vissza, mondjuk, Petri Györgyöt odarakja, a *Körülrít zuhanás költőjét*, egy temetésre, egy novella végén, anélkül, hogy bármit mondana arról, hogyan nézett ki ez a bizonyos Petri György nevű ember azon a bizonyos temetésen, de Bódy Gábor, Kertész Imre, vagy a *Kis magyar pornográfia*, legalábbis az ezt a címet viselő könyv is felbukkan egy bútort árusító bolt könyvespolci dekorációjaként), nem is egyszerűen megfigyelésekkel, hanem ezeknek a megfigyeléseknek a szerkezetével – visszavezet bennünket abba a (nevezzük lazán Flaubert almafájának) világba, amelyben az író nem csupán kimeríthetetlen fantáziája gyümölcseit teszi élénk, hanem megmutatja, milyen a világ. *Hangtalanul kilopóztam a konyhába dugóhúzóért. Az asszony ott állt a konyhában*

a nyitott ajtó mögött. Elkapta és megszorította a kezemet. – Édes Istenem! – mondta. – Mennyire megőszült! Mennyire összezsugorodott az arca! Nem is tudtam, hogy ilyen kicsi feje van! (Mind ezt Tommyról, a sofőrről mondja, akinek valamikor a felesége volt.) Sírva fakadt. Elengedte a kezemet. – Idetelefonál harminc év után, hogy jön a barátaival, és hogy húsz percen belül készítsék vacsorát! – Olyasmit dadogtam, hogy nem akarunk a terhére lenni, és hogy máris elmegyünk. – Nehogy elmenjenek! – kiáltotta. – Nehogy itt hagyjanak kettesben vele! – Már nem sírt, már szikrázott a szeme. Aztán kialudtak a szikrák, és feltűnt az a keserű arckifejezés, amelyet az előszobában láttam rajta. – Maguk a barátai? – kérdezte. – Közelről ismerik? (...) Reggel csecsemősírásra ébredtünk... A nappaliban valaki rendet rakott, semmi nyoma nem látszott vacsorának, viszont a konyha és a fürdőszoba között belebotlottunk egy hiányos öltözkű fiatal nőbe, aki sértett és ingerült – hogy azt ne mondjam, gyűlölködő – pillantásokat vetett ránk... Mondtuk neki, mennyire sajnáljuk, hogy édesanyjának tegnap este kényelmetlenséget okoztunk. Megvetően végigmért bennünket, aztán csak ennyit válaszolt: – Édesanyám hat évvel ezelőtt meghalt. – Azzal sarkon fordult, bement a szobájába, és becsukta maga után az ajtót.

Bancsilla Ancsúrkától, ettől a mitológikus szörnytől elindulva Márton átkel a fél világon – vagy legalábbis azokon a hegységeken, amelyek a síkságra nyílnak, átkel egy a novellában nemlétező határállomáson –, a névtelen, és névtelenségükben mégis dermesztően valóságos, megzavart, elhagyott, elárult és elárvult nőig, feleségeig, megérkezik egy idegen lakásba, ahol felébredni néha érdekes, néha rémületes, de legalább annyira szürreális élmény, mint egy szörnyű és talán a női szeméremtestre emlékeztető ijesztő seb a gyerekvigyázó dada testének titokzatos pontján, a sebből áradó elviselhetetlen búzzal megtelő sötét gyerekszobában. Ezt a két kijelölt pontot, melyeket mintha emberöltőnyi távolság választana el – középen Krisztinával, a tehetséges, mégis csupán egy gyors szexuális aktusra érdekesített, törülközőhöz hasonlított fiatal leánnyal –, Márton úgy köti össze, hogy közben – szinte mellékesen, könnyed kézzel – megírja egy hiábavaló és abszurd utazás tragikusan mulatságos pillanatait. És mindezt teszi úgy, hogy szinte észre se vesszük. Mintha nem is ő írta volna. És megírta egyben azt is, hogy ő ezt hogyan írná meg, ha megírná.

ÚJ ÉS PSZEUDO

Nedjeljko Fabrio és Márton László történelmi témájú regényeiről

Ricoeur a történelem és az irodalom – a történelem fikciósításának és a fikció történetiesítésének – kölcsönös egymásrautaltságát vizsgálja *A történelem és a fikció kereszteződése* című tanulmányában: egy episztemológiai és egyúttal ontológiai struktúra segítségével a történelem és a fikció csakis akkor tudja szándékosságát megvalósítani, ha azt a másik szándékosságától kölcsönzi. Az, hogy egy műnek fikciós vagy történelmi jelleget tulajdonítunk, az úgynevezett olvasási szerződés függvénye: egyes emesénysorokat a történelmi képzelet megjelenítő funkciójának köszönhetően megtanultunk valamilyenként (tragikus-ként, komikusként stb.) látni. Ha egy történelemkönyvet regényként olvasunk, akkor egy olyan olvasási szerződésbe lépünk be, amely az elbeszélő hang és az olvasó közti cinkos kapcsolatot alapozza meg. A fikció történetiesítése esetében szintén az olvasó és a szerző közti szerződésbe lépünk be, s elfogadjuk, hogy az események, amelyekről az elbeszélő hang beszámol – „beszél egy *hang*, amely elmeséli azt, ami *számára* megtörtént” – e hang múltjához tartoznak. Amennyiben ez a hipotézis érvényes, akkor igaz, hogy a fikció kvázi történelmi, a történelmi pedig kvázi fiktív. „A történelem és a fikció az idő refigurációjában voltaképpen a fenti kölcsönhatáson (empiétement) alapszik, a fikció kvázi történelmi mozzanata helyet cserélvén a történelem kvázi fiktív mozzanatával.” (Ricoeur 1999a)

Mivel „a múlt eseményeit sem látni, sem hallani, vagy érezni nem lehet, így valamennyi róluk megfogalmazott állításnak szélsőségesen indirekt eszközökre kell támaszkodnia. Gyakran vagyunk bizonytalanok az események létét tanúsítandó tudósítások jelentését illetően, nem is szólva azok igazságtartalmáról.” A Ranke-féle történelmi kontinuitás-elméletet védelmébe vevő Carr szerint a történetírás az eseményeket nem kényszeríti a valóságtól idegen, fikciós struktúrákba, mivel az elbeszélő forma – mint az idő emberi megtapasztalásának alapvető módja – már az explicit történetelbeszélés szintje alatt is létezik. A „történelem mint a társadalom emlékezete” koncepció alapján felállított párhuzam szerint „ami az emlékezet az individuum, az a történelem a társadalom számára”. (Carr 1999, 69–77.) A történész a múlt palimpszesztusainak legalsó, még olvasható rétegéig próbál eljutni, a művész pedig – sejtve, hogy az abszolút alap nem található meg – palimpszesztusokat hoz létre. Ami a történész számára az egyértelműség és a megbízhatóság felé vezető út lehet, az az író számára a lehetőségek tárháza: felmutathatja a dolgok mögötti szerteágazó instabilitást, vagy éppen – s ez a történész céljával rokon – a felszín instabilitása alatti összetartást.

A dokumentumok és az irodalmi szövegek közötti eddigi viszony – írja a Ricoeurhöz hasonlóan a történelem és irodalom kereszteződését vizsgáló Vladimir Biti – bizonyos szempontból megfordul; ahelyett, hogy a nyelvi műalkotást a dokumentumok szempontjából olvasnák, a dokumentumoknak tulajdonítanak irodalmi jellemzőket. Magukat a szövegeket fogják eseménynek tartani, az őket körülvevő szemiotikával és társadalmi-kulturális folyamatokkal való szimptomatikus, ideologikus és kritikus összefonódásukban, ahelyett, hogy – mint a klasszikus historiográfiában – a szövegek az eseményekre irányítanak a figyelmet. (Biti 1993, 90.)

A horvát új-történelmi regény

A horvát irodalomban – s a háború miatt ez csak erősödő tendenciát mutat – a 19. század közepétől szinte folyamatosan jelen van a történelmi témájú regény. Viktor Žmegač *a Povijesni roman danas* (A történelmi regény ma) című tanulmányában – s ehhez a ké-

sőbbiekben, az úgynevezett új-történelmi regény (regény a történelemről) vizsgálatokor szinte minden irodalomelméleti és -történeti munka szerzője (Cvjetko Milanja, Krešimir Nemec, Nedjeljko Fabrio, Julijana Matanović, Krešimir Šimić) visszatér – Nietzsche tipológiájára hivatkozik. (Nietzsche 1989, 37–47.) A nietzschei felosztás szerint – „az élő ember három tekintetben igényli a történelmet: igényli mint tevékeny és törekvő lény, mint megőrző és tisztelő lény, s mint szenvedő és szabadulásra szoruló lény” – három típusú historiográfia létezik: a monumentális, amely az első, az antikvárius, amely a második, és a kritikus, amely a harmadik igényt elégíti ki, de mindhárom veszélyeket is hordoz magában. A monumentális historiográfia a „cause helyett az *effektust* jeleníti meg monumentálisként, vagyis mintául és követésre méltóként”, s mivel az okoktól eltekint, magánvaló effektusok gyűjteménye lesz, s nem az okok és okozatok történeti kontextusa, ami felhívna a figyelmünket arra, hogy soha nem történik meg kétszer pontosan ugyanaz: „vannak korok, melyek egy monumentális múlt és egy mitikus fikció közt nem is képesek különbséget tenni, mert az egyik világból pontosan ugyanazokat az össz-tönzéseket meríthetni, mint a másikból”. Elferdít, a szépség irányába értelmez át, s maga a múlt szenved kárt. Az antikvárius historiográfia meg akarja őrizni azokat a feltételeket, amelyek közt ő maga keletkezett; a „mi” névmás az antikvárius szemlélet egyik legfontosabb szava. Az antikvárius érzék mindig igen szűk látóterű, sok mindent nem is érzékel, s „azt a keveset, amit lát, túlságosan is közelről és elszigetelten látja”. Az újat elutasítja, s csak „az élet *őrzéséhez* ért, nemzéséhez nem; ezért becsüli le mindig a keletkezésben lévő”. A kritikai historiográfia az élet szolgálatában áll, az élet, s nem az igazság vagy a könyörületeség nevében ítélkezik a múlt felett – ennek a történetírás-típusnak a veszélye abban rejlik, hogy a tény, miszerint abból a múltból származunk, amely felett ítélkezünk, nem szüntethetjük meg. A kritikai historiográfia kísérlet arra, hogy mintegy *a posteriori* olyan múlttal szolgáljon, „amelyből származni szeretnénk, elmenttben azzal, amelyből származunk”.

Nietzsche elméletét Krešimir Šimić az újabb horvát történelmi tematikájú regényekre érvényesen vizsgálja (Šimić 2004): a monumentális történetírást azoknak a nagy műveknek a sora adja, amelyek markáns személyiségekről és „monumentális” eseményláncolatokról szólnak. Ezt az elképzelést – morális értelemben is – az idealizációra való hajlandóság jellemzi, s így a nagy személyiségek csarnokát alkotókban az utókor gyakran erkölcsi példákat lát. Nietzsche monumentalitás-fogalma szerint ez esetben a művészi-kreatív alkotási mód lemerevedik, s a dolgok muzealizálódnak. Az antikvárius felfogás a történelmet mint önmagában való értéket éli meg, tekintet nélkül arra, hogy találhatók-e benne morális, nemzeti vagy politikai azonosulásra alkalmas szereplők és események. Az antikvárius ember szintén hajlik a muzealizációra, de ez elsősorban a modern pozitívista mentalitás szükségességének a kifejeződését jelenti, amely összegyűjti, felkutatja és megőrzi mindazt, amit a hierarchikus és autoriter világ képével szemben a tudományos relativizmus állítani tud. A kritikai szellemnek – Nietzsche szerint – ítéletet kell hoznia a múltból vagy a múltakról az élet nevében. Bármennyire is szeretnénk leszámolni a múlttal, mégis mindenképpen annak tudatában fogunk élni, hogy mi is a múlt nemzedékek tetteinek, tévútjainak, szenvedélyeinek és tévhiteinek örökösei vagyunk. A történelemhez való kritikai viszonyulásból következő minden fájdalmas összetűzés lényegében egy másfajta, az adott autentikus történelemtől eltérő történelem akarásában összegződik.¹

Nemec kutatásai szerint (Nemec 1995b) az első horvát történelmi regény, a történész Ivan Krstić *Severila ili slika iz progonstva kršćanah u Sisku* (1866 – Severila, avagy

¹ Ez az elméleti klasszifikáció tiszta formájában valószínűleg egyetlen irodalomban sincs jelen, figyelembe véve Cvjetko Milanja is (Milanja 1996): a paradigma nem elégséges ahhoz, hogy explikatív módon mindent átfogjon.

képek a sisaki keresztényüldözésből) című, *Történelmi elbeszélés a negyedik századból* alcímet viselő, fikciós elemekkel átszőtt műve, amely a történelmi fikció tapasztalatait szintetizálja, s ebből a szempontból még Walter Scott történelmi kalandregényeit is megelőzi. A *Severila* tulajdonképpen August Šenoa klasszikus történelmi regényeinek az előfutára; a történelmi regény a horvát irodalom első kanonizált prózaformája. Horvátország politikai helyzete miatt mindig is igény volt arra, hogy az irodalom történelmi analógiákat – és allegóriákat – találjon, s azokat ki is mondja; a mindig aktuális szituációt ezeknek a történelmi „kulcsoknak” a segítségével olvasták. A klasszikus horvát történelmi regény legismertebb szerzőjének, Šenoának a műveiben megjelenő egyes poétikai elemek még ma is elevenek: nem a történelem nagyjai állnak érdeklődésének közepontjában, a hangsúlyt a magánszférára, a mindennapi életre, a személyes tapasztalatokra helyezi. Karaktereibe és regényeinek hétköznapi eseményeibe mindig belecsempész valamit a régmúlt idők szokásaiból és életéből. Szereplői történelmi kosztümöt csak díszként viselnek, s mindig a megjelenített kor embereinek gondolkodásmódját és érzelmeit közvetítik. Főszereplői fiktív alakok, vagy töredékes és bizonytalan történelmi adatok alapján konstruáltak. A történelem ugyanakkor nem véletlenek vagy céltalan események sorozata, hanem céltudatos törekvés a kollektív események létrehozására. A „történelem az élet tanítómestere” frázisának folyamatos jelenlétével a hibák és téves döntések elkerülhetőségét és a lehető legkedvezőbb megoldások tapasztalaton alapuló kiválasztásának lehetőségességét emeli ki: minden regénye erőteljes didaktikus dimenziókat mutat fel. A huszadik század elején – amikor a történelmi regény műfaja a kor szellemének megfelelően kissé háttérbe szorult, s a pszichológiai és társadalmi regények kerültek előtérbe – Milutin Cihlar Nehajev *Vuci* (Farkasok) című regényével elszakadt a mindeddig folyamatosan jelenlévő šenoai példától; a regény a „történelmi tábló” helyett egyetlen alakra, Frangepán Kristófra fókuszál, s minden elem – az események sorrendisége, a történelmi tények elősorolása, a dokumentumok használata – a főszereplő jellemének megjelenítését szolgálja. Sorsa lényegében metaforikusan az ország és a nép a sorsa – „hamis patina, dekoráció és stilizáció nélkül”. (Nemec 1992) Az új-történelmi regény műfaja a horvát próza szerves része: középpontja a *Vuci* (Fabrio 1997; Matanović 2002a),² s legkésőbb a 20. század második felétől folyamatosan jelennek meg az új-történelmi regények: Ivan Aralica, Feđa Šehović, Ivan Supek, Nedjeljko Fabrio művei.

Žmegač a horvát történelmi regényekre is érvényesen veszi sorra az irodalom és történelem találkozásának elméleti kérdéseit, s a horvát irodalmat meglehetősen tág kontextusba állítja: irodalomelméleti-filozófiai háttereként a megkerülhetetlen lyotard-i posztmodern állapotot, valamint a nagy elbeszélések végét, Baudrillard-t és a szimulakrum eredeti feletti uralmát, Hayden White-ot és a történelem, valamint az irodalom közti határ megvonhatatlanságát tekinti centrális kategóriáiknak; a szépirodalmi alkotások közül Walter Scott, Lev Nyikolajevics Tolsztoj és August Šenoa történelmi regényeit vizsgálja a klasszikusok közül; a modern, történelmi tematikájú prózák közül Hermann Broch, Marguerite Yourcenar, Miroslav Krleža írásait; az újabb, posztmodern hatásokat mutatók közül pedig Christoph Ransmayr, John Barth, Jorge Luis Borges, valamint Danilo Kiš,

² A *Vuci* új-történelmi regény jellegét Fabrio abban látja, hogy a főszereplő Krsto Frankopan a regény legnagyobb részét vagy börtönben tölti, tehát nincs lehetősége, hogy a történelem menetébe beleszóljon; vagy pedig akkor és ott nincs jelen, amikor és ahol Horvátország sorsáról döntenek (Fabrio 1977, 267.) – azaz lényegében az egész regény folyamán cselekvésképtelen. Fabrióhoz hasonlóan Matanović is a *Vuci*-ban talált rá az új-történelmi regény középpontjára, s ez az a pillanat, amikor Sanudo, elolvassván egy nem neki címzett levelet, összegyűri azt, így avatkozva bele a történelem menetébe, csak azért, mert a levélben semmi olyan nem volt, amit a történelem szerinte Krstótól elvárhatott volna. (Matanović 1999, 374.)

Ivan Aralica, Feđa Šehović és Nedjeljko Fabrio munkáit emeli ki. Már a Scott–Tolsztoj–Šenoa szerzőhármasság jellemzőjeként tartja számon az általa „szabad szereplőknek” (slobodni likovi) nevezett típus megjelenését, amelyek lehetővé teszik, hogy történelmi kereteken belül történelemfilozófiai és -elméleti kérdéseket tárgyaljanak. A 19. századi történelmi regény legfőbb kérdése, hogy hogyan lehet elérni a történelmi autentikusságot – míg a huszadik század végére a „Mi az, hogy történelem? Lehetséges-e egyáltalán a múlt megismerése és tolmácsolása?” kérdések vették át ennek helyét. A valamikori antikvárius szenvedély elveszti létének magától értetődőségét, és egy labirintussá változott múzeumba vezet bennünket. Az újfajta történelmi próza kezdetét és annak poétikáját Žmegač Fabrio egy korai – keletkezési idejét tekintve a horvát fantaszttikusok fénykorára eső (múlt század hetvenes évek) – novellájával, a *Frottola o Dubrovniku* (Frottola Dubrovnikról) szemlélteti. A novella a valóság kifordításának és időbeli inverzének egy *homo ludens* általi – tehát a nietzschei történelemírás-kategóriákkal közvetlen kapcsolatot nem tartó szerző – sajátosan manierista, groteszk megfogalmazása.³ A novella legfőbb jelentősége, hogy figyelmünket a történelmi perspektívák relativitására irányítja. Két Fabrio-regény, a *Város az Adrián* (Vježbanje života – az eredeti cím pontos fordítása: Életgyakorlat), a *Bereniké fűrtje* (Berenikina kosa), valamint más szerzők (Aralica, Šehović) ekkor keletkezett művei alapján – még az új-történelmi regény fogalmának használatával, de annak alapvető sajátosságait már elősorolva – Žmegač arra következtetésre jut, hogy az újabb történelmi regény modelljét *ex negativo* alkotják meg: a történelem olyan, amilyennek nem kellene lennie. „A történelmi regények – ezek a »távoli mesék« (...) – annál aktuálisabb allúzióikókat hívnak elő az olvasóinak tudatában, minél jobban távolítják őket, legalábbis látszatra, tőlünk.” (Žmegač 1994)

Az új-történelmi regény fogalmát a horvát irodalomtörténetbe és -elméletbe bevezető és ott megszilárdító Cvjetko Milanja a fogalom tisztázásához kiindulópontként szintén a fikció és fakció, illetve a historiográfiai rétegek narrativizálása körül kialakult diskurzust hívja segítségül. (Milanja 1996) Nietzsche tipológiáját önmagában elégtelennek tartja a fogalom tartalmának kidolgozásához, s ezért bevonja az Annales-kör mentalitástörténeti szemléletmódja felvetette „forma versus lényeg” („oblik versus bit”), illetve a művészet versus tudomány kérdéseit, amelyeknek „nyers pozitivisták” dichotómiáját pontosan a kérdés felszínre kerülése érvényteleníti. Bloch és az Annales köre nemcsak a művészetet és tudományt hozta közel egymáshoz, hanem mintegy eltörölte a múlt és jelen közti határokat is: a múlt nélkül a jelen eseményei nem érthetők, ugyanakkor a múltat sem tudjuk megfejteni, amennyiben nem a jelenből indulunk ki. A történelemről alkotott nézeteket Milanja az irodalom területére érvényesen két alapvető, tágabb és átstrukturált modellre vezeti vissza: a teleológiai, illetve az ateleológiai modellre. A teleológiai modellbe nemcsak deisztikus variánsok tartoznak, hanem a fejlődés evolucionista-pozitivisták ideái is – elsősorban a modernista koncepciók – s így Kant és Hegel hagyománya szintén e modell része. A történelem ateleologikus koncepciója „a történelmi alternatívák sokaságának tézisést veszi védelmébe: a dolgoknak nem szükségszerűen kellett éppen úgy történniük, ahogy ténylegesen megtörténtek. Ez a kategória nem homogén struktúrájú, nem hierarchikus felépítésű, hanem társadalmilag-funkcionálisan tételezett. (Természetesen ez utóbbi felel meg a posztmodern koncepciójának.) A klasszikus történelmi regények (Scott, Šenoa) a teleologikus modell képviselői, de a legújabb történelmi regények szerzői (Car Emin, Aralica, Fabrio, Šehović) is inkább ehhez a kategóriához sorolhatók, azzal a különbséggel, hogy ők kevésbé történelmi, hanem inkább transzhistorikus logikából in-

³ A novella Dubrovnik, illetve a Dubrovnikai Köztársaság történetét meséli el időben visszafelé haladva, amíg a nyomok el nem vésznek egy mai imaginárius levéltár fiókjában – a kronológia megtörését és az időrend megcserélését egyébként Fabrio később minden regényében alkalmazta.

dulnak ki, illetve amennyiben történelmiből, akkor logikájukra a *via negationem* érvényes. Az új-történelmi regényekre a parabola- és meseszerűség, valamint az allegória jellemző; a fikcionalizálás következtében más irodalmakban gyakran használt megbízhatatlan szerző szerepe a horvát irodalomban nem tudott gyökeret verni; a horvát (új-)történelmi regény szkeptikus látásmódja következtében a szerzők „mindentudók”, s mindig urai a helyzetnek – a relativizálás, a kétely, a bizonytalanság, az irónia és a játékosság idegen tőlük. Az érezhetően posztmodern aura ellenére a horvát új-történelmi regény inkább a klasszikus történelmi regény hagyományos elemeivel tart kapcsolatot.

A klasszikus történelmi regény – poétikai szempontból – strukturális analógiákra épül, ahol az elbeszélés szinte azonos a diskurzussal, olyan metahistorikus figura, amely az egész retorikai apparátuson uralkodik, ezzel szemben az új-történelmi regény alapja a strukturális és partikuláris homológia, amely allegória vagy parabola formájában jelenik meg. Az előző mindent át akar fogni és célja a totalizálás, míg a második szerényebb célokat tűz ki, s tisztában van a lehetőségeivel és a korlátaival. A klasszikus történelmi regény a historiográfiai réteget mint jelöltet, a új-történelmi mint jelölőt használja, ez utóbbi esetben nem a „tisztá történelmről” van tehát szó, hanem a már preparáltat preparálja.

Az új-történelmi regény egyik legjellemzőbb ismertetőjegye, hogy a hangsúly nem magukon az eseményeken és az eseményekhez vezető, illetve azok következményként megjelenő szigorú – tehát a mindennapokat és a történelmileg nem exponált szereplőket háttérbe szorító – lineáris ok-oksági viszonyokon, hanem az események körülményein, hátterén és az egyénileg megélt történelmen van. Tatjana Jukić megfogalmazásában: az újabb horvát történelmi regény a múlt eseményeinek és a jelen gyakorlatának határán tartózkodik, s négy összetevőből áll: a metahistória, a tradicionális narratológia, az antropológia és a pszichoanalízis elméletei adják a regények közös alapját.⁴ (Jukić 2003) A nietzschei kategóriákhoz visszatérő Julijana Matanović az írók antikvárius feladatának megtartása mellett a történelemhez való kritikus viszonyulás dominanciáját említi: az úgynevezett történelmileg gyenge szereplők megjelenését és a történelem velük való játékát tartja az új-történelmi regény egyik leglényegesebb elemének. „Az ilyen regényekben azokkal a formákkal találkozunk, amelyekben a történelem a gyenge szereplőkkel játszik, s amelyek segítségével a történelem bedarálja azokat a szereplőket, akiknek a neve soha nem fog megjelenni a történelemkönyvekben.” A történelmi laicizálódás azon szerzők műveinek közös jellemzője, akik kiemelt figyelmet szentelnek az események szemtanúinak és a szemtanúk nézőpontjainak; a történet szemtanújának pozíciójához mind az elbeszélő, mind pedig az olvasó, illetve hallgató is alkalmazkodik. (Matanović 1995, 98–114.) A dokumentumok – s különösen Fabrio regényeiben az úgynevezett gyenge dokumentumok – kiemelten fontos szerepet kapnak: a korabeli nem irodalmi szövegek (leggyakrabban újságcikkek, magánlevelek, sőt korabeli ételreceptek), amelyek az elbeszélő fizikai jelenlétére figyelmeztetnek, bevonják az olvasót a történet menetébe, de egyúttal a szerző hivatalos történelemmel szembeni kételkedését is kifejezésre juttatják.

Az új-történelmi regény ismertetőjelei közé tartozik a szerző önpozicionálásának kérdése. A klasszikus történelmi és az új-történelmi regény közti különbségeket hangsúlyozó Matanovićtal szemben (aki egyébként a szerző feladatát antikváriusként meghatározva szintén nem tagadja az új-történelmi regény hagyományos történelmi regénnyel való szoros kapcsolatát) Milanja – aki Žmegačsal együtt úgy tartja, hogy az új-történelmi regény lényegében erőteljes posztmodern attribútumokat mutató, a hagyományos törté-

⁴ A horvát elméletírók egybehangzó véleménye, hogy az új-történelmi regények – határozottabban, mint bármely más irodalmi műfaj bármely alkotása – mindig a jelenről szólnak.

nelmi regényhez közel álló műfaj – a fentebbi sajátságokat annak következményeként értelmezi, hogy a horvát szerzők, az „igazi” posztmodern szerzőktől eltérően, csak nagyon kivételes esetben élnek a megbízhatatlan elbeszélő szerepének lehetőségével.⁵ A horvát szerzők általában uralják a szituációt, és könyveikben nem jelenik meg – a szó igazi értelmében vett – bizonytalanság és kételkedés, irónia és az irodalmi játékoság, azaz „a horvát regénynek ez a típusa a kortárs posztmodern konstelláció idejében inkább afelé közeledik, hogy ítéletet mondjon a történelemtől, mintsem hogy azzal játsszon.” (Žmegač 1994, 83.) Indoklasként Žmegač arra hivatkozik, hogy a múlt iránti érdeklődés minden kultúrában más és más kifejeződési formát kap. Azokban az országokban, amelyekben a nemzeti identitás és kontinuitás gondolata soha nem élt meg mély válságot, a múlttal való foglalkozást másképp olvassák, mint az olyan országokban, amelyekben a népek nemzeti identitását vitatják, s amelyek kulturális javai épp ezért jelentős mértékben az identitás fenntartását szolgálják. Semmi különös nincs tehát abban, hogy a kortárs horvát irodalom történelmi témájú regényei a hagyományos történelmi regény elemeivel tartanak rokonságot.

Nedjeljko Fabrio és Márton László

A magyar prózairodalomban a 20. század végén egy rövid időre úgy tűnt, hogy a történetek elmesélésére való hajlammal együtt visszatér – a klasszikus történelmi regény egyes attribútumait felhasználó, de attól el is eltérő, a 20. század nagyjából utolsó két évtizedének irodalmi tapasztalatait is magába olvasztó, s a horvát irodalomban erősebb kontinuitással rendelkező – történelmi regény műfaja is. A klasszikus történelmi regényeket vizsgáló Lukács György tanulmánya is felhívja a figyelmünket Walter Scott kapcsán néhány olyan jelenségre, amelyek majd felerősödve, centrális pozíció felé közeledve és újabb elemekkel bővülve a századforduló történelmi regényeinek jellemzői lesznek. A Scott-regények hősei ezen jellemzők szerint közepes, átlagos emberek, nem kiemelkedően éles gyakorlati ésszel. Scott legjelentősebb regényeiben a vezető szerepet történelmileg ismeretlen, dominánsan vagy egyáltalán nem hiteles történelmi személyek játsszák; a történelmileg jelentős és hiteles szereplők általában mellékszereplők lesznek. A klasszikus scotti regénytípus előtti történelmi regényeknek két jellemző, az újabb történelmi regényekre is érvényes sajátosságára irányítja a figyelmet Lukács: Horace Walpole gótikus kisregénye, a *The Castle of Otranto* alapján azt emeli ki, hogy a történelem csak mint díszlet van jelen a klasszikus történelmi regények előtti alkotásokban, illetve Boileau-ra hivatkozva azt, hogy a 19. századi történelmi regények előtt a valóság költői rajzában megjelenő történelmi hitelesség nem játszik szerepet. (Lukács 1977, 17–81.)

Ötven évvel később a klasszikus történelmi regény fogalmát McHale a posztmodern tapasztalat felől közelíti meg, s Even-Zohar „reáliák” (realesmes) fogalmára építve elméletét, a következőkben foglalja össze a jellemzőit:

1. A történelmi reáliák – személyek, események, speciális tárgyak stb. – csak akkor válhatnak a történelmi regény alkotóelemeivé, ha a szövegben nekik tulajdonított érvényességi területek és cselekményalakító tevékenységek nem mondanak ellent a „hivatalos” törté-

⁵ A megbízhatatlan elbeszélő szerepe itt megegyezik a Wayne Booth-féle megbízhatatlan narrátoréval, aki miatt Booth felveti a kortárs irodalom demoralizáló hatásnak lehetőségét is. – A megbízhatóság Ricoeur szerint a fikció terén bizalmi zálog az olvasási szerződésben, s funkcióját tekintve ugyanaz, mint a dokumentumok kínálta bizonyíték a történetírásban. A fikciós szövegek szerzőjének nem kell tárgyi bizonyítékokkal szolgálnia; arra kéri olvasóját, ismerje el a szerző és elbeszélése adekvátságát, sőt szereplőinek általa sugalmazott értékelését is. (lásd: Ricoeur 1998, 15–17.)

nelmi feljegyzéseknek. A temporális referenciák lebegtetése – például az események pontos dátumának hiánya – „fekete lyukakat” hoz létre, amelyeket az író improvizációs-fikciós elemekkel tölt ki.

2. A reáliák nem csak konkrétan értendők: miként a történelmi figurák nem viselkedhetnek a „hivatalos” feljegyzésekben szereplő viselkedésmódokkal ellentétesen, a regényben megjelenített anyagi kultúra és Weltanschauung sem mondhat ellent az adott kor történelméről kialakított „hivatalos” képnek, azaz nem lehet anakronisztikus.

3. A történelmi regény reális fikció (realistic fiction) kell legyen – a fantasztikus történelmi regény anomália. Ezzel állítja szembe a posztmodern revizionista történelmi regényt, amely revizionista, mert újrainterpretálja a történelmi feljegyzéseket, valamint átalakítja a történelmi regény hagyományát és normáit; posztmodern, mivel apokaliptikus vagy alternatív történelmet mutat be, kreatív anakronizmussal dolgozik és történelmi fantáziára (historical fantasy) épül. A posztmodern revizionista történelmi regényben a történelem és a fikció helyet cserél, a történelem fikciós jelleget ölt, a fikció „igaz” történelemmé válik – s a való világ így elveszni látszik. (McHale 1989, 85–96.)

Áltörténelmi álregények

A Nedjeljko Fabrio adriai trilógiája harmadik kötetének (*Triameron*, 2002) megjelenése körüli években Magyarországon viszonylag rövid idő alatt történelmi, illetve történelmi témájú regények sora jelent meg Háy Jánostól, Darvasi Lászlótól, Láng Zsolttól és Márton Lászlótól. Ezek a regények – mind formai, mind tartalmi szempontból – a klasszikus történelmi regényektől eltérő módon tematizálják a történelmet: nem a scotti (Jókai- vagy Jósika-, vagy horvát példára hivatkozva: Šenoa-féle) mintát követik. A századfordulós magyar történelmi regények – Márton László széttartó, de az elbeszélő személyén keresztül mégis erős koherenciát mutató művei kivételével – önmagukban is komplex, rövidebb-hosszabb, hol egymást keresztül-kasul átfonó, hol egymással lazább kapcsolatot tartó önálló történetek és mikrovilágok láncolata: Háy János *Dzsigerdilen – A szív gyönyörűsége* (1996), Darvasi László *A könnyemutatványosok legendája* (1999), Láng Zolt *Bestiarium Transylvaniae* trilógiájának kötetei (*Az ég madarai*, 1997; *A tűz és a víz állatai*, 2003). Darvasi pár soros korábbi rövidtörténetéből (*A könnyemutatványosok*) kibontakozó közel 600 oldalas *A könnyemutatványosok legendája* és Háy *Dzsigerdilen – A szív gyönyörűsége* című regényeiben a magyar történelem és a magyar történelmi regény egyik legismertebb toposzához, a török kori Magyarországhoz fordul. Darvasi regényében a fragmentumok laza kapcsolódásai a szálak összefutásának titok-elvét szolgálja, amelyet a szerző az egész regényén keresztül lebegtet.⁶ Háy könyvébe mintegy betét-novellákként illeszkednek a regény fő narratív vonalához kapcsolódó, de azt minduntalan el is hagyó epizódok. Ezeket a regényeket – ahogy Thomka Beáta megállapította – „nem a történelmi tudat önértést, önértelmezést elmélyítő szándéka és létértelmező lehetősége, hanem elsősorban a szövegvilágok közötti közlekedés szabadsága motiválja”. (Thomka 2003, 65.) A horvát új-történelmi regény ugyanakkor nem egy-egy kiválasztott korszakot dolgoz fel, hanem sokkal inkább a nemzeti identitás örök kérdéseit tematizálja. Ennek oka leginkább talán abban kereshető, amit Dubravka Oraić Tolić a földrajzilag a Balkánhoz kapcsolódó népek – s különösen a horvátok – történelmének egyik legnagyobb problémájaként tart számon: a soha be nem fejezett történelemben. Ebből következően a horvát történelem a nemzetről szóló diskurzus posztmodern elméletének „formai” összetevőjében – mely szerint a nemzet „narráció”, a kollektív identitás elbeszélése (vö.: Oraić Tolić 2005b) – talán túlságosan

⁶ A Mészölynek ajánlott Darvasi-regény mind tematikájában, mind a szimultaneitás narrációjának alkalmazásában rokonságot mutat az *Anno* című Mészöly-novellával; a szimultán narráció Fabrio regényeinek is egyik alapvető jellemzője.

is rátalált adekvát kifejezési formájára; ugyanakkor ennél a pontnál le is kellett horgonyoznia, mivel a posztmodern teóriákban a nemzet nem ontológiai, hanem imagológiai és ideológiai kérdés.

Márton és a hagyomány

Márton László az *Átkelés az üvegen* megjelenése (1992) előtt úgy nyilatkozott, hogy irodalmi értelemben tisztázatlannak látja saját helyét; két emberről van szó a Márton László név alatt: egyik, aki a prózákat írja, másik, aki eltölti az életét. S ugyanígy – bizonyos szempontból Nedjelko Fabrio esetében is – két nagy korszakról beszélhetünk Márton eddigi írói munkásságában: az első az *Átkelés az üvegenig* tart; a második kezdetét az 1997-ben megjelent *Jacob Wunschwitz igaz története* című, leginkább csak témájában-apropójában történelmi: pszeudo-történelmi (a terminológiáról lásd még: McHale 1989; Ricoeur 1999a; Nemec 1995) regényétől számíthatjuk. Nem volt éles cezúra ugyanakkor Márton korszakai közt: poétikai szempontból mindvégig ugyanazt az ateologikus és aleotorikus prózát írja, csak az írások tematikája változik a szerző hagyományhoz való viszonyának a tükrében.⁷

Márton tudatos szerző, váltása is – ami a hagyományról, s ehhez kapcsolódóan az irodalomról és magáról az írásról vallott nézeteinek szépirodalmi objektivációja – elméleti megalapozottságú. Első kötetének, az elbeszéléseket tartalmazó *Nagy-budapesti Rém-üldözésnek* alapkérdése a nyelv és a poétikai hagyomány egymáshoz való viszonya és viszonylagossága. Első regénye (*Tudatalatti megálló*, 1990) két rövidebb regényből áll, s az embert mint önmaga külvilágát próbálja meg leírni; az *Átkelés az üvegenben* a megjelenített valóság megsokszorozódását állítja a középpontba. Ezekre a könyveire és a tradícióra vonatkozóan – a modernizmus, illetve az avantgárd hagyományt elutasító magatartáshoz hasonlóan – a szerző határozottan fogalmaz: „szó sincs róla, hogy a hagyományhoz való kötődést a korszerű művészet feltételének tartanám. Ellenkezőleg. Az utóbbi kétszáz év művészeti fejlődésének fősodrát a hagyományoktól való elrugaszkodás adja. (...) És mi tagadás: a hitelüket veszített hagyományok megtagadása óriási lendítőerő – mindaddig, amíg van mit megtagadni.” A kultúra Márton szerint ugyan nem halt meg, de nem is eleven; a hagyomány a világkultúra nagy általános masszájába préselődött. A művészetnek nincs mit reprezentálnia, holott az elsődleges értelme éppen a reprezentáció lenne. Az univerzalitás – ami alatt elsősorban az egyetemes kultúrtörténet hagyományainak állandó jelenlétét, s ezzel együtt a műfajok sokfélesége felé való terjeszkedését érti – az enciklopédikusság lehetetlensége és félrevezető fogalma helyett a szellem végső menedékét jelenti. A legutolsó korszak, amely még a hagyományt vagy hagyományokat össze tudta fogni és foglalni, az élet reprezentációját lehetségesnek és teljesnek tudta mutatni – azzal együtt, hogy megjelent a kétely önmaga teljességével szemben –, Márton szerint a barokk és a manierizmus. (lásd: Márton 1991, 191–193.)

Márton világlátása és írásainak világképe – a szerinte utolsó ép korszakot idézve – barokkos-manierista. Több, egymáshoz csak lazán, vagy egyáltalán nem kapcsolódó világot állít egymás mellé, illetve egymással szembe: a műveiben megjelenő – és néha túlságosan is hangsúlyos szerepet játszó: „a romantikus nagyravágás; a kérlelhetetlenül hivalkodó egyéni teremtmény erő” (Margócsy 1996, 98.) – erudíció elemei közt úgy hoz létre korrespondanciát, hogy azokat a képzelet fennhatósága alá rendeli: „mintha a szöveg és a világ létesülése egybeesnék”. (Csordás 1992, 917.) A nagyjából a hatvanas-hetvenes évektől kezdve

⁷ Hogy ezt ő is látja: az *Átkelés az üvegen* után még megjelentet egy újonnan szerkesztett prózakötetet (*Nagy-budapesti Rém-üldözés és más történetek*, 1995), amely az 1984-es legelső kötetének anyagát tartalmazza az időközben keletkezett novellákkal kibővítve.

megfigyelhető a történet (histoire) és az elbeszélés (discours) különválására-különválásztására Márton a gyakori „tisztelet Olvasó”-féle megszólításaival és szövegből való kiszólásaival irodalomelméleti szempontból is reflektál.⁸

Márton szerint a magyar irodalom, mint minden közép-európai irodalom, a nyugatival ellentétben, erősen függ társadalmi, politikai meghatározottságától. A magyar irodalmat ugyanakkor saját formai és tartalmi megújulása is erősen foglalkoztatja – alapvetően romantikus karakterű és megkésett. A polgári értékeket és a nyugatos kultúrát mintegy eszményképként maga előtt tudó *Nyugat* folyóirat akkor indult, amikor Európa nyugati részében már az avantgárd hódított. Külföldi szakmabeli olvasók többsége a 20. századi magyar irodalmat mint 19. századit értelmezi; számukra minden mű archaikus jelleget visel magán, amit Márton szerint inkább erényként kell értékelnünk: „Nekem (...) egyre határozottabb érzésem, hogy (...) nem vagyunk eléggé visszamaradottak. Szerintem erősebben kellene a magyar irodalom megkésett, visszamaradott és avított jellegét hangsúlyozni...” (Márton 1995, 35) Ezzel párhuzamosan a hagyományról vallott korábbi nézeteit – a hagyományok megtagadását – felülvizsgálja és revidálja: a hagyománnyal kapcsolatos legfontosabb kérdés számára most az lesz, hogy rekonstruálható-e a hagyomány, amely szerinte, ha kivessz is, még nyomon követhető. (Márton 2001, 1295.)

Ugyanakkor a hagyomány kérdése az irodalomban – s az epikában különösen – komplex, sőt Márton szerint, félrevezető: egyrészt a hagyomány (akárcsak Láng Zsolt szerint) nem készen kapott, hanem sokkal inkább megteremtett, másrészt pedig „egy régi (különösen régi magyar) ügyekkel foglalkozó nagyepikai vállalkozásban egyszerre többféle hagyomány, illetve a többféle hagyományhoz való viszony kérdése is felvetődik. (...) A történelmi hagyománnyal való szembenézés egyszersmind az elbeszélői hagyomány revízióját is jelenti, s ez (legalábbis a magyar irodalomban) óhatatlanul összekapcsolódik a nyelvi hagyományhoz való viszony kérdésével is. A hagyomány elbeszélői »lefordítása« legalább háromszoros írói reflexiót kíván: a fent említett három tényező közül bármelyikre próbál is emlékeztetőt helyezni a szerző a szövegben, ezt mindig a másik kettőhöz képest teheti csak meg.” (Márton 1999, 236.)

Márton és a pseudo-történelmi regény

Márton pseudo-történelmi regényeiben a narrátor és az elbeszéltek viszonyának kérdése – a „téma” és a szerző korának időbeli távolságából adódóan – elsősorban a szerző/elbeszélő szerepének /szerepjátszásának kérdését jelenti. A Kleist *Kolhaas Mihály* című elbeszélésével (magyarul legutóbb szintén Márton László fordításában jelent meg) szoros rokonságot mutató *Jacob Wunschwitz igaz története* című regény megtörtént esetet dolgoz fel. Az elbeszélő kettős szerepet kap: az egyik pillanatban az események aprólékos dokumentálásával hitelesíti az elbeszélteket, a következőben pedig úgy szövi archaizáló, körülményes, retorizált elbeszélését, hogy azzal kétségbe vonja a történetmondás historikus alapjait. Ez a paradoxon legjobban talán majd a *Testvériségben* lesz megfigyelhető a sok, az események továbbvitele szempontjából feleslegesnek tűnő részlet – például az ellenőrizhetetlen nevek és „reáliák” sokaságának – elősorolása esetében. A hiteles történet, mondja erről Thomka, nem rekonstruálható, de létrehozható; Márton regénye felveti a

⁸ Az elméleti megalapozottság mellett Márton írásainak másik jellemzője a „miérték” hiánya: könyveinek elbeszélésmódjai nem a cél-okság elvére épülnek. Egyik talán legszemléletesebb példája az *Ésvagy* című novellája, amelynek helye az emberi arc, ideje és cselekménye nincsen; a kötet novelláiban a szerző megsokszorozza magát, hogy a sok világot le tudja írni; a szövegek szinte parttalanra válnak, mintegy az anyag tűnik bele a szerzőbe. A történetek nem rögzítettek, az elemek elrendezésének esetlegessége az ok-oksági viszonyokat lehetőségekként tünteti fel; a véletlenszerűséget kiemelő írásmód kisebb-nagyobb hangsúlyeltolódásokkal első könyvétől kezdve eddigi utolsó regényéig Márton írásainak legfontosabb szervezőelvei közé tartozik.

kérdést, hogy a szerző részéről ontológiai kétellyel – ami erősen az episztemológiai kérdések felvetésének irányába mutat –, vagy játékkal állunk-e szemben. (Thomka 2001, 128.) A történetet állandóan megszakító szerző egy helyen a következőket írja: „...egy ember igaz története valójában emberek és dolgok megszámlálhatatlan sokaságának igaz története, és ezen semmiféle szerkesztés, válogatás vagy csoportosítás nem tud változtatni; ha pedig az arcok és tettek sokaságának széttartó szárait egy általunk meghatározott fókuszpont felé irányítjuk, számíthatunk rá, hogy ez a fókuszpont kívül esik láthatárunkon. (...) Minél inkább magunkra ismerünk egy olyan ember igaz történetében, aki évtizedekkel vagy évszázadokkal járt-kelt előttünk a világ térségein, amely térségek (...) azóta (...) megváltoztak a felismerhetetlenségig: annál inkább nem következik a magunkra ismerésből semmi hasznosítható, semmi tanulság.” (139–140.) Ugyanakkor pedig mindent – sokszor túlságosan is sokat – tud a regényben szereplő eseményekről, ezek vélt vagy valós összefüggéseiről, a szereplők nyilvános vagy privát életéről. Márton olyan narrátori magatartást vesz fel, amely paradox módon éppen a „történeti tényanyag imponáló korpuszával kívánja nyilvánvalóvá tenni a regénytörténet alapvető függetlenségét a valós világtól”.⁹ (Thomka 1998, 38.)

A történelem meglehetősen nagy szeletét átölelő regényével szemben az *Árnyas főutcában* (1999) – akárcsak Fabio a *Smrt Vronskogban* (1994)¹⁰ az új-történelmi regénytől – Márton kissé eltávolodik a pseudo-történelmi regényeinek poétikájától. A *Jacob Wunschwitz igaz történetével* szemben nem a történet a regény kiindulópontja, hanem a történetig jut el; a regény célja egy lehetséges történet létrehozása a kiindulópontjául szolgáló különböző fényképek közötti „fekete lyukak” kitöltésének segítségével. „Ez a történet egy fényképgyűjteményt idéz fel. A szerző eredeti célkitűzése az volt, hogy a képzelet munkája révén életre keltse a fényképeken látható arcokat, egyszersmind az elbeszélő önkény jóvoltából e képzeletbeli élet közös fordulatait is létrehozza. A fényképgyűjtemény jelenleg nem férhető hozzá: megsemmisült vagy lappang. Így a szerző saját képzelete szülőit az olvasó képzeletére bízta.”¹¹ (6) Nem a történetek, hanem a történelem elmesélhetősége a kérdéses. A történet sok apró, egymást véletlenszerűen keresztező rövid történetszálból áll össze: a hangsúly a különféle egyéni történeteken keresztül elmesélt emberi sorsokra helyeződik. A készen kapott és hiteles történeti mag helyett ellenőrizhetetlen és bizonytalan kiindulási pontokat kapunk, amely köré szerteágazóan, de időben és térben többé-kevésbé behatárolhatóan szervezhetők az egymással kölcsönösen kapcsolatba hozható történetrészek, amelyek a fényképeken megörökítettek aktuális jelenéhez kötöttsége és kontextus-nélkülisége miatt – amelyben „ott lappang a kezdet és a vég többértelműsége” – akár félbe is hagyhatók. A narráció és a képekhez kapcsolódó fikció egyenlő súllyal szerepel a regényben: egymásra utalnak és egymásra utaltak. Nem a történetmondás lehetetlensége áll a regény középpontjában, hanem egy másik dimenzió keresztül megjeleníthető esetleges történetek teleológiájának-ateleológiájának, egymáshoz való viszonyának, illetve bizonyosságának vagy bizonytalanságának a kérdése; a képzelet és a valóság átjárhatósága.

⁹ Márton Jacob Wunschwitz történetét és a történetmesélés lehetőségének szinte minden aspektusát elbizonytalanítja és ironizálja: például váratlanul felbukkan a regényben a címszereplő névrakona Kelet-Németországból.

¹⁰ *Vronszkij halála*. Fabio a direkt ideológiai ítélezést elkerülendő – intertextualitásra épülő háborús regénye. Tolsztoj *Anna Kareninájának* kilencedik részében Vronszkijjal mint a balkáni háború vukovári hadszínterén harcoló szerb csapatok segítőjével találkozunk.

¹¹ Márton kérdései megegyeznek a *Világoskamra* egyes képeihez feltett barthes-i – „mi a képeken reprezentáltak kontextusa” – episztemológiai kérdésekkel: „...honnan tudhatták meg a hírt, ki nek szóltak a széles gesztusok?; ...az anya sírva viszi a lepedőt (miért éppen ezt a lepedőt?); ...arcukon kendő (a bűz ellen, vagy hogy ne ismerjék fel őket?); ...lehet, hogy Ernest még él (de hol? és hogyan? Micsoda regény!)” (Barthes 1985, 30–32; 97.)

A *Testvériség* című regénytrilógia (*Kényszerű szabadulás*, 2001; *A mennyország három csepp vére*, 2002; *A követjárás nehézségei*, 2003) cselekménye Márton kedvelt korszakában, a 16–18. század között játszódik. A regény a „mi az igazság báró Károlyi István ügyében” kérdést járja körül: mi is történt a báróval az 1686-os zentai csata után? Jelölők és jelöltek, nevek és személyek keverednek, a nevek és a nevek viselőinek identitása homályossá és kétségesse válik. Míg az *Árnyas főutca* esetében a nevek mint a zsidóság kontinuus hagyományának emlékezetét biztosító elemek játszottak fontos szerepet, itt éppen a név jelöltje, a névhez kapcsolódó személyek kiléte válik eldönthetetlenné a rengeteg tanúságtévő egymásnak és önmaguknak is ellentmondó történetei alapján. A trilógia elsősorban nem a történet elmesélhetőségét vagy egy történet, illetve történetláncolatok visszamenőleges rekonstrukciójának lehetőségét állítja a középpontba, hanem magát az igazság fellelhetőségének a kérdését, s azt, hogy egyáltalán hogyan lehetségesek a könyvben szereplő történetek. A kérdésre adható válasz elméleti háttere és megkonstruálása talán itt mutatja a legerősebb rokonságot a žmegači metanarratív vagy önreflexív regény fogalmával: az irodalom mint szellemi kísérlet próbára teszi saját eszköztárát, konvencióit és alapjait: „a regény (...) teljes szabadságot élvez, nyíltan beismeri saját mesterkéeltségét, és (...) ezáltal az elbeszélést, vagy pontosabban: az írás irodalmi tettét a szöveg tárgyává teszi. E tett része az elbeszélő, a transzcendens narrátor visszahelyezése (reštitucija), és ezzel az elbeszélés immanenciájába bekapcsolt imaginárius olvasó is.” (Žmegač 1996, 154.) A Mártontól már jól ismert elbeszélő képviselte metanarratív szövegrészletek jelen esetben nem az egyszerűsödéssel, hanem a fabula – és ezen keresztül az értelmezési lehetőségek – megsokszorozásával párosulnak.

Eddigi utolsó – eredetileg 1997-ben németül megírt¹² és magyarul *Minerva búvóhelye* (2006) címmel megjelent – pszeudo-történelmi regénye elsősorban poétikai játék. Tiszta, zárt formája és motívumhálózata, követhető cselekményvezetése, az eseményt követő narráció és a könyv lapjain fel-felbukkanó önirónia alapján valószínűsíthető, hogy a *Minerva búvóhelye* egyben Márton „második korszakának” záró regénye is.

Fabrio és az új-történelmi regény

Nedjeljko Fabrio eddigi írásai – akárcsak Márton ateleologikus és aleotorikus poétikája – bizonyos szempontból koherensek és kontinuusak: fantasztikus novelláiban más műfaji keretek közt ugyan, de lényegében ugyanazt írja, mint új-történelmi regényeiben;¹³ Márton a *Jacob Wunschwitz igaz történetétől* a *Minerva búvóhelyéig* pedig ugyanúgy ír, mint a kezdetektől az *Átkelés az üvegenig*, csak a hagyományhoz való viszonyulásának tükrében más tematikával. A drámaíróként induló Fabrio minden drámája történelmi tematikájú, s mindegyikben az egyén és a hatalom viszonyát vizsgálja; máig jellemző posztmodern vagy posztmodern felé mutató poétikája – rendkívül cizellált, sokszor már maníros nyelvezete, a történetkezelés formáival való kísérletezése (játék a kultúrtörténet motívumaival, fantasztikus elemek használata, az elbeszélések összetett kódolása, a krónikamondói diskurzus szimulálása) – először novelláiban jelent meg, s majd új-történelmi regényeiben válik uralkodóvá. A horvát irodalom fantasztikus-borgesiánus vonulatához tartozó novellái és adriai trilógiája első kötetének (*Város az Adrián*) keletkezési ideje még átfedték egymást.

Fabrio történelemszemlélete elsősorban pesszimizmusa miatt; részben Krležáét idézi: „Mi a történelem? Homokóra. Napok, évek, évszázadok, hosszú éjszakák. Virrasztások.

¹² Márton a német nyelvben, irodalomban és kultúrában, Fabrio az olaszban van otthon – valószínűleg másképp látnak azok a szerzők, akik nem csak hazájuk kultúráját ismerik jól.

¹³ „Hogy a historiográfiai fikció (...) elsősorban historiográfiai-e, amennyiben *felfedezi* a valóságot, vagy elsősorban fikció-e, amennyiben a valóságot *létrehozza*, erre a kérdésre nincsen megbízható teoretikus válasz. (Biti 1992, 7.)

Hajnalok. Folyók. Halottak folyói. Vér-folyamok. Ha azt mondjuk, hogy ez a Történelem, szinte mindent elmondtuk, amit tudunk róla, s mindaz amit tudunk, nem éppen sok. Mondhatni semmi.” (Matvejević 2001, 123–124.) Ugyanakkor a Krleža műveiben – kivétel ez alól a Mirko Bogović *Matija Gubec, kralj seljački* (Gubec Máté parasztkirály) és az August Šenoa *Seljačka buna* (Parasztláadás) című műveinek sorába illeszkedő, mintegy négy évszázad horvát történelmét feldolgozó *Petrica Kerempuh balladái*nak (Balade Petrice Kerempuha) leíró víziói a történelemtől – szinte kizárólag a dialógusokon keresztül megjelenő személyes történelemnél sokszor szentenciákba is foglalt biztosabb pontként gondolja el Fabio a történelmet. Nemcsak a történelem ontológiai problematikusságát veti fel és nemcsak az identitására vonatkozó kérdéseket tesz fel, mint Krleža – „A történelem tényleg *magister vitae* volna? Ki tudná megmondani? Kicsoda ő? Honnan van? Mit akar? Mivel foglalkozik?” (Matvejević 2001, 124.) – , hanem állít is: a történelem Fabio többször ismételt szentenciája szerint „őrültség, meddőség és halál”. Az egyén és történelem kapcsolata – s ezt irodalmi tevékenységének alapjaként definiálja – kontroverzió alapszik. Annak tapasztalata alapján, hogy a horvát történelem szinte azonos a politikával, szentenciózan fogalmaz: „az emberi boldogság ott kezdődik, ahol a történelem véget ér”. (Fabrio 2004, 7–8.)

Fabrio a gyakorlatban alkalmazza Linda Hutcheonnek a posztmodern poétikájáról szóló elméleti tézist – „a sense of the presence in the past”-nak nevezett múltkonceptióját –, amely szerint a múlt megértésének legadekvátabb módja a múltban keletkezett szövegekhez és a múlt diszkurzív nyomaihoz való fordulás.¹⁴ Minden, amit a történelemtől tudunk, a történelem diskurzusaiból származik; mindent a nyelv közvetít. A világ szöveg(szerűsége) és a szöveg világa között permanens dialógus zajlik. Ilyen módon viszonylag áttekinthetővé válik a történelem váza, konstrukciója és struktúrája, de legalábbis lehetővé válik annak egyfajta koherens olvasata. Fabio esetében – az adriai trilógia, s azon belül különösen a *Bereniké fűrtje* alapján – ennek az olvasatnak az egyik leglényegesebb eleme a múlt és a jelen szimultaneitása: nincsen időbeli szakadék az ősök és az utódok között, a történelem ciklikus időszemléletével összhangban egymás mellett léteznek, „ugyanazt” az életet élik, azonos problémáik vannak, sorsuk és álmaik megegyeznek.

Fabrio új-történelmi és Márton pszeudo-történelmi regényei¹⁵ mintha szinte azonos elméleti alapokon állnának, s mintha azonos kérdésekkel is foglalkoznának; ugyanakkor kérdésfeltevéseik módja alapvetően más. A művekben megjelenített fogalmi egységek

¹⁴ A múlt iránti érdeklődés minden kulturális közegben másképpen jelenik meg (vö.: Žmegač 1994). „Van, ahol gyakran az emlékezés deficitjét és a felejtés túlsúlyát kifogásolják (főleg a nyugati világban), ezzel szemben máshol (például a Balkánon), ahol a múltbeli nagyság, de a múltbeli megaláztatások élményei is, a felejtés ellenében hatnak, inkább az emlékezet túltengésére panaszkodhatnának.” (Ricoeur 1999b, 51.) Ehhez hasonlóan az új-történelmi regényekben kiemelt szerepet betöltő nemzet fogalma sem definiálható egységesen: egyes elképzelések szerint a közös tradíció, nyelv és eredet (nemzetállam); egy másik elképzelés szerint elsősorban a közös nyelv és/vagy az államiság tesz egy népet nemzetté (Herder); egy harmadik elmélet pedig a múlt közös dicsőségét és a jelenben megmutatkozó közös akaratot hangsúlyozza (Renan).

¹⁵ Fabio: *Város az Adrián* (1999 – Vježbanje života, 1985), *Bereniké fűrtje* (2004 – Berenikina kosa, 1989), *Triameron* (2006 – Triameron, 2002, Csordás Gábor fordításai). A *Bereniké fűrtje* és a *Triameron* között keletkezett *Smrt Vronskog* tematikus szempontból nem tartozik az adriai trilógiához, de Matanović szerint Fabio új-történelmi regényeinek szerves része. A regény csak egy újabb bizonyíték arra, hogy a történelemben semmi sem változik, s hogy a „történelem az élet tanítómestere” frázisban Európának ezen a táján többé senki nem hisz. (Matanović 2003, 156–158; 2002, 9–21.) – Márton: *Jacob Wunschwitz igaz története, Árnyas főutca* (amely bizonyos szempontból szintén nem illeszkedik Márton pszeudo-történelmi regényeinek sorába – lásd később), *Testvériség-trilógia, Minerva búvóhelye*.

(történelem, hagyomány, etika, metafikció) teoretikus megalapozottsága, valamint a művek megformáltsága (elbeszélés, metanarráció) tekintetében Mártont inkább az episztemológia, Fabriót az ontológia és teleológia foglalkoztatja, abban az értelemben, ahogy Bényei Péter írja: a múlt reprezentációját tételesen vállaló szövegekben nagyon erős az igény az át-fogó létmagyarázat megalkotására. (Bényei 2004, 60.) Fabio regényeit a horvát irodalom-történeten belül ugyanakkor – abban az értelemben, amelyben Oraić Tolić beszél a kilencvenes évek és az ezredforduló horvát irodalmáról – inkább episztemológiai, semmint ontológiai megalapozottságú műveknek tartják: „a horvát írók ontológiai kérdéseket tettek fel a háborús és tranzíciós valóságról. Le lehet-e írni a tényleges háborús valóságot, és kinek van erre joga, léteznek-e egyáltalán a tényleges valóságok, lehet-e a dokumentum-valóságot szimulálni, autentikus-e a személyes valóság, vannak-e egyáltalán autentikus valóságok, vagy minden manipulálható?”¹⁶ (Oraić Tolić 2005a, 189.)

Új- és pseudo-történelmi regények

A Márton László és Nedjeljko Fabio történelmi témájú művei közötti párhuzamok és eltérések a két szerző koherens és konzekvens történelemszemlélete, retorikája, valamint regényeik következetes strukturáltsága miatt – pseudo-, illetve új-történelmi regényeik sorát összetartozó egységekként kezelve – néhány kulcsfogalom köré rendezve szinte tézisszerűen összefoglalhatók:

(*Történelem*) Márton minden pseudo-történelmi regényében alapvető kérdés, hogy van-e történelem/vannak-e történelmek, vagy pedig amit történelemnek nevezünk, nem inkább az esetlegességek és véletlenek találkozása – ahogy Fabio mondta a *Bereniké fűrtjében*: még csak nem is a dominó kockáinak egymás mellé helyezése, hanem egy pókerjátzsma. Amennyiben van történelem (Fabrio) vagy vannak történelmek (Márton), lehetséges-e az(oka)t rekonstruálni? A múltról szóló és/vagy a múltból származó elbeszélések kétségkívül léteznek, de ezek általában kontradikcióban állnak egymással: miként lehetséges, hogy léteznek olyan elbeszélések ugyanarról az eseményről, amely elbeszélések egymásnak ellentmondanak, egymást kölcsönösen kioltják, vagy saját magukat rombolják le?

Márton történelemszemlélete diszkrét: a történelmet adó elemek véletlenszerűen követik egymást. A történelem egyes szakaszai lényegében lezártak és idegenek számunkra, mivel mi mindig egy másik történelmi kor eseményeinek vagyunk a résztvevői vagy szemtanúi; ugyanakkor szinte végtelen sok lehetőség áll nyitva előttünk arra, hogy ezeket a már lezárt korszakokat interpretáljuk. „Ha a százharminc évvel ezelőtti levéltáros beszélte volna el ezt a történetet, könnyűszerrel megszólaltathatta volna hőseit. (...) Okoskodásait és következtetéseit hősei kimondott vagy leírt szavaiba, mint a bizonyosság földig érő köntösébe burkolhatta volna.” – „Ez a tizenkilencedik századi elbeszélő aligha mulasztotta volna el, hogy hősként léptesse fel hőjét (...), nemcsak a hőst vezényelte volna el a csatába (...), hanem az olvasót is kézen fogta volna...” – „Károlyi Istvánt külön fejezetben kellene átvezetnünk Budáról Zentára. Ez a vonulás azonban a huszadik század utolsó éveiből nem látható, s a róla szóló fejezet nem írható meg.” (*Kényszerű szabadság*, 48–61.)

Ha az elbeszélések hozzák létre az eseményeket, és a diskurzusok konstituálják a világot, a történelmi tények nem a múltban, hanem a jelenben keletkeznek: megjelenik és megerősödik a történelmileg gyenge és erős szereplők problematikája. Márton – az *Ár-*

¹⁶ Ugyanez, az egyes nemzeti irodalmak eltérő korpuszából és elméletírásából adódó terminus-függőség érvényesül Fabio történelemszemléletének megítélésével kapcsolatban is: Mártonéval (illetve a magyar irodalom „áltörténelmi álregényeivel”) összehasonlítva Fabio művei – ellentétben a horvátországi elméletírók véleményével (például Matanović 2002; 2003) – közelebb állnak a történelem mint „magister vitae” szemlélethez.

nyas főutca kivételével – történelmileg erős szereplők köré építi fel pszeudo-történelmi regényeit – a hangsúlyos Kolhaas Mihály-allúzióknak köszönhetően még Jacob Wunschwitz alakja is erősnek nevezhető –, a regényekben megjelenő történelmi események főbb csomópontjai és kardinális eseményei valóságok, ám mindig csak a háttérrel adják. Fabio új-történelmi regényeinek szűzségét a történelmileg erős események és igazolható tények szolgáltatják, e színpadok között a főszerepeket azonban mindig történelmileg gyenge szereplők játsszák történelmileg erős, ám legtöbbször a regényekben meg sem jelenő szereplőkkel a háttérben.

Fabrio homo faber – írja Zdravko Zima –, aki a világot darabjaira szedi, majd saját poétikájának elvei szerint rakja ismét össze. Fabio leginkább két dologgal foglalkozik: a történelemhez és saját narratív stratégiájához való viszonyával. (Zima 2006) A történelem refigurációja az adriai trilógia mindhárom kötetében más – együtt egyfajta teljességet adnak: a *Város az Adrián* történetei döntően a linearitásra, a *Bereniké fűrtje* a ciklikusságra, a *Triameron* pedig az idősíkok párhuzamosságára épül. A történelem Fabio esetében minden kétséget kizáróan a legkonkrétabb létező, mégpedig – mint ahogy azt regényei központi színhelye, Fiume–Rijeka történelméről is tartja – megismételhetetlenül ismétlődő.¹⁷ Akinek rálátása van a történelemre, s határozott véleményt tud formálni a történelmi eseményekről, figurákról és azok jelentőségéről vagy jelentéktelenségéről, közel kell legyen tárgyához, de egy időben távolságot is kell tartania tőle, rálátással kell rendelkeznie a történelem menetére. Fabio olyan mindentudó elbeszélő, aki egy időben van a történelem sodrában, de ugyanakkor azon kívül és felül is áll. „Ott, ahol cserben hagy az emlékezeted, én fogok segíteni neked, Filip Groma. Hiszen az emlékezet az emberi természet egyetlen olyan alkotórésze, mely egyidejűleg pusztít és épít minket. És mi más egy regény, mint kollektív emlékezet?” (*Bereniké fűrtje*, 232.)

A történelem a 19. század előtt a bűnök, babonák, félreértések, félremagyarázások és csalások panoptikuma volt. Fabio regényeiben a történelem tragikus („őrültség, meddőség és halál”); a történelemben makacsul ismétlődik a rossz – és csak a rossz. A történelemmel szemben kiszolgáltatottak vagyunk, az egyén tehetetlen, mindenki a történelem játékszere – a történelmet Fabio regényeiben is a győztesek írják, ahogy az Danilo Kišnél is olvasható, de a nép éli. Fabio történelemszemlélete kontinuos, a nietzschei monumentális és kritikai közötti helyet foglalja el – mindannyian az önmagát megismételhetetlenül ismétlő történelemnek vagyunk a tudatos vagy tudattalan bábu. Fabio folyamatosan hangsúlyozza is a különböző történelmi korszakok szoros kapcsolatát, ennek legjobb példája a *Triameron*ban található: a regény azon oldalai, amelyeken „két fénykép a családi albumból, a politikai vihar kitörése előtt” szinte szó szerint azonos leírásai találhatók: „Split, 1939 augusztusa”; „1971 márciusa, Zágráb”. (154–155.)

(*Hagyomány*) A hagyomány Mártonnál nem befejezett, kész, önmagában álló fogalom, a hagyományt megalkotják; távolságtartóan, elidegenítéssel kezelendő, míg Fabio inkább a hagyományösszefüggést hangsúlyozza. A hagyomány Márton értelmezésében sokrétű, összetett és messze nem egyértelmű történelmi tényeken és pszeudo-tényeken keresztül mutatkozik meg, amelyekkel, természetükből fakadóan, játszani lehet.

Márton a hagyományra a történelmen keresztül hivatkozik, újraalkotja vagy rekonstruálja a hagyományt – „...a hagyomány további dekonstrukciójánál izgalmasabb és termékenyebb kihívás a destruált hagyomány rekonstrukciója.” (Márton 2001, 1295.) – történelmi, pszeudo-történelmi tények és fiktív elemek szinte szétválaszthatatlan konglomerátuma alapján.

¹⁷ Vö.: Nietzsche ‘monumentális historiográfia’ kategóriájával, amely nem hívja fel a figyelmünket arra, hogy soha nem történik meg kétszer pontosan ugyanaz.

Milanja írja Fabio historiográfiai prózai struktúrájáról, hogy abban a szerző a demontázsra igent, a dekonstrukcióra nemet mond. Fabio kigondolt és valódi történelmi események és szereplők, döntő többségében történelmileg gyenge, de valós dokumentumok segítségével alkotja meg a hagyományt, amely a történelem megbízható tényeinek és – ami Milanja szerint a Fabio-regényeknek igazi posztmodern aurát ad – az egyén kis történetei versus a Történelem Nagy Elbeszéléseinek segítségével áll össze. Ezek a mikrotörténetek önálló történetekként is olvashatók (akárcsak Marinković *Küklopszában*); a különbség Fabio és az újabb magyar történelmi tematikájú regények mikrotörténetei között az, hogy míg Fabio mikrotörténetei elsősorban a „szentenciák piktúrájaként”, a szerző történelemkoncepciójának illusztrációiként, a fabula vehiculumaiként funkcionálnak, addig a Márton-féle, elsősorban szűzséalkotó mikrotörténeteknek legtöbbször ténylegesen önálló életük is van. A történelmi események fabriói demontírozása érintetlenül hagyja a már megképződött hagyományt.

(*Etika*) Márton pszeudo-történelmi regényeiben a történelem semilyen, vagy csak rendkívül laza kapcsolatban áll a hagyományos etikai kategóriákkal; a hagyomány etikai színezetet, ha egyáltalán, csak az írásmódon keresztül kap. Márton, miként azt maga is mondja, világnézeti-etikai szempontból leginkább a nyelvi megformálás szerepét erősen hangsúlyozó „új próza” (Ottlik–Mészöly–Mándy–Nádas–Esterházy) hagyományának szerzőihez tartozik. Márton etikája egyenlő az írásmódjával, s mivel az íásaiban minden és mindenki állandóan változik (a *Testvériség* című trilógiájában az erdélyi önéletríktól kezdve a legújabb magyar irodalomig összetett szálak allúzióit mozgatja, azt sem lehet tudni, hogy a főszereplő egyáltalán azonos-e azzal az alakkal, akit Márton mint főszereplőt jelöl meg, nem tudni, mi is valójában a neve, ad absurdum: egyáltalán létezik-e a regény főszereplője), az etika mint kategória konkrét (kategorikus imperativus) mivoltában nem tud megmutatkozni.

Az etika Fabio műveiben közvetlenül kapcsolódik az ontologikus hagyományhoz, amely hagyomány az egyéni etikák történelmen keresztülívelő summázatából áll össze. Fabio – Mártonnal ellentétben, aki állandóan összezavarja a szálakat, eseményeket, emberi viszonyokat, s gyakran egymással ellentétes koncepciókat állít egymás mellé – minden művében az (abszolút) igazság keresésére indul. A *Triameronról* író Vlatko Perković szerint Fabio új-történelmi regényei a Történelemmel szembeni egzisztenciális imperatívuszok: tisztán tragikus (a tragédia műfajához hasonló) etikai alkotások. (Perković 2002) A Fabio regényeiről szóló kritikák és elméleti írások szinte kivétel nélkül a szerző etikai orientációjának centrum-pozícióját emelik ki.

(*Metafikció*) Tatjana Jukić a Hutcheon- és McHale-féle és a horvát regények historiográfiai metafikciós stratégiái között alapvető inkommenzurabilitást lát a figurák politikai és poétikai viselkedése, valamint a narráció szempontjából: míg az egyik oldalról Aladdin mesés barlangjáról szólnak a történetek, tele dezorientáló és megtevesztő, elvakító tárgyakkal, ahol a mese felszabadít a kötöttségek alól, a senkiföldje másik oldalán az aknamezők archeológiája vár ránk a lefektetett aknáknak meglehetősen bonyolult térképének desiffrálásával. Az anakronizmusok, az anomáliák, az apokrifek és az aberrációk ludista, paranoiás, ámde parodikus és önmagával tisztában lévő történetmondóival szemben a történelem traumája és e trauma felmutatásának fájdalmas transzfere áll. (Jukić 2003, 138–139.)

Fabrio a kétség nevében összezavarja regényei kronológiáját, autoreferenciákkal (és motivikussá váló önidézetekkel) él; a fikció és a valóság – a valóság dominanciájával és fikciót determináló pozicionálásával – keveredik. Fabio elbeszélői stratégiájában az illúzió, az „élet napos oldala” nem kap szerepet, egyértelműen és egyoldalúan antiillúzionista elbeszélői stratégiát alkalmaz, amely Nemec szerint – Jukić elméletétől kissé eltérően – egyér-

telműen a szerző posztmodern historiográfiai metafikciós írásmódjára utal. (Nemec 1996, 50) Fabrio regényei többek közt arra mutatnak rá, hogy az irodalmi fikció önmagában sohasem tudja a valóságot imitálni, leképezni vagy bemutatni, hanem mindig egyfajta olyan diskurzust imitál, amely ezt a valóságot konstituálja.

(*Elbeszélés*) Mind Márton, mind Fabrio regényeiben a mesélés központi szerepet kap, mindkettejük számára rendkívül fontos az elbeszélés: Mártonnál a történet (history) és az elbeszélés (discourse) különválnak, semmi nincs a regényeiben, amit a nyelv ne tudna létrehozni vagy megváltoztatni. Világ-leírása és írásmódja a klasszikus történelmi regény törvényei ellen dolgozik; manierista ravaszkodással – azaz a művéség természetesség felletti győzelmével – vonja kétségbe a regényeiben megjelenített események alapjait. Szövegei – a fogalom Cvjetko Milanja-i értelmében – ateleologikusak, és részben ebből következően aleatorikusak: fontos szerepet játszik írásaiban a szemiotika. A szerző nem az adott, a készen kapott, vagy megalkotott szemiotikai egységek között állít fel korrespondanciát – mint Fabrio a motívumok, struktúrák között –, hanem a szemiotika alapvető elemeivel játszik: a jelölő és jelölt közti viszonyt formálja újra; nem az idő és a tér hagyományos dimenzióit használja, hanem összezavart jelekké változtatja azokat, amelyeket majd Borges labirintusaihoz hasonlóan egyéni módon szerkeszt össze. „Elbeszélői hatalmunknál fogva mi kapcsoljuk össze az események láncolatát (...), ám (...) mit ér az elbeszélői hatalommal feltárt oksági összefüggés, ha sem a cselekmény bonyolításában nem vehetjük hasznát, sem a hős portréját nem rajzolhatjuk meg általa? Úgy kell tudomást vennünk észleléseink és vélekedéseink mindenkori tárgyáról, ahogy a huszadik századi utas pillantja meg a látnivalókat a vonat vagy a busz ablakán keresztül: egy tört másodpercre nagyon közel kerülhet hozzájuk, de nincs módja elvegyülni közöttük.” (*Kényszerű szabadulás*, 64.)

Fabrio regényeiben a szemiotikai olvasat szerkezeti szempontból a regény világán kívülre történő utalásában kap fontos szerepet: a regények struktúrája, motívumai, allúziókat tartalmazó alcímei, zenei építkezése. Fabrio – egyszerre kívül és belül levése miatt – szerkeszt és elvegyül; Márton teremt és megfigyel. Az adriai trilógia egyes kötetait a szereplőkön, helyszíneken, történelmen kívül a regények kezdetei és zárásai is szoros egységgé fonják: a kezdeti „hó” – a befejező „fehér, fehér” szavak (*Város az Adrián*); a kezdő mondat „fekete” és „fehér” szava – a záró „száműzött költő fehér rózsája” (*Bereniké fürtje*); a „késő, fehér tavasz” kezdet (*Triameron*): ahogy a *Sirventes o rijeci* (Sirventes a szavakról) című elbeszélése végén írja: „semmi nincs, ami ne haladna keresztül a szavakon”. Nyelvezete és szövegeinek nyelvi megformálása – a (milanjai értelemben vett) teleológia szolgálatába állított maníros és hangsúlyos elokúció – azon a platonizmusból és neoplatonizmusból kiinduló szintén manierista elven alapszik, hogy a „grazia” és a vele ellentétes fogalom, a „terribilita”, mint a Fabrio számára kiemelten fontos zene esetében, egyidejű megjelenítése a spirituális szépség kifejezésre juttatása lehet: Fabrio erősen hajlik a maníros/manierista jelmezben megjelenő nyelvi alkímiára.¹⁸ (vö.: Zima 1990, 194.) Fabrio elbeszélései Mártonéitól eltérően, szinte mindig tartalmaznak politikai allegóriát is: „a horvát államiság kérdése (...) magának a történelmi regénynek mint jelenségnek is a lendítőkereke”. (Fabrio 1977, 253.) Fabrio stílusa, erősen szimplifikálva, új-történelmi, metafikciós-posztmodern poétikájával együtt szervesen kapcsolódik a horvát irodalom ideológiai telítettséghez, de aktuálpolitikailag el nem kötelezettnek nevezhető folyamatába.

Az idő, illetve a történelmi események Fabrio regényeiben reverzibilisek: nem a „mikor” a fontos, hanem a „hogyan”. A regények teleológiai építkezése és struktúrája –

¹⁸ A horvát neutrális-konstatív „maniristički” szó jelentésében nehezen választható szét a „manierista” és a magyarban negatív konnotációt hordozó „maníros”.

ahogy azt Mladen Machiedo megfigyelte (Machiedo 2006, 156.) – nem utasítják el Krleža poétikáját (például a *Zászlókra* való referenciájukkal, a „Roman einer Kroatischen Passion” alcímmel a *Triameron* esetében), de nem fogadják el Borges – fiktív elemek fakciót szervező – látásmódját: „Hej, ha ezt tudta volna, Jorge Luis Borges, te pusztá képzelted.” (*Triameron*, 347.)

(*Metanarráció*) Márton regényeire szinte kivétel nélkül érvényes minden Žmegac megfogalmazta metanarratív jellemző: állandóan próbára teszi saját pszeudo-történelmi regényeinek eszközeit, konvencióit és alapjait. Az író gyakran bábjátékos szerepében lép fel: a szereplőket mozgásban tartja, majd magukra hagyja, s amikor később visszatér hozzájuk, az olvasó ugyanabban a helyzetben találja őket, mint amelyben a szerző az utolsó megjelenésükkor hagyta. Márton a fabula szempontjából szándékosan a nem mindentudó elbeszélő szerepét veszi magára: azt is tudja, hogy mit nem tudhat, s „tudatlanságáért kárpótulásul” megosztja az olvasóval a regény megírásának titkait. Az olvasó kénytelen – mivel nincs más lehetősége – elidőzni az alkotó műhelyében, aki a kétségek felmutatása érdekében valódi, megváltoztatott és hamis – de legalábbis nem ellenőrizhető (mint például az *Árnyas fűtca* megsemmisült vagy lappangó fényképgyűjteménye) dokumentumokat sző regényeinek szövegébe.

Márton pszeudo-történelmi regényei saját magukat figyelik: egy időben alanyok és tárgyak, akár Nietzsche mesebeli szörnye *A tragédia születéséből*, amely kifordítja szereit és saját magát nézi: objektum és szubjektum, színész és néző egy személyben. (Nietzsche 1986, 54.)

Hivatkozások

- Barthes 1985 – Roland Barthes: *Világoskamra. Jegyzetek a fotográfiáról*, Ferch Magda (ford.), Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Bényei 2004 – Bényei Péter: „Regény és történelem. A 19. századi történelmi regény lehetőségei a múlt reprezentációjában”, *Tiszatáj*, 2004/11. 51–74.
- Biti 1992 – Vladimir Biti: „Spor romana i historiografije oko zastupanja stvarnog”, *Književna smotra*, 85/1992. 3–7.
- Biti 1993 – Vladimir Biti: „Povijest kao književnost – književnost kao povijest”, *Republika*, 9–10/1993. 85–102.
- Carr 1999 – David Carr: „A történelem realitása”, V. Horváth Károly (ford.), in: *Narratívák 3. A kultúra narratívái*, Thomka Beáta (szerk.), Kijarat Kiadó, Budapest, 69–84.
- Csordás 1992 – Csordás Gábor: „Minden idő van avagy az erudíció dicsérete”, *Jelenkor*, 1992/11. 917–924.
- Fabrio 1977 – Nedjeljko Fabrio: „Uvod u čitanje romana »Vuci« Milutina Cihlara Nehajeva”, in: uő.: *Štavljenje štiva*, Znanje, Zagreb, 252–268.
- Fabrio 2004 – Nedjeljko Fabrio: „A magyar és a horvát kultúra új szövetsége”, Ladányi István (ford.), in: *Fiume és a magyar kultúra. Művelődéstörténeti tanulmányok*, Kiss Gy. Csaba (szerk.), ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék – Kortárs Kiadó, Budapest, 7–9.
- Jukić 2003 – Tatjana Jukić: „Priče iz davnine: Hrvatska historiografska metafikcija”, in: *Prošla sadašnjost. Znakovi povijesti u Hrvatskoj*, Nenad Ivić, Vladimir Biti (prired.), Naklada MD, Zagreb, 128–157.
- Lukács 1977 – Lukács György: *A történelmi regény*, Magvető Kiadó, Budapest.
- Machiedo 2006 – Mladen Machiedo: „Cijena rukovanja. Uz tri naslova Nedjeljka Fabria”, in: uő.: *Preko rubova. Između utopije i povijesti*, Književni krug, Split, 143–156.

- Matanović 1995 – Juliana Matanović: „Hrvatski novopovijesni roman“, *Republika*, 9–10/1995. 98–114.
- Matanović 1999 – Julijana Matanović: „Partitura za slabe junake i veliku povijest“, in: Nedjeljko Fabrio: *Berenikina kosa*, Školska knjiga, Zagreb, 367–394.
- Matanović 2002 – Julijana Matanović: „Je li to za nas dobro ili može biti nije?“, *Kolo*, 4/2002. 5–22.
- Matanović 2003 – Julijana Matanović: „Ecije i Andrej. O Triameronu Nedjeljka Fabrija“, in: uő.: *Krsto i Lucijan. Rasprave i eseji o povijesnom romanu*, Naklada Ljevak, Zagreb, 156–178.
- Margócsy 1996 – Margócsy István: „Márton László: Nagy-Budapesti Rév-üldözés és Más Történetek“, in: uő.: *Nagyon komoly játékok*, Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest, 97–104.
- Matvejević 2001 – Predrag Matvejević: *Razgovori s Krležom*, Prometej, Zagreb.
- Márton 1991 – Márton László: „»vanni vannak, csak létezni szűnnek meg«, in: Keresztury Tibor: *Félterpeszben. Arcképek az újabb magyar irodalomból*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 185–213.
- Márton 1995 – „19. századiság a mai magyar irodalomban. (Mészöly Miklóssal és Márton Lászlóval beszélget Szilasi László)“, *Új Forrás*, 1995/5. 26–41.
- Márton 1999 – Márton László: „A kitaposott zsákutca, avagy történelem a történetekben“, in: uő.: *Az áhítatos ember gép*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 235–266.
- Márton 2001 – Márton László: „»A lovak kihaltak«. Nagy Boglárka beszélgetése“, *Jelenkor*, 2001/12. 1290–1303.
- McHale 1989 – Brian McHale: *Postmodernist Fiction*, Routledge, London.
- Milanja 1996 – Cvjetko Milanja: *Hrvatski roman 1945–1990*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta, Zagreb.
- Nemec 1992 – Krešimir Nemec: „Prvi hrvatski povijesni roman“, *Mogućnosti*, 39 (1992), 5–6–7. 531–537.
- Nemec 1995 – Krešimir Nemec: „Povijesni roman u hrvatskoj književnosti“, in: uő.: *Tragom tradicije*, Matica hrvatska, Zagreb, 7–39.
- Nemec 1996 – Krešimir Nemec: „Historiografska fikcija Nedjeljka Fabrija“, *Republika*, 1–2/1996. 49–54.
- Nietzsche 1986 – Friedrich Nietzsche: *A tragédia születése avagy görögség és pesszimizmus*, Kertész Imre (ford.), Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Nietzsche 1989 – Friedrich Nietzsche: *A történelem hasznáról és káráról*, Tatár György (ford.), Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Oraić Tolić 2005a – Dubravka Oraić Tolić: „Suvremena hrvatska književnost. Izazov zbilje“, in: uő.: *Muška moderna i ženska postmoderna. Rođenje virtualne kulture*, Naklada Ljevak, Zagreb, 180–206.
- Oraić Tolić 2005b – Dubravka Oraić Tolić: „Hrvatski kulturni stereotipi. Diseminacije nacije“, in: uő.: *Muška moderna i ženska postmoderna. Rođenje virtualne kulture*, Naklada Ljevak, Zagreb, 283–303.
- Perković 2002 – Vlatko Perković: „Čovjek sučeljen s poviješću“, *Kolo*, 2/2002. 391–393.
- Ricoeur 1999a – Paul Ricoeur: „A történelem és a fikció kereszteződése“, Jeney Éva (ford.), in: uő.: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Osiris Kiadó, Budapest, 353–372.
- Ricoeur 1999b – Paul Ricoeur: „Emlékezet – felejtés – történelem“, Rózsahegy Edit (ford.), in: *Narratívák 3. A kultúra narratívái*, Thomka Beáta (szerk.), Kijarat Kiadó, Budapest, 51–67.
- Šimić 2004 – Krešimir Šimić: „Svira li postmoderni Orfej liru bez struna?“, *Kolo*, 2/2004. 34–57.

- Thomka 1998 – Thomka Beáta: „Márton László: Jacob Wunschwitz igaz története”, *Kritika*, 1998/1. 38.
- Thomka 2001 – Thomka Beáta: *Beszél egy hang. Elbeszélők, poétikák*, Kijarat Kiadó, Budapest.
- Thomka 2003 – Thomka Beáta: „A történelem mint tapasztalat, regény és retorika”, in: *Másodfokon. Írások Esterházy Péter Harmonia caelestis és javított kiadás című műveiről*, Böhm Gábor (szerk.), Kijarat Kiadó, Budapest, 61–76.
- Zima 1990 – Zdravko Zima: „Nova ljepota planeta”, in: uő.: *Noćna strana uma*, Mladost, Zagreb, 189–195.
- Zima 2006 – Zdravko Zima: „Pasija a la Fabrio”, in: uő.: *Lovac u labirintu*, Naklada Ljevak, Zagreb, 240–245.
- Žmegač 1994 – Viktor Žmegač: „Povijesni roman danas”, in: uő.: *Književnost i filozofija povijesti*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 65–88.
- Žmegač 1996 – Viktor Žmegač: „Történeti regénypoétika. A huszadik századi regény alapvető kettőssége”, Rajsli Emese (ford.), in: *Az irodalom elméletei I.*, Thomka Beáta (szerk.), Janus Pannonius Tudományegyetem – Jelenkor Kiadó, Pécs, 99–170.

ÉJSZAKAI OLDAL

Márton László: Amit láttál, amit hallottál. Elbeszélések

Az emberi lény határai, külső és belső birtokrészei, lelki tulajdonságai a modern irodalomban ugyancsak megkérdőjeleződnek, vagy még inkább elmosódnak, inkoherenssé válnak. Nagy a bizonytalanság, hogy hol kezdődik a szereplők tudata, belső felelősségvállalása, s mikor válnak a szerzők léha elgondolásainak áldozataivá, ami ellen akár még tiltakozásukat is benyújthatnák. A szerzők szeretnek eljátszani azzal a gondolattal, hogy valamiként omnipotensek, tesznek-vesznek kedvük szerint a hősök életében, majd valamilyen filozófiai vagy irodalmi fikció keretében alkalmat kerítenek rá, hogy hajuknál fogva kirángassák a bajba jutottakat, vagy a menthetetleneket szépen eltemessék. Ilyen, a posztmodern hagyományt övező területeken kalandozik Márton László mostani kötetében, vagy inkább visszatér ifjúkori témáinak színterére, sokkal fokozottabban figyelembe véve azonban a figurák belső adottságait, mindig indokokat és törvényszerűségeket keresve, hogy a történetek relatív valószerűsége az egyes elbeszéléseken belül egyértelműen kitudódjék. A leglátványosabb eszköze erre a mélylélektan, a gyermekkor titkainak, mély traumáinak számbavétele, az emberi lélek bugyrainak, duplafalú porzszakjainak alapos analízise, amit a *Régi rigó* egyik szereplője így fogalmaz meg: „reggel (...) mindenekelőtt azt öblítjük le magunkról, ami személyiségünk éjszakai oldalán tapadt meg.” (34.) Majd mindegyik elbeszélésben akad valami réges-régi talány vagy bűn, ha nem a hősök bűne, akkor a szülőké, rejtező titok, ami a szereplők tudatát megrendíti, vagy kiszabott útvukról véglegesen eltéríti. Alapvetően moralistaként jeleníti meg magát a szerző, hiszen ezek a napfényre kerülő régi események vagy nehezen körülírható dolgok mindig a szereplők életfelfogásának, erkölcsi lényének lenyomatai, kudarcuk ilyen értelemben vett kudarc: az évtizedekig titkon tartott szerető leleplezése, a szűzként tisztelt osztálytársnő hirtelen terhessége, a sorsüldözött tanár széthullásának fenyegető végjátéka, a rossz házasság semmibe vivő szakadéka mind-mind erről vallanak. Az elbeszélésekben feltűnő figurák néha annyira nem egyéniségek, hogy a nevükkel is gondja van a szerzőnek. Vagy csak egy betű jelöli őket, vagy meg sem tudhatjuk voltaképpen, kik is ők, az is előfordul, hogy többféle alakban szerepelnek, s így kérdésessé válik, esetleg mindig azonosak-e önmagukkal. Modernnek, ha arra gondolunk, hogy a huszadik század regényhősei mindig ürességükkel, tulajdonság nélkülségükkel hivalkodtak, vagy annyira magukba szívták a megjelenítendő irodalmiság sűrű szövetét, hogy túlemelkedtek az egyszerű és mitikus figurákká válnak. Szerencsére Márton László elbeszéléseinek hősei kevesebbek és többek is ennél, hiszen a rövidebb terjedelem nem is bírna el egy efféle

MÁRTON LÁSZLÓ

AMIT LÁTTÁL,
AMIT HALLOTTÁL

Jelenkor Kiadó

Pécs, 2008

360 oldal, 2900 Ft

túldimenzionált jelentésréteget hordozó szereplő-seregletet. Ha megfigyeljük az ábrázolási módszerét, az egyes darabok építőkockáit, akkor éppen e novellák világának gazdag dokumentáltsága az, ami szembetűnő. A múlt évszázad utolsó harmadának nagyon is részletes korrajzát kapjuk kézbe, a letűnt rendszer ostobán szürke hétköznapijait és ronda utcáit, gyanús ismerős alakokat, akikkel talán mi is találkoztunk, mozikat, ahova jártunk, presszókat, kocsmákat; filmeket, amik a mi kedvenceink is lehetnek akár, név szerint felsorolt filmszínészeket, apró történetek százait, melyek elevenné teszik számunkra ezt a könyvet. Meglepő azonosságot lelhetünk, a kötet cím szó szerinti említését, ha Joyce-nak, a *Dublini emberek* kapcsán a kiadójának írt leveléből idézünk: „Négy szempontból (...) igyekeztem bemutatni: a gyermekkor, az ifjúkor, az érett kor és a társadalmi rendszer szempontjából. Az elbeszélések sorrendjét e szerint szabtam meg. Többségüket a köznapi beszédet híuen tükröző stílusban írtam, abban a meggyőződésben, hogy csak egy fölöttébb bátor ember merészelheti megváltoztatni, és még inkább eltorzítani azt, amit látott és hallott.” (kiemelés tőlem – S. J.) (*E. Naganowski: Joyce. Gondolat. Bp. 1975. 45.*) (Nem állítanám, hogy innen emelte volna ki a címet Márton, de a párhuzamos látásmód, az írói szándék hasonlósága miatt mindenesetre figyelemre méltó ez a szó szerinti egyezés.)

Vajon nem ezek a mondatok nyitják meg a szerző igazi szándékának zárját? Vagyis, hogy az egész kötetben semmi igazán rejtélyes és felfedni való dolog nincs is, csak maga az élet, amely itt helyel-közzel tiszta irodalommal lényegül. Mert tagadhatatlan, hogy gazdagon el vannak látva az egyes novellák (*Nirvána, A regényhősnő mégsem tér haza, Amit láttál, amit hallottál*) fikás posztmodern csúsztatásokkal, a cselekmény menetét néha a szerzőt hallgató barát ízlése irányítja, vagy éppen, mintha csak kedve és tudása ellenére történne, a hősnő Velencébe szökik, a szerző legnagyobb bánatára, mert nem ismervén a várost, sorsa-fordulását alig követheti. Mindezek a logikai, stilisztikai játékok hol szervesen, hol gondúzó hányavetiséggel vannak beépítve a legtöbb novellába, de csak ritkán veszik át az irányítást az eleven sorsok felett, s nem is a legjobban sikerült darabokban. A legmélyebb írásokban, úgy érezzük, épp maga a szerző védelmezi leginkább a szereplőit ezzel az írói szemlélettel szemben, gonddal sorsuk fölé hajol, hogy belső tiszta törvényeik szerint fussák be pályájukat.

Melyek azok az elbeszélések, amelyeknek meg-nem-írását hiányként érezhetnénk, tehát egy sajátos kitöltöttséget, kötöttséget teremtenek az olvasóban, sebet ejtenek rajta, amely még egy ideig a gyógyulás reménységével érzékeny?

Van egy csokor novella, amely önmagában akár tökéletesnek is volna mondható, ám a szerző valamiért elvétí a célt, vagy úgy érezzük, gúzsba köti a hőseit egy-egy sikerületlen megoldással. Néhol az ismerős elbeszélői hang, a „láttunk már ilyet” szembeötlő hasonlatossága zavar. Mintha két alkalommal is Bodor Ádám-novellát olvasnánk (*Ez csak egy hétköznapi látogatás; Utazás, emberi feltételekkel*). Bármilyen tökéletesnek, visszafogottan megkomponálnak tünnek is, tagadhatatlan, hogy az a szűkmenet, természetesen hajló abszurdítás hajtja az elbeszélés kerekét, ami a nagyszerű erdélyi író novelláinak a sajátja. A *Minden bizomnyal* egyik hősének jugoszláv babkonzervjei is felettébb ismerősnek tünnek: Bodor a *Kikötő, este* című elbeszélésében ismétелhetetlen, jelentésnélküli tartalommal látta el ezeket, a tengerbe vetvén, hogy titkuk soha ne tudódjék ki. Bizonyára lehetséges ennek a világnak is az írói belakása, de ezekben az írásokban Márton kevesebbel is beéri. Máshol a regényesítés látszatát keltő betétek törik meg az elbeszélések optimális lendületét. Hol egy kissé ügyefogyott vagy romantikus mese (*Az ablakkeret; A regényhősnő mégsem tér haza*), hol a hősnő gazdagon kibomló, anyjával, férjével kapcsolatos emlékei (*Halált megvető gyávaság*), hol pedig egy riasztó, a gyermekkorból eredő gennyedő seb bűze lesz az (*Utazás, emberi feltételekkel*), ami könnyű kitérőkre csábítja az író, de összességében ez a többlet sosem válik az elbeszélés javára.

Nem úgy azokban a novellákban, amelyekben kissé regényesített oldalszálakkal a legjobb értelemben vett joyce-i utat követi, és egyszerre ábrázolja a letűnt kort és a benne csetlő-botló, magukban rejtélyeket lelő, ám azokhoz kulcsot nem találó figurákat. Széles társadalmi körkép ez, a város és a lélek anyaggazdagságát, többfunkciós tükörrendszerét már említettük. Balzaci alapossággal ír le épületeket, kulturális és kistörténelmi eseményeket, emlékezetben tart olyan figurákat, amilyen Füttyös Gyurka volt a hetvenes-nyolcvanas évek Budapestjén. A *Régi rigó* hősnőjével látszólag nem történik semmi. Közben úgy gondolja, hogy él, egyszerre csak szembe jönnek vele gyerekkorának átélt bűnei. Szeretetből (ami itt mérhetetlen szeretetvágyból fakad), hogy ápolhassa, kövel halálra sebzett egy rigót. A madár halála álmában visszahozza gyermekkorának begyökeresedett rettegéseit. Újszülött kutyákat kellene vízbe fojtania abban a házban, ahol az apja hullarészegen megfagyott, ahol egy idegen férfival tengeti életét. Mintha elmerülne valami áthatolhatatlanul nagyban és rosszban, ami a gyermekkor felől árad felé, és most hirtelen a torkáig ér. Talán nem is a vele történetek okozzák vesztét, hanem a meg nem történt jók hiánya miatt érezhetjük, hogy E. nem bírja tovább. Belepusztul.

Hasonlóan tragikus a *Sárga lap* hősnék története is. A „pesti értelmiség jellegzetes típusa” matematikatanár. Sárga cédulák százai lepik be szobája falát, mindegyik valami sürgősen elintézni való dologra figyelmeztet. Látogatókat fogad, volt tanítványait, miközben néha kiszalad a szobából, és telefonál. Kedélyesen fecserészik ott bent, míg kint, mint utóbb kiderül, az orvossal beszél, a kisfia haldoklik. Akár egy görög dráma tárgya is lehetne, súlyosan és kikerülhetetlenül közeledik felé a végzet. Valaha az efféle emberek kapuját jól láthatóan megjelölték, hogy aki csak teheti, még a lehetőségét is elkerülje egy ilyen találkozásnak. A főhős mély zavara és áthatolhatatlan, szinte japános udvariassága egy töről fakad. Egy tömbben éli meg mindazt ami volt, és ami fenyegeti. Nem tudja szétválasztani múltat és jelenre. Az ilyen ember, ahogy a novellában is, teljes mélységében felfogja a lét tragikus értelmetlenségét, és megteszi, amit régen a tetemes kártyaveszteség után úriemberek kötelezően megtettek. Levonja a konzekvenciákat. Hogy az író az olvasót még jobban bevonja az elbeszélés világába, a temetésről szólván megjegyzi: „Valamivel hátrább ott állt Petri György, a körülírt zuhanás költője.” (266.)

Hasonlóan értékes és maradandó hatású elbeszélések a *Rabosítás*, *Minden bizonnyal*, *Mitévők legyünk...?*, *Amit láttál, amit hallottál* is. A *Távolsági járat* terjedelmével és rétegzett felépítettsége mellett az egész kötet rejtett összefüggéseire rávilágító háttér-filozófiájával emelkedik ki. A főhős, Norbi a kilencvenes évek közepén gyanútlanul beül egy régi, hatvanas években készült magyar filmre. A társaságában lévő lánynak feltűnik, hogy mennyire hasonlít egy majdnem ismeretlen, a filmben az egyik főszerepet játszó színészre. Ez a megjegyzés aztán szinte felfalja hősnünk eddigi életét, mániákusan keres-kutat magában, az életében, majd aztán a filmben is a múltja után. Hasonmásnak érzi magát, de ez az emlék kényelmetlenül ismétlődik. A vágy tárgya lesz a régi lány is, a múlt, amit vele töltött, de leginkább mint kikerülhetetlen vizsgálódás, önellenőrzés anyaga, a tulajdon, elhullajtott, elfeledett emlékei. Külön érdekessége az elbeszélésnek, hogy nemcsak Norbi számára kínálja fel a terepet a kutakodásra, hanem az olvasó számára is. A történet szálai a színész kapcsán Debrecenbe vezetnek. Hosszú felsorolást kaphatunk, kis filmográfiát az akkori sikeres magyar filmekről, rendezőkről, színészekről. A történet túlságosan kekrekre záródik, de még ez sem lesz hibája. Kiderül Norbi számára, vagy inkább az emlékeiből sikerül előbányásznia, hogy édesanyja gyakran járt Debrecenben a hatvanas években, amikor is ő megfogant, majd a sarokba szorított idős hölgy egyértelműen meg is vallja rejtett életét. A Derzsényi Dánielként nevesített színész Berzsényi Dániel költő kései leszármazottja, akinek költészetét Norbi gondosan tanulmányozza. Ez a felismerés azonban egészében roppant súlyos következményekkel jár hősnünk életében, és a kötetet záró novella új dimenziókat nyit az elbeszélés posztmodern lehetőségeit illetően is. A felszín

alatt nagyon is szenvedélyes történet ez, hiába a kissé tesze-tosza Norbi, az író átsegíti az intellektuális akadályokon, kissé teátrálisan, a feje fölött írja meg a valódi történetet. A költőelőd kötetét értetlenül lapozgató hős felfedez egy verset, *A bonyhai grottá-t* (barlang), amelyben legalábbis az érthetővé válik számára, hogy „a személyiségek egymásra hatásának erőterében az üresség mintázatait csodálta, mint egy különlegesen szép németalföldi csendéletet.” (352.) Megtelik valamivel, ürességgel telik meg. „Mert az idő – a már megélt és a még hátra levő élet, a másoké és a magunké – csak egy grotta, egy barlang, egy üreg, amelyet bejárhatunk tetszésünk szerint.” (357.) Márton László rálel hősei életének és persze az irodalomra párolt valóság egy nagy tanulságára. Mindazok, akik eddig könyve lapjain kissé tanácstalanul váraakoztak, most megérthetik, hogy a magukon kívüli ürességre vágnak, oda, ahova nem kell magukkal vinni a rájuk írt, a „megélt” boldogtalanságot. Ezek az egymásra rajzolt alakok kioltják egymást az ürességben, hiszen mind-egyik ugyanabba a „grottába” hal bele. Ezáltal kapnak valami többletet, hogy az élet, az életük, csak barlang, bejárható üresség, amit folyamatos szenvedésükkel, sorsukkal rajzolnak teli. Mihelyt nem kívánják, hogy testesedve beteljesüljenek, kapnak valamit, amit maguktól sosem szerezhetnének meg. Elmondhatóvá lesznek, önmaguk tükreivé, amiben pedig semmit nem látnak már a maguk sorsszerű megtörttségéből, csak a teljeset látják mindenben át. Amit az irodalom a maga csináltságában elvett belőlük, teoretikusan, egy írói gesztus által most visszakapják: a saját lényük másként is értelmezhető lényegszerűségét. Lehet, hogy majd máshogyan is megírja ezt egyszer Márton, mert ehhez nem csak egyetlen út vezet. Lehet, próbafúrásokat kell végezni, keresztül-kasul járatokat ásni, és lehet, hogy egyszer majd összeomlanak a még elválasztó falak, és akkor egyben láthatjuk az egész barlangot mint ürességet, de ami már a saját jelentésével azonos. Kissé hasonlatos ez Kirké varázslónő barlangjához (hogy visszakanyarodjunk Joyce-hoz), amit *Grotta della Maga* néven manapság is mutogatnak Nápoly környékén, ahol a társak egy részét ugyan disznóvá tette Kirké, de a többiek az elbeszélő (Odüsszeusz) leleményével hozzásegítette, hogy kimeneküljenek ebből az ürességből, hogy további kalandok hőseivé válhassanak.

SORSESEMÉNY ÉS ÖNAZONOSSÁG

Igor Štiks: *Illés próféta széke*

A sorseseemény „olyan magától meginduló, uralhatatlan módon lejátszódó, föld alatti értelemképződésre utal, amely az élettörténetben új kezdetet teremt.”¹ A horvát Igor Štiks (1977) *Illés próféta széke* című műve főszereplőjének, Richard Richternek önazonossága, mint az élettörténet foglalatja, meghasad, majd felnyílik: sorseseeménye sorscsapássá válik, hiszen épp vélt önazonosságában sújtja őt. Az ötvenéves osztrák író érzelmi válsága és házassága összeomlása miatt Párizsból Bécsbe költözik nagynénjéhez, hogy itt folytathassa munkáját. „Nem zavart az, hogy végre befejeződött egy élet, hanem fúrta az oldalamat a visszatérés kíváncsisága, az új élet arca, ott, ahol hajdan minden sarkot..., ma viszont senkit se ismerek.” (17.) A vonaton a *Le Monde* friss számában rábukkan egy francia szerzetes élettörténetének leírására. A szerzetes későn fedezi fel, hogy ő valójában zsidó szülők, s nem a falusi francia család gyermeke, akikre rábízták a háború alatt. A szülők nem tértek vissza a lágerből, az új gondozói pedig soha nem találtak megfelelő pillanatot arra, hogy elárulják fiuk valódi származását. Richardot megdöbbeníti a történetben felbukkanó múlt csapdaszerűsége. Később ugyanígy megrémíti otthonában tett felfedezése: a falba vésett, titokzatos „kék napló”, a megtalált dokumentumok és a bizonyítékok, amelyek segítségével képes rekonstruálni saját múltját. A sors felette is rendelkezett. „Erőt kellett gyűjtenem, hogy elolvassam édesanyám szavait. Maga az a tény, hogy levelet írt a naplóba, hogy soha nem tépte és küldte el ezeket a lapokat, már elég volt ahhoz, hogy megrémüljek. A levél az a forma, amely a betörőnek nem nyújtja a dekódolás kulcsát. A szerzőjének nem kell magyarázkodnia, elég csak aktiválni azt az egyedi kódot, amit a címmel használ. A levélíró ezért néha félelmében, nehogy a tartalom idegen kezekbe kerüljön, érthetetlen allúziókkal, összevetésekkel, kezdőbetűkkel vagy elérhetetlen referenciákkal kódolja írását. A levél tartalma így szerzőjének pozíciójától függ, a címzett olvasóéval együtt, és végül annak elkerülhetetlen lehetőségétől, hogy valaki hívatlanul bekerül ebbe az intim térbe.” (32.)

Richard élettörténetének új kezdetét az jelenti, amikor megtudja, édesapja nem Heinrich Richter német katonatiszt, aki a háború végén a történetek terhe miatt öngyilkos lett, hanem egy bizonyos Jakob Schneider, szarajevói zsidó. Megrendíti, majd önhasadást idéz elő benne a „múlt, mely soha nem volt jelen”.² Olyan valóság tárul fel a fősze-

¹ Tengelyi László: *Élettörténet és sorseseemény*, Atlantisz Kiadó, Budapest, 1998. 199.

² I. m., 200.

Fordította Orcsik Roland
Magvető Könyvkiadó
Budapest, 2007
330 oldal, 2690 Ft

replő előtt, amely teljességgel meglepi. A Prológussal kezdődő és Epilógussal záró szövegterben a főszereplő sorsa a görög tragédiák dramaturgiai megoldásai szerint kezd működni: az ember a szépségre és az igazságosságra vágyik, de a sors porba tiporja.

Az *Illés próféta széke* két őszövegre, az *Oidipus királyra* és az *Odüsszeiára* vezethető vissza, e két antik mű határozza meg a regénybeli hős alakját is. Štiks a névadással, nyelvi játékaival, keserű iróniájával is érzékelteti, mennyire nem uralja a főszereplő saját sorsát. A kérdés – ki itt a bíró (Richter) és ki szabja (Schneider mint szabó) az élet kanyarulatait – eldöntetett. Richter egész életében bíraskodott, ítélkezett mások, még szülei felett is, akik náci szimpatizánsok voltak, így közvetve kapcsolódtak a holokauszthoz. Könyveiben elítélt minden rendszert, és mint aki élete delelőjén igazságtalan tetteivel maga hozza mozgásba a sors kerekét, mintegy korábbi énjének ellenhatásként, arra a belátásra jut, hogy ítéletei mind hiábavalóak voltak, hiszen már nem az üldözők, hanem az üldözöttek sorába tartozik. Richard élettörténetében új értelem merül fel, ami arra készteti, hogy megkeresse biológiai édesapját. Bécsben aláírja a szarajevói tudósításról és az egykori Jugoszlávia területén zajló események kommentálásáról szóló szerződést. Akárcsak Oidipusz Thébában, ő sem lesz Szarajevóban idegen. 1992-t írunk, Szarajevó városa az iszonyat furcsa játékaának a terepe az előre meghatározott gyilkosokkal, áldozatokkal és megfigyelőkkel, kéksisasokkal, a NATO-val, az ENSZ-szel, az emberi jogok harcosaival, újságírókkal. Itt voltak mindazok, „akik ebben a háborúban felismerték azt a harcot, amit naponta kirobantanak a saját unalmas országaikban, és úgy döntöttek, folytatják az itteni terepen, a bosnyákokén, a kis nemzetek nemzeti ügyeinek segítői, multikulturalisták, szánakozók és együtt érzők, más kontinensen terjedő betegségeket megfékezni vágyó gyógyszergyártók, kiégett rockerek, humanitáriusok, dílerek, kalandorok, maffiózók, köpönyegforgatók, ostobák, és járókelők, mindez most Szarajevóba csődült, és hozzáteszi a maga munkáját ahhoz a cirkuszhoz, amelyben eltorzult a szórakozás, a humorérzékét rágja a kór, mely uralja az európai repertoárt, a közönség tetszésnyilvánításának mérhetetlen zsvajával egyetemben.” (81–82.)

Richter ötnapos szarajevói tartózkodása alatt – abszurd módon – élete legszebb pillanatait éli át: megtapasztalja a szenvedélyes szerelmet és a hűséges barátságot.

Ivor (az író alteregója!), a fiatal író lesz a háborús tudósító igazi barátja, akivel együtt mozog a háborús mindennapok közt. Ő az, aki örömmel vezeti „magán-Szarajevójában”, a város közelmúltjában, az olimpiai játékok, az irodalom, a rock 'n roll aranykorában.³ Tájékoztatja a szarajevói élet tipikus jelenségeiről, a város mentalitásáról, a helyiek speciális humormániájáról, a meghatározó világnézetéről, arról, amit ebben a multikulturális kis völgyteknőben ápolnak, a provincializmusról és a kozmopolitizmus fellángolásairól, a kis különbségek fontosságáról és a kiegyenlítődés általános vágyáról. Ivor valószínű emlékművet állít saját kozmopolita városának. „Szarajevó az utolsó vagy az utolsók között van, s úgy tűnik, ez a dominó megállíthatatlan. Különben Szarajevó sokáig ellenállt. Az elfogadás a természetében volt, a török időktől, a város születésétől kezdve közös: muzulmán, katolikus, pravoszláv és zsidó, itt összekeveredtek a szlávok, a török-

³ A kollektív emlékezet nemcsak tér és idő, hanem önzonosság tekintetében is konkrét, fejt ki Jan Assmann. Ex-jugoszláv állampolgárként az adott csoport kommunikációs formáival én is eleven érzelmi és értékösszefüggésben álltam /állok, így élettörténetként jelentkeztek bennem a műben alluzórikusan megjelenített valóságshorizontok. Például a Szarajevóban 1984 februárjában megrendezett 14. Téli Olimpiai Játékok, amelynek logója a felejthetetlen Vučko („Farkasocska”). „[É]s egy póló, egyszerű fehér póló a téli olimpia jelképével a mell bal oldalán – Sarajevo '84 – melyben aludni szokott” (267.). Ezen az olimpián műlesiklásban mellesleg a szlovén Jure Franko állt a dobogó második fokán, s híres szarajevói rockegyüttesek vettek részt a rendezvényeken: a Bjelo dugme, a Crvena jabuka stb., valamint az irodalom nagyjai is: a Nobel-díjas Ivo Andrić, Meša Selimović, Dževad Karahasan vagy Miljenko Jergović.

kök, az örmények, az arabok, az arnauták és a *tutti quanti*. Az Osztrák-Magyar Monarchia idehozta az osztrákokat, a magyarokat, a cseheket, az askenáziakat, a lengyeleket... A Jugoszláv Királyság határai közt ficánkolni látszott, majd a második világháborúval kezdetét vette a tizedelés, hatni kezdett az átok. A Város ismét magához tért, folytatta zsidói nélkül az életet, illetve velünk, csökkentett mennyiségben, ami épp arra volt elegendő, hogy őrizzük az emlékezetet. Majd ismét fogadott és vegyített, létrehozta a szarajliákat azokból, akik benne születtek, s akik kívülről érkeztek ide. Ezzel a háborúval, ezzel az ostrommal a Város csapdába esett, ahonnan mindenki el akar szökni, függetlenül a származásától. Mert nem a szerbek, a zsidók, a muzulmánok, a horvátok, a hajdani jugoszlávok, akikről mégsem kéne megfélemedezni, menekülni, hanem a szarajliák, magukkal cipelve valamit a városból". (138.)

A szerző egy interjúban elmondta, hogy a könyv munkacíme a „Város és vér” volt, mert ezzel két princípiumot fejezhetett ki egyszerre. Az egyik az eredet, az etnikai hovatartozás, és mindaz, amit ebből kicsikar a nacionalista ideológia. A másik pedig maga a város, amelyhez nem lehet etnikai címkét rakni, a város, amelyben saját sorsunk alakul, ahova származásunktól függetlenül beleszületünk. Štiks Ivor figuráján keresztül mesterien érzékelteti azokat a kulturális toposzokat, melyek a térség, konkrétan Szarajevó jelentésekkel és asszociációkkal rendelkező kereteit adják. A kultúra által közvetített információkon, a kulturális reflexió szintjén, az implicit normák színrevitelén keresztül érezhetjük a valamikor multikulturális város összeomlását, ahol hajdan a társadalmi hovatartozás tudata a közös tudás és emlékek megosztásán alapult.

A mű kulcsfontosságú epizódja Richter betévedése a XVI. századi szefárd zsinagógába, ahol egy emlékezet-könyv szokatlansága érinti meg, majd identitását keresve reszketve betűzni kezdi az eltűnt szarajliák jegyzékét. Aztán a délutáni napfény beszűrődésének látványát megcsodálva leül „egy kényelmetlen faszékre, amelynek valamit az oldalába véstek. Odakint dült a háború, itt pedig bujkált a távoli múlt. És a csend. Isteni csend.” (133.) Richardot a titokzatos, mindent tudó magányos agg zsidó jogtudós, Simon tájékoztatja a körülméletési szék funkciójáról, melyben ő oly komótosan foglalt helyet, mit sem tudva arról, hogy önanonosságának őshelyén leledzik. Innen ered az eredeti cím: Élijáhu széke.⁴ Štiks a regény szövegébe teljesen belesimuló, Jacques Derrida szerzte *Circonfession* című esszé foszlányaival mutatja be a szék szerepét a körülméletelés rituáléjában, amely a közösségbe való belépés szertartása is egyben. Élijáhu székének metaforikus jelentése viszont az, hogy mindannyian Élijáhu székébe vagyunk ültetve, akkor, amikor identitásunk meghatározását és értelmezését a szülők hovatartozásából eredeztetjük. Ilyen értelemben Richard életében kétszer ül a székre.

Később ugyancsak a misztikus Simon lesz az, aki kimondja a szöveg kulcsfontosságú „igazságát”, „ami egyenetlen ritmussal, mégis biztosan eltörölte a városvilágokat, a kortárs Bábeleket, a nemzetek menhelyeit, ahol az ostobák is néhány nyelv tudásával születtek, városokat, amelyekből csak a nevek maradtak fenn, ám a *lélek*, bocsásson meg, hogy ezt az agyoncsócsált szót használom, de nem találok jobbat rá, eltűnt, az emberekkel együtt a sírokban, a menekülttáborokban”. (139.) Az aggastyán az eltűnt városokat sorolja: Damaszkusz, Bejrút, Nicosia, Trieszt, Vilnius, Königsberg, Varsó, Odessza, Vilna... E láncolat és egyben a 20. századi történelem Szarajevóval zárul. A városok eltűnnek, csak az emlékek maradnak, az üres házak, s néhány hozzám hasonló tanú – zárja gondolatát Simon.

Štiks a szokatlan és mély benyomást tevő zsinagógai látogatás után olvasóját a színház épülete elé viszi. A szerző a grandiózus görög drámai problémát a legmodernebb poétika elegyítésével jeleníti meg. A színházban Max Frisch *Homo faber*ét mutatják be Alma

⁴ Orcsik Roland, a könyv fordítója az utószóban tájékoztatja az olvasót a magyar címváltozatról.

Filipovičcsal a főszerepben. Alma mint Sabeth, mint a saját apjának szeretője... Štiks rop-pant kifinomultsággal bánik az intertextusokkal. Kóddarabkák, formulák, ritmikai minták, a társadalmi nyelvhasználatok töredékei, »szövegfoszlányoknak a permutálása« a kialakult štiksi narrációba és diskurzusba integrálódva egységes esztétikai képet mutatnak. Az egymás mellé került idegen szövegek új keretük révén megváltozott funkcióban legyűrik (kulturális) idegenségüket (asszimilálódnak), ugyanakkor meg is őrzik, ezzel mintegy kifelé mutatnak a szövegből (asszociálódnak). Az *Illés próféta széke* felkínál az olvasónak egy köteg kombinatorikus virtualitást. A IV. fejezet címe – *Fövenyóra* – például az apafigurájával idézi meg Danilo Kiš könyvét. A *Homo faber* sem a véletlen játéka.

„Győzködtem magam, hogy nem túl okos elmélyíteni ezt a barátságot, nem illő... A következő percben már táncoltunk, s közben arról kérdezősködtem, hogy szerinte mennyire köti össze az embereket a sors és a véletlen.” (162.) A főszereplő a színház küszöbén éli át azt a boldogságot, ami nem sokaknak adatik meg az életben. „Éreztem, amint a könnyeim alácsorognak, nem tudtam többé visszafogni őket, valódi, súlyos esőcseppeként hullottak a testére. Letöröltem őket, haját, nyakát, fülét, talpait csókolgattam... szó nélkül... követve az ösvényeket a has tájékán, a mellbimbókon, a bordákon... Az egymásba fonódó testek, a kitérő és ismét alárendelődő reszkető bőr, a hát alatt gyűrődő lepedő, az arcát rejtő párna, a szétszakíthatatlan, görcsös csomóban összefonódó ujjak neszei, hangjai.” (188.)

A nagy érzelmek feszítette szerelmi szál egyúttal – tudattalanul – borzalmas bűnné változik. Richard apját megtalálva ébred rá az incesztusra. Alma előtt nem fedi fel voltaképpen identitását, így ő haláláig sem sejtje a „bűnt”. „ŠNAJDER. Azt írja az ajtón. [...] Látom az öregembert, aki meglepődött a küszöbén elnyúlt testem láttán. Itt ér véget a nyomozás. *Meghalsz és megszületsz azon a napon.* Fölém hajol. A hónom alá karol. Alma a lábaimat fogja. Halottként cipelnek az otthonukba,

apám

és a húgom.” (237.)

A szöveg virtuóz módon viszi színre a kiábrándulást, a lélek gyötrelmeit, az ösztönök, az érzések, a szenvedélyek kirobbanását, a tépelődések mozzanatait: az érzelmi (belső) és a külső világ összeomlását. Richter belátja, lehetetlen folytatni az életet, miután kiderült, hogy már az alapok is hamisak voltak: érzéki csalódás volt az egész, átverés. Richard mint író mindig nehéz próbák elé állította szereplőit, megszállottan és különös örömmel keresett nekik lehetetlen helyzeteket, ahonnan csak két kiút volt: az örület és a halál. Mint regénye bizonyos figurái, ő is efféle elsőrangú ödipuszi nyomozóként bukkan rá élete nagy igazságára.

Igor Štiks számos nyelvre lefordított, inter- és metatextusokkal összefont, filozófiai eszmefuttatásokkal telített regényében mesterien köti össze a belsőszéges érzelmű drámát és a személyes tragédiát egy város, egy nemzet és egy kontinens tragédiájával. Megidézi a bonyolult, multietnikus világot, melynek kulisszái mögött az európai és a személyes identitás válságának drámája zajlik.

Az *Illés próféta széke*nek bravúrja kifinomult virtuozitásában és intellektuális echójában ölt testet.

AZ ISMERT ÉS AZ ISMERETLEN LOVÁSZ PÁL

Szirtes Gábor: Két szólamban. Lovász Pál pályaképe

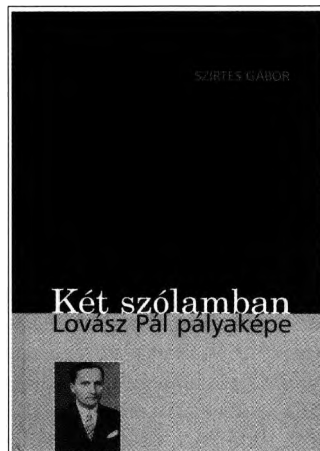
A pécsi irodalmi műveltség immár nagyon időszerű történeti rendszerezését, az úgynevezett pécsi irodalomtörténet megírását hallatlanul megnehezíti az adatgyűjtő és szövegfeltáró munkák egész korszakokra kiterjedő hiányossága, sőt hiánya, a megbízható részösszegzések kevés száma. Két kezünkön megszámálhatjuk az olyan monografikus jellegű munkákat, amelyek egy-egy szerző, mű vagy műfaj, irodalmi csoport, társulás bemutatására vállalkoztak a viszonylagos teljesség igényével. (Jankovits László: *Accessus ad Janum*, 2002; Farbaký Péter: *Szatmári György, a mecénás*, 2002; Pécsi Disputa, 1981; László Lajos: *Sorsunk*, 1966; Tüskés Tibor: *Kodolányi János*, 1974; Szénánszky Mária: *Szepesy Ignác kulturális és könyvtárfejlesztő tevékenysége*, 2006). Túl a könyv önértékén, ezért is fontos, és a későbbiekben nélkülözhetetlen munka Szirtes Gábor Lovász Pálról írt könyve. A kötet lényegre mutató címének első fele egyaránt utalhat Lovász alkotói és irodalomszervezői szerepének párhuzamosságára, valamint a publikált életmű és a most feltárt hagyaték tartalmi, stílusbeli és értékszempontú kettősségére.

Amikor most e jelentős művet mérlegre tesszük, a mérés hitelességére nézve akkor járunk el helyesen, ha előzetesen tisztázzuk e könyv műfaját. A tizenegy fejezetből álló munka I., III., IV., VI., VIII. és XI. fejezete gazdagon dokumentálva, fényképekkel bőségesen illusztrálva kíséri nyomon Lovász Pál életútját. Ebbe a közegbe ágyazódik bele a költő három megjelent kötetének (*Tiszamentén*, 1922, *Vándorút*, 1942, *Arckép*, 1975) a kritikai fogadtatásra is aprólékosan kitérő bemutatása (II., V. és IX. fejezet). Ez az anyag megfelel a hagyományos életrajz műfajának. A szerző úgy döntött, hogy vizsgálódását a versek tematikus leírására korlátozza. Ezzel be lehet érünk az adott műfaj keretei között, annál is inkább, mert azok a fogalmak, amelyek a témakörök szemléltetésén túlmenni látszanak, mint például a „láttató erő”, a „sajátos atmoszféra” és az úgynevezett valósághoz(?) való viszony, szakmai problémákat vetnének fel, ha nem vennénk figyelembe az életrajzi nyelv szélesebb olvasóközönséghez való alkalmazásának érthető szándékát. E műfaj közegében nem feltétlenül kíváncsi a „valóság” fogalma szemantikai bizonytalanságának érzékelése, és a tükrözésesztétika korszerűtlenségének jelzése. A hagyatékmal foglalkozó két fejezet (VII., X.) leletmentés, publikálatlan kéziratok feltárása és összegyűjtése, amely a szövegkritikai filológia körébe tartozik. E részek jelentősége textológiai természetű, problematikája – nevezete-

Pro Pannonia Kiadói Alapítvány

Pécs, 2008

285 oldal, 2980 Ft

sen a szerzőség, illetve a hitelesség kérdése, amit most csak jelzünk, később tüzetesebben kitérünk erre – szintén filológiai jellegű.

Az életrajz – határainak tudomásul vétele mellett – korrekt és alapos, a külső események regisztrálásán alapul, de az érzelmi, pszichológiai vonatkozásokra is kiterjed. Az a körülmény, hogy az egyes művek elhelyezésekor és Lovász Pál világszemléletének elemzése során a monográfia szerzője a klasszikus miliőelmélet szempontjait alkalmazza, és a három őserő Taine által definiált szempontrendszerét működteti, bizonyára bírálható lenne szakmai szempontból, ha nem vennénk figyelembe e téren is, hogy életrajzzal állunk szemben. E műfaj látókörében nagyon is elfogadható, sőt akár igen termékenynek is tekinthető, hogy az elemzés a Lovász Pál fellépésekor már csak utóvédharcait vívó pozitivizmus látásmódját követi. Részint ez által helyezi el a vizsgált életművet a megszületésekor még érvényesnek látszó szellemi közegben, részint pedig a költő világképét is jellemzi, mivel Lovász Pál maga is e normák szerint gondolkodott. Az a közhelynek látszó megállapítás, hogy a költő édesanyjától örökölte érzékenységet, apjától pedig erkölcsi tartását, a témát jellemző ténnyé lényegül át: a költő valóban e meggyőződés szerint viszonyult családjához, a szülői házhoz. A nemes erkölcsű, hagyományörző falu és a „bűnös város” szembeállítás a kései népnemzeti iskola visszatérő motívuma, mögötte meglehetősen egyoldalú értékrend húzódik meg, ám az elszakított Délvidékről száműzött költő egzisztenciális helyzetében, lelki hangoltságában, otthontalanság-élményének emocionális közegében ez a nosztalgia nagyon is érthető. A monográfusnak a vizsgált életmű természetéhez igazodó szerénysége mutatkozik meg abban, hogy nem igyekszik elhatárolódni modelljétől. Tartózkodásával jellemzi vizsgálatának tárgyát.

A faj (szülők), a miliő (Bácska, Tisza mente) és az időpont (előbb a „boldog békeidők”, majd a háború és Trianon) koordinátái közé helyezett életrajz hitelessége és a szemlélet ódonosságát feledtető gazdagsága sokrétű filológiai munkán alapul. Szirtes Gábor vizsgálata kiterjed a kéziratok hagyatékáig mindmáig hozzáférhetetlen szövegeire, a publikálatlan versekre és levelezésre, valamint az *Adataim* (1962), *Irodalmi emlékeimből* (1967) és *Verseimről* (?) című Lovász-szövegekre. Bevonja vizsgálatába, igen helyesen, a költő irodalom-szerzői tevékenységének dokumentumait is, ezzel gazdagítja a két világháború közti pécsi irodalmi élettel kapcsolatos ismereteinket. A Janus Pannonius Társaság – ennek Lovász Pál titkára, majd főtítkára volt – működésének kronológiája pontos, emellett öröndetes, mert szemhatárunkat bővítő részlet az előzményekre történő visszapillantás. (1920-ban, Pécs szerb megszállása idején alakult meg a Pécsi Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaság, majd 1927-ben, az Erzsébet Tudományegyetem szellemi közegében jött létre a Batsányi János Irodalmi Kör, amely szépirodalmi vonatkozásban főként Kovács József és Kolozsvári Grandpierre Emil szerepe miatt jelentős.) Szirtes Gábornak igaza van: a húszas-harmincas évek korszakváltást, új, jelentőségében csak a Mátyás és Jagelló kori humanizmus pécsi eredményeihez mérhető fejezet a város szellemi életében. Az a körülmény is a könyv értékeit gyarapítja, hogy Lovász Pál emberi-írói kapcsolatai közül, azok alakulására is figyelve, tüzetesebben kitér a Weöres Sándorral való szellemi viszony tényeire, szövegméltóságokra. Mint minden fontos könyv, ez is kijelöl további, a későbbiekben megoldandó feladatokat. Szirtes Gábor sorait olvasva világossá válik, hogy mielőbb el kell végezni olyan részletkutatásokat, mint az úgynevezett „pannonizmus” vizsgálata, a Társaság 1931-es regénypályázatának elemzése a még elérhető szövegek bevonásával, vagy a huszonhat pécsi szerzőt bemutató *Pécsi Antológia* (1939) mérlegre tétele. Tanulságos lehet a Társaság közönségét képező „művelt pécsi középosztály” szellemi horizontjának és elvárásainak kritikus megrajzolása, különös tekintettel Fischer Béla alispánnak e réteget illető lesújtó véleményére. Rendkívül figyelemreméltónak tartjuk – alkalmasint ebből a szempontból is – a Lovász Pál, Várkonyi Nándor és Sásdi Sándor között 1963-ban lezajlott levéلبeli affér felidézését. És mielőbb fel kell tárni Mohácsi Jenő,

Villányi Andor és a ma már alig ismert Bertalan Kornélia irodalmi hagyatékát. Az is világossá válik, hogy mennyire hiányzik egy korszerű Surányi Miklós-monográfia, vagy Dénes Gizella életművének átfogó analízise. És előbb-utóbb (inkább előbb) meg kell írni a Várkonyi Nándorról szóló könyvet, amely irodalomtörténeti és művelődéstörténeti szempontokat egyaránt mozgósít.

A könyv terjedelméhez képest konkrét kifogásaink száma elenyésző. Halasy-Nagy Józsefről csak pontatlanul állítható, hogy „kiváló filozófus” (48. lap), ezt ő nem is ambicionálta, viszont valóban jelentős bölcelettörténész, *A filozófia története* (1921) című műve három kiadásban is megjelent, s ő írta a méltán népszerű Will Durant-könyv, *A gondolat hősei* magyar gondolkodókról, Böhm Károlyról és Pauler Ákosról szóló fejezeteit. Temesvár csak nagyon tág értelemben nevezhető (lásd a 22. oldalt) erdélyi városnak (ha a fogalmat a Romániához került területek gyűjtőneveként fogjuk fel), valójában a Bánság területén található, ennek legnagyobb városa. Lenkei Henrikről kevés azt megállapítani, hogy „ny. főreáliskolai tanár” (60. o.), ami igaz (egyébként Karinthy Frigyes tanára volt), csakhogy ő az *Élet* című lap szerkesztőjeként, több verseskötet és dráma szerzőjeként jelentős irodalmi tevékenységet folytatott. *A nagy előjáték* című színműve műfajtörténeti szempontból sem mellékes. Mindezt most azért is látjuk fontosnak megemlíteni, mert Lenkei Henrik 1881-ben Pécsen született. Az *Öled* című erotikus vers a 41. oldal szerint 1956-ban keletkezett, ami nehezen hihető, sokkal inkább lenne elhelyezhető a húszas évek szövegei között.

Mivel Lovász Pál költői világát Szirtes Gábor – mint jeleztük, az életrajz műfaji keretei között elfogadható módon – főként tematikus és fogadtatástörténeti szempontból mutatja be, az általa gondosan megrajzolt pályaképet szükségesnek látjuk a lírai életmű poétikai arculatára vetett pillantással kiegészíteni.

Lovász Pál költészete a líra babitsi típusához kötődik, ennek jegyében a századvégi irányzatok eredményeiből táplálkozik, de emellett megőrzi a késő romantika és a leszálló ágba került népnemzeti irány néhány szerepmintáját is. Ezek olykor beszűkítik látását, de megóvják a lírai én túldimenzionálásától. Ennyiben igaza van Zsikó Gyulának, amikor Lovász legjobb verseiben az élménynek az alanyról való tárgyias leválását érzékeli. (*Dunántúl*, 1934. április 8.) Versei Várkonyi Nándort joggal emlékeztetik a parnasszistákra, Halasy-Nagy Józsefnek pedig Heredia jut eszébe velük kapcsolatosan. Az idillizáló falusi ihletkőr és a városi lét kritikai szemlélete viszont olyan szemléletmódot tükröz, amely eltér a francia mintákétól, és a beszélő énnel a tárgyhoz képest fölürendelt helyzete, továbbá a nyelv engedelmes eszközként való tételezése jellemzi. Janus-arcú poézis ez. A nyelv instrumentális kezelése akkor hozhat értékelhető poétikai eredményt, ha tömörítő szándékkal társul, mint a „japános” versekben. Várkonyi Nándor éles szemmel vette észre: „Kizárólagos formája a miniatűr”, ám arra is felfigyelt, hogy ezeket a pár sornyi költeményeket a bennük foglalt életanyag „ki is lendíti” a parnasszizmus határai közül. „Ennek az iskolának jóformán egyetlen eszközén: a festői képen kívül az epikai előadás, a gondolat, az érzelmi festés is helyet talál bennük s váltogatja egymást.” (*Az újabb magyar irodalom 1880–1940*. Bp. 1942. 425.) A Várkonyi Nándor által észlelt váltogatás azonban meg is bontja a versek egységes poétikai és nyelvi karakterét. A beszélő gyanútlan bizalma, a szójelentések összehangolásának vélt problémátlansága még válsághelyzetekben is megóvjá a Lovász-versek alanyát a dezintegráció fenyegetésétől, ugyanakkor megakadályozza abban, hogy érzékelje a személyiség modernsége jellemző határait. Versszemlélete végső soron homogén, szövege lényegében egyjelentésű jelrendszer. Később Lovász Pál önkritikusan viszonyult ehhez: „Azt a formát, ahogyan régen verseltem, unom. Érzem, hogy az idő áthaladt fölöttem” – írta Weöres Sándornak 1958-ban. (Erre a levélrészletre Szirtes Gábor figyelt fel.)

Első két kötetét (*Tiszamentén*, 1922; *Vándorút*, 1942), különösen a falusi témájú verseket, a világ organikus egységének romantikus képzete, legalábbis ennek vágya hatja át.

Ég és Föld szoros szövetséget alkot, a versszöveg mintha kifeszített húr lenne e két pólus között. A beszélő helyzete stabil, metafizikai bizonyossága lényegében kikezdehetetlen. A régi századforduló paramétereire viszonyítva (eltekintve a kötetek, különösen a második megjelenésének megkésettiségről tanúskodó dátumától) szép, csiszolt költemények ezek. Ebből az anyagból a mai olvasót mégis inkább azok a versek képesek megszólítani, amelyek zaklatottabb karakterükkel, kevésbé, illetve másképp rendezett formájukkal tűnnek fel. A *Vadász* sötétlő sejtelmei, a *Halálmadár* balladai töredezettsége és a *Babona* archaikus motívumai izgalmasan kitörnek e poézis megőrzött vagy megőrizni szándékozott lelki otthonából. A *Nyárfa* kapcsán Csorba Győző okkal beszélt a vers térbeli horizontjának kitágításáról. (Sorsunk 1942. február–március, 142.) Ezekhez a versekhez viszonyítva meglehetősen avultnak látszik (a verseket inspiráló élmény fájdalmas hitelessége mellett) az áttelepülésre kényszerített költő budapesti ihletköréből származó költemények érzelmi alapú ítélkezése a „kőarcú város”-ról. A pécsi versek értékesebbek, bár szemléletben nem előre tekintenek, hanem rehabilitálni igyekeznek a korábbi otthon-élményt, s konfirmálják a harmonikus lét makacsul megőrzött hitét. A mívesen kimunkált *Quinque Basilicae* szövegében a várost szimbolizáló tornyok képe mögött felsejlik ugyan az itt lakó népek pusztulásának ténye, ezt azonban tapintatosan elfedik a virágok szirmai, a gyümölcsök és a csalogányok szecessziós motívumai. A versnek az is érdeme, hogy továbbírja a pécsi városszöveg keresztény képzetkörét. Hasonló szerepet tölt be életművében A *Jakab-hegy* (1931) című verse, amelyet hagyatéka őriz.

Ehhez az anyaghoz képest válogatott verseinek kötete, a posztumusz *Arckép* (1975) számottevő új fejleményeket tartalmaz az 1942 után keletkezett versek révén. A korábbi kötetekből átvett költemények jórészt változatlan szövegűek, néhány esetben azonban a költő módosította az eredeti textust. Az „utolsó kéz” beavatkozása nem mindig járt poétikai gyarapodással. Az elválás fájdalmát és a halál utáni találkozás reményét megszólaltató *Búcsúzás előtt* korábbi szövegében meggyőzőbb, hitelesebb a „hogy összenézzenek még egyszer veled” sor, talán éppen a hétköznapiasan egyszerű fogalmazás miatt, mint a tetesztősebb, elegánsabb, de egyszersmind kimódoltabb hangzó változat: „hogy fogva tartson két őrző szemed”. A későbbi korpuszból kiemelkedik a Dombay János régésznek ajánlott *Villa rustica*, és a Weöres Sándornak címzett *Septichon*. Minden bizonnyal ezek az életmű csúcsteljesítményei, amelyek már egyértelműen a huszadik századi modernség jegyében születtek. A *Villa rustica* korszerűsége abból származik, hogy a nyelv immár nem reflektálatlanul képlékeny, engedelmes anyagként formálódik, hanem ellenálló közegként mutatja meg önmagát, s ezáltal a jelentés új szféráiba való behatolás lehetőségeit nyitja meg a beszélő számára. A mondatszöveg töredezett, a zárójeles közbeékelekések révén a textus kétszólamúvá hasad, a beszélő pedig e polifónia eredményeként kettős szerepet formál meg, s ezek egymással kölcsönösen reflektáló viszonyban állnak. A vers sajátos palimpszeszté válik azáltal, hogy a jelenben feltáruuló látvány mögött az emlékezet képdarabjai tűnnek fel. (Ehhez hasonló szövegformálással jeleskedik a magánéleti inspirációból keletkezett *Feleségem*, valamint az *Évfordulón* című lírai mű.) A *Septichon* Lovász igen termékeny Weöres-recepciójának gyümölcse. Felragyog a vers, mint a meteor, ha napközbe ér. Valósággal átlényegül itt a Lovász-líra. A korábbi témák izgalmas metamorfózison mennek át. A falu-képzet misztikus távlatot kap, a formát expresszív metszetek telítik, a látvány pedig lelki dimenzióba helyeződik át, ahogy a lírai én átadja helyét egy titokzatos harmadik személy „másult arc”-ának. A Lovásznál korábban megszokott, a maga nemében finoman temperált századfordulós festőiség helyett itt már a „szemléltetlenség” visszfénye ragyog fel, amint a fokozatosan megmutatkozó versbeli lény, a megidézett „valaki” (Weöres aposztrofált személye ezen a ponton leveti közvetlen azonosíthatóságát), a „Septichon” főalakja „a sötétség fekete kőzetének áttört alján a napfényre kijut”.

Lovász Pál költői világképének, lírai formaképzésének vázlatos bemutatásával elkezdünk a hagyaték problémaköréhez. A Szirtes Gábor által feltárt terjedelmes anyag a könyv legfőbb újdonsága. Felfedezés, leletmentés, igazi meglepetés. Ez a most előbányászott több kötetnyi kéziratos vers azonban súlyos gondokat is felvet. Mindenekelőtt a hitelesség, s ennek kapcsán a szerzőség kérdését. Ki írta e verseket? Valóban Lovász Pál? Egy (kisebb) részüket bizonyára ő. És a többit? Mint látni fogjuk, a kérdésre nem adható egyszerű, egyértelmű válasz. Már csak azért sem, mert az anyag rendkívül terjedelmes. A már publikált *Mecseki rapszódia* című kötet szövegein kívül hét további kötet: *Sírató* (1949), *Proletár ébredj* (1949), *Üzenet a népekhez* (1949–50), *Óda Sztálinhoz* (1951–52), *A proletár kérdez* (1949–52), *Naplórészletek* (1953 után), *Bálványdöntő* (1954–56). Ha jól becsüljük, mintegy félezer vers. A kéziratok szerint ezek fölött Tisza Pál neve olvasható. Kérdésünk most így szól: Tisza Pál azonosítható-e Lovász Pál személyével? Szirtes Gábor szerint igen. Számunkra viszont már az rendkívül különösnek tűnik, hogy a keveset publikáló Lovász Pállal szemben Tisza Pál igen termékeny. Többet ad, mint a szilvafa. Csak meg kell rázni, és potyognak róla a versek. Ezért, ha félretesszük is egyéb aggodalmainkat, mellőzzük a nyilvánvaló esztétikai értékkülönbséggel kapcsolatos megfigyeléseinket, és elhallgattatjuk berzenkedő minőségérzékünk tiltakozását, pusztán a mennyiségi szempont alapján sem tartjuk véglegesen tisztázottnak a kérdést. Még akkor sem, ha el kell ismernünk, hogy a könyv szövegének korábbi változatához képest Szirtes Gábor megerősítette és bővítette a Lovász Pál és Tisza Pál azonosságára vonatkozó érvrendszerét. Az egyik bizonyítéka pszichológiai természetű. „A félelem betege lettem” – idézi Lovászt, s valóban, a depressziós állapot járhat íráskényszerrel, s könnyen azt eredményezheti, hogy a versbeszéd nem a megszólalás korábbi medrébe igyekszik, hanem parancsolóan más verbális nyomvonalat váj magának, és át is szakíthatja a mértéktartás korábbi gátjait. Tudjuk, hogy a költőt már korábban, áttelepülése után gyötörte efféle lélekborulat, akkor Ferenczi Sándorhoz járt kezelésre. A *tudattalan felé* című verse ebből az élménykörből táplálkozik. A másik érv biográfiai. A költőtől maradt olyan hitelesnek látszó feljegyzés, mely szerint éjjel, rettegve veti sorait papírra, s bár nem fejt ki, a jelek szerint arra gondol, hogy ezek az írások bizonyára egzisztenciális fenyegetettséget idéznének elő a költőre és családjára nézve, ha nyilvánosságra kerülnének. Szirtes Gábor további filológiai érvekkel is alátámasztja állítását. Megfigyelte, hogy Lovász Pál a versek egy részét szignálta (pontosan melyeket?), olyan verskéziratokat vehetett a kezébe a kérdéses anyagból, amelyek a költő tollvonásait hordozzák. Kimutatta, hogy a gépelt szövegek ugyanazzal az írógéppel készültek, mint a Lovász-versek. Imponálóan bizonyít. Nehéz ellenérveket találni. Csupán, mintegy töprengve említünk meg néhányat. Az írógéphez más is hozzáférhetett (családtagok, vendégek, barátok, albérlők, természetesen nem élünk semmiféle gyanúperrel), a kéziratok autográf természete ránézéssel nem állapítható meg kétséget kizáróan, ehhez grafológiai vizsgálat szükséges. Lovászék lakásában elrejtette a verseit a rendőrség által inkább gyanúsítható más valaki (bár időzített bombát senki nem fogad be szívesen otthonába), ad abszurdum: még egy igazi Tisza Pál is, aki valamilyen oknál fogva később nem jelentkezett kéziratairól.

Érveink bizonyára le pattannak Szirtes Gábor hipotézisének alaposan megépített bástyáiról. Sőt, hogy magunk is gyarapítsuk a Lovász Pál szerzősége melletti érvek számát, megjegyezzük, hogy a már említett *A tudattalan felé* című vers tanúskodhat valami különös, kettős lélekállapotról, erre való hajlamról, ami a publikált kötetekben is tetten érhető. Szirtes Gábor joggal jegyzi meg a *Vándorút Felelet a városnak* ciklusáról könyve 97. oldalán, hogy „mintha más költő szólna hozzánk”. „A *Falum* című ciklus verseinek szerzőjére rá sem ismerhetünk bennük” – írja, s kétségkívül igaza is van. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy poétikai értelemben nem valami hasadt, dezintegrált személyiséget érzékelünk, hanem két egymástól élesen elkülönülő, de külön-külön, önmagukban problé-

mátlan szólamot. Ám alkotáslélektani szempontból valóban észlelhető a jelzett kettősség. S efféle az *Arckép* verseiben is megfigyelhető, kivált a *Fintor, mosoly* című ciklusban. Nem vitás, itt más hang szólal meg, egy ironikus, sőt szatirikus szólam. (Más módon a gyerek-versek is jeleznek hangváltást, szerepmódosulást.) Viszont ezek a versek akár ellenérvet is szolgáltathatnak: visszafogott lendületük, ellentétozott indulataik és szófukarságuk kiáltó ellentétben áll a Tisza Pál-szövegek parttalanul áradó verbális zuhatagával.

Jelen tudásunk alapján (kénytelen-kelletlen) mégis el kell fogadnunk Szirtes Gábor állítását: Lovász Pál és Tisza Pál (nagy valószínűséggel) azonos személyek. A „Tisza Pál” név a három publikált kötet szerzőjének álneve. Eszerint a *Két szólamban* című könyv szerzője jelentős filológiai munkát végzett, ismeretlen szövegek halmazával gyarapította a Lovász-életművet. Adódhat a felvetés: túl a filológiai szempontokon (és akadémuskodáson), miért kellett a hagyaték ügyét ennyire tűhegyre venni? Azért, mert a poétikai jelleget és az esztétikai minőséget tekintve kiáltó különbség érzékelhető Lovász és Tisza versei között. Azok japános tömörségével, választékos stílusával és költői emelkedettségével szemben ez utóbbiak bőbeszédűek, nyersegek, olykor még a grammatika és a verstan szabályaival is hadilábon állnak. Ezért, bár kétségtelen, hogy a hagyaték feltárása jelentősen gyarapítja a Lovász Pál életművére vonatkozó ismereteinket, a Tisza Pál-versek nyilvánvalóan roncsolják Lovász Pál költői egyéniségéről kialakult képünket. Ez nem az a költő, akit Kosztolányi „rezzenékeny lélek”-nek, más kritikusa „angyali költő”-nek nevezett. Lovász 1957-ben ezt írta Kosztolányi özvegyének: „Most szeretnék újra az irodalom felé fordulni, s még olyasvalamit is írni, hogy érezzem, Kosztolányi Dezső erre is rábólintana.” Nos, aligha képzelhető el, hogy Kosztolányi ezekre a szövegekre elismerően pillantana. Ily módon, ha elfogadjuk is a szerzőség tényét, ez csak az életrajzi adatok szintjén történhet meg. Umberto Ecoval szólva: lehet egyazon empirikus szerző a két Pál, de nagyon is más mintaszerzők ők. Biográfiai szempontból azonosak, de a költői én, a lírai hang egészen más. Valójában ezt a kettősséget fejezi ki a monográfia címe: *Két szólamban*.

Persze, ezeknek a verseknek mégis megvan a maguk értéke, ha ez nem is poétikai, hanem inkább szociológiai, mentalitástörténeti jellegű és dokumentáló természetű. Azt a köznapi diskurzust tükrözik ugyanis, amely a cenzúra által uralt egykori nyilvánosság mögött rejtőzködve valójában az intimszférához tartozott, s csak mintegy suttogva szólt meg. A diktatúra árnyékában élő emberek orális hagyománya került itt át a kéziratos irodalmiság publikum nélküli, vagy csak igen közeli közönséget feltételező világába. Nem jó versek, de fontos szövegtények. Hozzá tartoznak egy letűnt kor emlékeihez, mint a vezetékes néprádió vagy a lódenkabát. Az elnyomottak lelki ellenállását példázzák. Olyanok ezek a szövegek, mintha az egykori mozgalmi dalok cáfolatai, paródiái lennének. Titkos szemvillanások és összekacsintások a hatalom képviselőinek háta mögött. A bátorság bizonyítékai a baljós fekete Pobodák és a csengőfrász világában. A nyelvi alakot öltő szellemi ellenállás dokumentumai. Ha így nézzük, Szirtes Gábor akkor is fontos munkát végzett. Munkája nélkülözhetetlen a huszadik századi pécsi irodalom tanulmányozása során. Ha egyes állításait esetleg mégis megcáfolják, végső soron az is érdeme lesz: volt mit megcáfolni. És van mit leszűrni, ismeretként, tanulásként elraktározni belőle. Bizonyára további kérdések tisztázásának is alapjául szolgál.

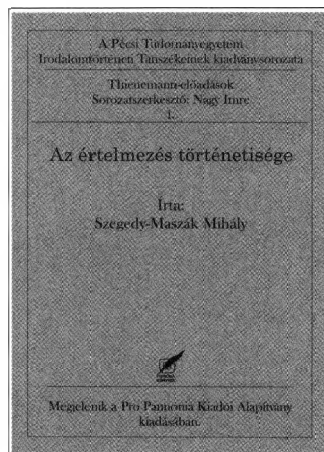
SZÍNPADKÉPEK, TÁBLAKÉPEK, KÖDKÉPEK

A Thienemann-előadások első három kötete

Könyvsorozatról írni sohasem egyszerű feladat. Dilemmánkat, hogy a kötetek egyedi nézőpontrendszerét vegyük-e figyelembe, vagy próbáljunk kapcsolódási pontokat találni, talán megoldhatja a sorozatszerkesztő, Nagy Imre utószava, mely az első kiadványhoz csatolva olvasható. A Thienemann Tivadar emlékének szentelt előadások témája eszerint teljesen szabad, kritériumuk annyi, hogy „az előadó egy szakmai szempontból időszerű (s őt éppen foglalkoztató) témát három egymást követő napon, három előadásban fejt ki Pécsen az irodalomtörténeti tanszék oktatói, hallgatói és doktorjelöltjei előtt. Az előadások befejeztével pedig átadja munkája szövegét első közlésre.” (Szegedy-Maszák 92.) Emellett – az első előadás hagyományteremtő kezdeményezésének köszönhetően – minden előadó utal Thienemann valamelyik művére, a névadó tudós előtti főhajtásként. Így voltaképpen fölösleges is különösebb kapcsolódási pontokat keresni az egyes előadások (illetve kötetek) között: tulajdonképpen egy az angolszász területen elterjedt, véleményem szerint nagyon hasznos gyakorlat meghonosításának tekinthető a pécsi egyetem kísérlete. Számos igen kiváló tanulmányt köszönhet a szakirodalom azoknak a meghívásos alapon működő, az általában nemzetközileg is elismert, nagynevű) előadó szabadságát igen nagymértékben meghagyó, egy-egy jelentős tudós emlékének szentelt, esetleg az előadások (és könyvként való kiadásuk) anyagi alapját biztosító alapítványtevő nevét viselő előadássorozatoknak, amelyek a kutatóknak módot adnak egy-egy kérdés alapos, de mégsem szigorúan egy adott diszciplína művelőihez szülő kidolgozására.

A sorozatnyitó előadás még 2006-ban hangzott el, illetve jelent meg. Szerzője a szakma egyik legnevesebb, nemzetközileg is elismert hazai képviselője, Szegedy-Maszák Mihály, aki a tőle megszokott lenyűgöző erudícióval mutatja be tárgyát. Az előadás az irodalomtudomány egyik imponálóan hatalmas (és nagy jelentőségű), túlzás nélkül könyvtárnyi szakirodalommal bíró alapkérdését járja körül: az értelmezés történetiségének problémáját. A valószínűleg irodalomtörténeti eszmefuttatást váró olvasó azonban már az ajánlás, illetve a tanulmány első bekezdései olvastán elbizonytalanodhat. Az ajánlás ugyanis Wilhelm Furtwänglernek, a huszadik

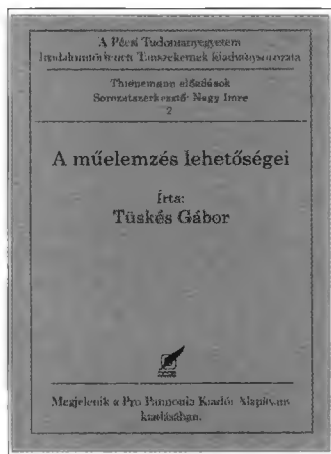
*Thienemann-előadások 1.
Szegedy-Maszák Mihály: Az értelmezés történetisége
A Pécsi Tudományegyetem Irodalomtörténeti Tanszékeinek
kiadványsorozata
Sorozatszerkesztő Nagy Imre
Pro Pannonia Kiadói Alapítvány
Pécs, 2006
96 oldal, 1500 Ft*

század egyik legnagyobb hatású, s bizonyos szempontból szimbolikus figurának tekinthető karmesterének szól, a tanulmánynak pedig csaknem fele a zenei értelmezés bizonyos problémáival foglalkozik. Ez talán meglepő lehet, bár kétségtelen, hogy a sorozat igen tágra hagyott témaválasztási szabadságába belefér.

Feltételezett naiv és kissé összezavarodott olvasóknak azonban nagyobb fejtörést okozhat az a gyanú, hogy valószínűleg eleve nem megfelelő elvárásokkal olvassa a szöveget, mely a magyar zenetörténeti kutatások egyik 19. századi megalapozójától (aki azonban irodalomtörténészek körében vélhetőleg kevésbé ismert) idézett mondattal indul: „A két testvér-művészet, t. i. a szó és a zeneköltészet fejlődése egymásra tett kölcsönös hatás által képzelhető” (Szegedy-Maszák 5.). Ha azonban az olvasó azt várná, hogy ennek a meglehetősen markáns (és a zenei műfajok történetileg jól behatárolható hierarchiájára utaló) szemléletnek a kifejtése, avagy indoklása következik, csalódik: a felütés kissé talán meglepő módon (hiszen Bartalus István nem összehasonlító vizsgálatot végez, hanem – többek között – a zenei műfajok ontológiájának egy sajátos felfogását fejezi ki, méghozzá meglehetősen jól körülhatárolható céllal) a különféle művészetek összehasonlító vizsgálatához nyújt kiindulópontot. Ennek megfelelően a következő idézet a festő Joshua Reynoldstól származik, bár valószínű, hogy e megállapítást egyes szám első személyben is megtehetette volna Szegedy-Maszák Mihály, hiszen az idézett mondat mindössze arra figyelmeztet, hogy „kényes és kockázatos az egyik művészet elveit a másikba átvinni”. (Uo.) Az olvasó ezen a ponton azonban valószínűleg újfent szembesül előfeltevései nem helytálló voltával – az egyes művészeti ágakra vonatkozó lehetséges értelmezésfogalmak és történetiségfelfogások összefoglalása, esetleg összehasonlító bemutatása helyett két, egymástól fél évszázadra lévő *Don Giovanni*-értelmezés rövid felidézése következik az interpretáció hitelességének kérdéses voltát érzékeltetendő. Talán szerencsésebb lenne a „melyik hitelesebb” valószínűleg eldönthetetlen kérdése helyett a „mi a hitelesség”, illetve „mikor mitől függ, hogy egy előadást egy befogadó hitelesnek tart-e” kérdését előtérbe helyezni. Bár a bevezető fejezet vége hangsúlyozza, hogy az első kérdés értelmetlen, az értekezés a továbbiakban is inkább e kérdés nyomvonalán halad, legalábbis erre utalnak azok a burkoltabb vagy nyíltabb állásfoglalások, amelyek bizonyos újabb huszadik századi előadói elképzelések nyomán hiteltelennek bélyegzett korábbi interpretációk „rehabilitálási” szándékának érzését keltik az olvasóban. Így – nem meglepő módon – gyakran paradoxonok felelevenítéséhez vezet, avagy hosszabb, árnyalt, részletgazdag és érdekesítő passzusok futnak ki olyan végkövetkeztetésekre, hogy „az értelmezés nem ismer fehér lapot és végleges lezárttságot sem” (7.), „a helyi hagyomány nemcsak az előadóra, de a hallgatóra is vonatkozhat”, vagy hogy

„az értelmezés lezáratlan, önmagát szüntelenül megcáfoló folyamat, mely mindaddig változni fog, amíg létezik emberi történelem” (29.) Az olvasónak pedig gyakran támad az az érzése, hogy a számára egyébként igen rokonszenves szkepticizmus és ironia már-már ellehetetleníti a megszólalást – de legalábbis mindenképpen megfoghatatlanná (s így beszélgetésbe hívhatatlanná) teszi a megszólalót.

Thienemann-előadások 2.

Tüskés Gábor: A műelemzés lehetőségei

A Pécsi Tudományegyetem Irodalomtörténeti Tanszékeinek kiadványsorozata

Sorozatszerkesztő Nagy Imre

Pro Pannonia Kiadói Alapítvány

Pécs, 2006

104 oldal, 1500 Ft

A zenében kicsit is járatos olvasónak időnként az az érzése támadhat, hogy a zenei előadásbeli interpretáció hitelesség-problémájának felvetése a 20. század második felének hatalmas vihart kavará és túlzás nélkül a zenei élet (ideértve ennek „piaci” vonatkozásait is) forradalmi átalakulását eredményező, úgynevezett historikus előadásmód markáns megítélésével függ össze. Ezt az érzést az értekezésben sajnos nem nyílt idézetek, inkább célzások, utalások keltik, így meglehetősen nehéz érvelni akár egyik, akár másik álláspont mellett. Időnként mintha a kottahű előadás igénye lenne a historikus irányzat egyik legfőbb, adott esetben kizárólagosnak tűnő jellemvonása (vö. pl. 7. o.), ami igen leegyszerűsítő voltán túl azért is problematikus, mert a historikus előadásmódról való elképzeléseknek roppant sokféle változata jött létre a 20. század második fele során – amint az természetesen Szegedy-Maszák előtt is ismert, aki a kérdés olyan nagy hatású összefoglalóinak munkáit idézi, mint például Richard Taruskin vagy John Butt. Éppen ezért meglepő, hogy „Az egyetlen hiteles értelmezés ábrándja” címet viselő rövid fejezet roppant gyorsan eljut oda, hogy a historikus zenélést (annak teljes, több évtizednyi változatosságában) mintegy a „szerző szándékának” feltáráásával azonosítsa, a következő mondat pedig már egyenesen a szerző szándékának és a mű („egyetlen hiteles”) jelentésének összekapcsolását vonja be az említett témakörbe, s az olvasó a szöveg retorikai szerkezetének hatása alatt nehezen tud szabadulni a gondolattól, hogy mintha ez szolgálna áttételesen a Wagner vagy Furtwängler részletesen tárgyalt előadói gyakorlatával szembeállított (későbbi) historikus előadói gyakorlat(ok) burkolt elutasításának alapjául. Holott a „hitelesség” ilyenfajta felfogása roppant nehezen volna igazolható akár Butt idézett műve alapján is. Ugyanígy problematikusnak tűnik az adott helyre beillesztve Taruskin egy megállapítása, mely szerint a művek keletkezésük korához illő tolmácsolásának sürgetése olyan korokba vetíti vissza a történeti hitelesség fogalmát, amelyekben az még nem létezett (16.) Szegedy-Maszák lényegében épp a historikus elképzelés néhány főbb meglátását foglalja össze a következőkben, amikor arról beszél, hogy „a korábbi évszázadokban a művek jelentős részét az alkalomhoz igazították, vagyis nem ismerték a mű önmagára zárt azonosságának eszményét”, vagy hogy „a reneszánsz vagy barokk zenében döntő szerepet játszott a rögtönzés”, illetve – ami talán a legfontosabb – „nem létezett pontos határ mű és előadás között”. Éppen erről van szó: számtalan „historikus” előadás képzelhető el, tekintve, hogy a feltételezett múltbeli „eredeti” nem reprodukálható sem elméletileg, sem gyakorlatilag, s bár nyilván hozhatunk példát rigorózus (és saját elveinek így szükségképpen ellentmondó) előadói elképzelésekre, roppant nehezen lenne igazolható ez a historikus előadói gyakorlatok teljes korpuszán.

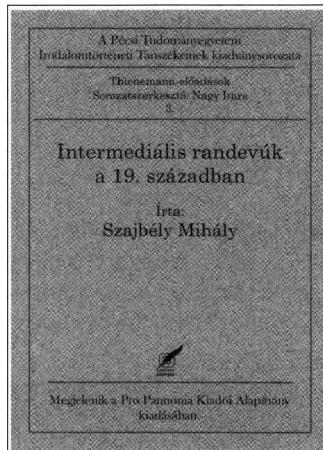
Természetesen ilyen esetben az olvasónak nincs joga a szerzővel szemben elvárásokat megfogalmazni, de ezúttal úgy érezheti, hogy a historikus előadásmód részletesebb bemutatása már csak azért sem volna haszontalan, mert az értelmezés történetiségének problematikáját talán még jobban ki lehet domborítani a zenei előadás his-

Thienemann-előadások 3.

*Szajbély Mihály: Intermediális randevúk a 19. században
A Pécsi Tudományegyetem Irodalomtörténeti Tanszékeinek
kiadványsorozata*

*Sorozatszerkesztő Nagy Imre
Pro Pannonia Kiadói Alapítvány
Pécs, 2006*

120 oldal, 1500 Ft

torizmusa kapcsán, mint egyetlen (történetileg önmagában is felettebb változó és változatos) műfaj (az opera) kapcsán. Csak zárójelben jegyezzük meg: igaz lehet, hogy az opera esetében tehetünk szert a legtöbb ismeretre az értelmezés történetiségéről, „hiszen írott magyarázatokon kívül a zenei előadás és a rendezés mikéntje is vizsgálható” – már amennyiben rendelkezünk ilyen adatokkal, ahogyan a tanulmány által ismertetett Wagner-előadási hagyomány esetében. Ilyen bőséges adatok azonban meglehetősen ritkák a 20. századot megelőzően – ám az opera történetének hosszabbik fejezete e századot megelőzően zajlott le. Talán megkockáztathatjuk azt a kérdést is, hogy mennyivel vinne minket közelebb ezeknek az előadói hagyományoknak az ismerete a felvetett kérdés megoldásához, ha a roppant jól és bőségesen dokumentált Wagner-előadások áttekintésének végén ennyit olvashatunk: „Ebből a hihetetlenül gazdag anyagból egy következtetést vonnék le: senki nem állíthatja, hogy tudja, miképpen értelmezhető valamelyik alkotás.” (29.) Az olvasó itt megint elbizonytalanodhat: valóban lehetnek a befogadónak olyan csoportjai, akik számára e következtetést ilyen bőségesen és részletesen illusztrálni és indokolni kell – talán ide tartozhatnak az idézett Bartók-örökösök, akik szakmai szempontból tökéletesen abszurdnak tekinthető elvárásaikkal tették emlékezetessé a 2005-ös miskolci operafesztivált, de kérdés, hogy valóban ide tartozik-e a Thienemann-előadások feltételezett közönsége is.

Tanulmányának két további egysége a felvetett problémát a festészet, illetve a szépirodalmi fordítás terén vizsgálja. Talán az eddigiekből is érzékelhető, hogy Szegedy-Maszák Mihály előadása roppant bőségben vet fel érdekesebbnél érdekesebb kérdéseket, s jó lenne ezeket mind végiggondolni, végigkövetni, erre azonban itt sajnos nincsen mód, a recenzensnek néhány rövid, szükségképpen elnagyolt észrevételre kell szorítkoznia.

Míg a zene szempontjából az értelmezés történetiségének kérdése elsősorban mint a változó (és változatos) előadói gyakorlat problémája jelent meg, a festészet esetében e kérdés megközelítése egyrészt a 19. századi akadémizmus értékfelfogásának esendő volta felől, másrészt a festmények piaci értékének hullámválzásai felől történik. Ennek az egységnek talán legérdekesebb része azonban az, amelyben Csontváry Kosztka Tivadar életművének megítéléséről esik szó. Bár az kérdéses lehet, hogy „Magyarországon talán Csontváry Kosztka Tivadar műveinek utóéletéből vonhatók le a legérdekesebb tanulságok”, az mindenképpen igaz, hogy Szegedy-Maszák összefoglalásában izgalmas és a hatástörténet társadalmi feltételrendszerének jelentőségét is megvilágító történetnek válhatunk olvasóivá. Nagyon fontos, hogy Szegedy-Maszák rámutat az értékelést mozgató – adott esetben távolról sem művészi, szakmai – szempontok alapvető szerepére, s ezzel kapcsolatban, bár áttekintően, a 20. századi magyar helyzet olyan sajátosságaira, amelyek a mai generációk számára megnehezíthetik az elmúlt század értékelő szövegeihez való hozzáférést. Ahogy e kötet egy másik recenzense, Hites Sándor megjegyezte, Szegedy-Maszák Mihály nyíltan vállalja, hogy „tárgyválasztásában és ítéleteiben ízlésének elfogultságai, sőt élettörténetének, családtörténetének egyes vonatkozásai is befolyásolják. Esetenként birtokában lévő műalkotásokról nyilatkozik, s olyan történésekről számol be, amelyekben felmenői is szerepet játszottak. Így a legáltalánosabb művészetelméleti kérdéseket is végtelen személyesség szövi át.” (Hites, 2008)* Ebben az esetben ez a nyíltság további előnyökkel jár: többen megfogalmazták már, hogy a 20. század magyar történelmének sajátosságai miatt az egyéni, egyedi emlékezés, ha úgy tetszik, az oral history módszereinek érvényesítése nem egyszerűen árnyalja az elmúlt századról alkotott képünket (képeinket), de egyenesen elengedhetetlen feltétele annak, hogy bizonyos szövegek, jelenségek érthetővé váljanak, érthetőek

* Hites, 2008: Hites Sándor: Szegedy-Maszák Mihály: Az értelmezés történetisége, Pannónia Könyvek, Pécs, 2006. (Thienemann-előadások, 1). <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/HitesSandor/Szegedy-Maszak-Mihaly-Az-ertelmezes-tortenetisege>, Letöltés 2009. 01.07.

maradjanak. A 20. század második felének magyar kritikátörténete (legyen az irodalom-, zene-, vagy képzőművészeti kritika) valószínűleg jórészt értelmezhetetlen a saját emlékeiken keresztül értelmező emlékezők, „fordítók” tevékenysége nélkül.

A tizenkét fejezetből álló előadás utolsó két része érinti szorosabb értelemben az irodalmi szövegek problémáit. A 11. fejezet lényegében a szöveg hitelességének filológiai alapkérdésével foglalkozik (bár a filológia megidézése nélkül), röviden kitérve a szerző többnyelvűségének eseteire, a jóval hosszabb utolsó fejezet pedig az irodalmi műfordítás és a hitelesség kapcsolatáról szól. Érdekes megfigyelni, ahogyan Babits, illetve Kosztolányi Shakespeare-fordítói gyakorlata összehasonlíttatik egy francia fordítás, Yves Bonnefoy szövegének köztes tere segítségével. Kevés kivételtől eltekintve általában Babits kerül ki vesztésként ebből a kettős összevetésből. A *vihar* első felvonásának egy rövid, Prosperótól származó mondatát ('Now I arise') például Babits 'Felállók'-nak fordítja, s Szegedy-Maszák rosszállóan jegyzi meg, hogy „a francia költő [vagyis a majdnem két generációval fiatalabb, térben és időben is más fordítói hagyományhoz kapcsolódó Bonnefoy, R. O.] tudja, hogy a tartalmi és formai hűségnek nevezett eszmény nem tartható.” (66.) Nem valószínű, hogy ezt Babits ne tudta volna. Nyilván nem szerencsés, hogy ebből a mondatból elveszett a felemelkedésnek, a hatalom visszanyerésének másodlagos jelentéstartalma, ám (az idézet tanúsága szerint) Bonnefoy is csak úgy tudta ezt megőrizni, hogy sokszorosára bővítette az eredetileg mindössze négy szótagos mondatot – kérdés, hogy ez valóban annyival szerencsésebb megoldás-e, vagy arról van inkább szó, hogy ezen az adott helyen Babits a formai, míg Bonnefoy a tartalmi pontosság mellett döntött, míg másutt esetleg éppen fordítva.

Vannak természetesen teljes joggal kritizált helyek: például a 'widow Dido' átirása 'zsidó Didó'-ra valóban a szöveg fölösleges, ráadásul anakronisztikus félrevitele. Másutt viszont nem tűnik olyan nagynak az eredetitől való eltérés, mint azt a tanulmány állítja. A negyedik felvonás idézett helyén, ahol Babits egyes számban fordít az eredeti többes szám helyett, az angolban is szó szerint „Venus or her son” áll alanyként (akárcsak a fordításban „Venus vagy fia”), s igaz, hogy Shakespeare (illetve Ceres) a következő sorokban többes számban beszél róluk és gonosz tettükről, a magyar 'vagy' itt nem kizáró, hanem választó értelemben áll („mindegy, melyik”), azaz ugyanúgy Venus és fia közösséget jelöl, mint az eredetiben, számomra egyáltalán nem tűnik sem ködösnek, sem félreérthetőnek, hogy ki is kerítette hát meg Perszephonét Hádész (azaz itt Dis) számára. Szegedy-Maszák azt is kifogásolja ebben a részletben, hogy Babits félrefordította Dis eredeti jelzőjét ('dusky'). Babits megoldása ('vad') kétségtelenül nem szinonimája az angol szónak, ám talán nem mellékes, hogy a szó rímhelyzetben fordul elő a magyar fordításban, és segítségével Babits pontosan visszaadja az eredeti versformát. Megint csak kérdés, hogy valóban annyira jelentős-e ezen a konkrét helyen a jelző jelentése, vagy fontosabb a rímes-időmértékes forma megtartása. Ahogyan Szegedy-Maszák Mihály is sokszor hangsúlyozza (bár főként magyarról idegen nyelvre történő fordítások vizsgálata során), nem lehetséges tökéletes fordítás, s épp az ilyen kényszerű választások, megalkuvások alkotják a műfordítói munka nehézségét.

Elképzelhető persze, hogy Kosztolányi *Téli rege*-fordítása valóban sokkal jobb Babits *A vihar*-fordításánál. Ennek alátámasztásához azonban számomra kevésnek tűnik az a mondat, hogy „Kosztolányinál mégis inkább kivétel, Babitsnál viszont majdnem szabályszerűség az átvitt értelem elsikkadása”, különösen mivel ezután továbbra is csak Babits-példák következnek. Kosztolányitól kevesebb, mint feleannyi példát találunk. Érdekes például, hogy a költői szabadság és az eredeti meglehetősen szabad átköltése itt akár pozitívumnak is tűnhet: míg az egyik helyen, írja Szegedy-Maszák, Kosztolányi nem tudta érzékeltetni az eredetiben szereplő alliteráció-halmazt, „ilyen s ehhez hasonló esetekben a szövegnek más részleténél igyekezett pótolni a hiányt” (70.) Ez az érv nemcsak azért tű-

nik különösnek számomra, mert itt (Babits tárgyalásától eltérően) nem kiragadva, önmagában, hanem a mű egészének egysége felől történik az adott részlet megítélése, hanem azért is, mert úgy tűnik, mintha ilyen esetben nem volna probléma az eredeti szöveg tartalomhoz is hozzájáruló formai elemeinek módosítása. Ha nem véletlen egy jelző használata egy adott helyen, akkor nyilván az sem véletlen, hogy a szerző miért az egyik helyen alkalmaz alliterációbokat, miért nem egy másikon.

Néha az az olvasó érzése, hogy Babits nem tud jól dönteni: míg az eddigiek során a legfőbb kifogásnak az tűnt, hogy általában elsikkad a fordításban a mellékjelentés, egy másik helyen – ahol egyetlen angol szó több jelentését több magyar szóval adja vissza (s így megmarad a mellékjelentés), épp az a probléma, hogy „a fordításnak a mellékjelentés szolgált alapul, s így nem lehet érzékelni a különböző, nem szomszédos részek egymáshoz kapcsolódását” (72.). Az is kérdés, hogyan volna érzékeltethető az adott nyelv legfelsőbb sajátosságainak köszönhetően hasonló szavakból adódó szójáték (illetve az ennek révén hangsúlyozódó összefüggés) egy egészen más adottságokkal bíró nyelvben, mint például a „nature-nurture” párok esetén, vagy a szójátékként, igen kötött dalformában megjelenő „ban, ban, Caliban” sor, amit Babits gyakorlatilag változatlanul ír le magyarul, nem érzékeltetve a „ban” önálló jelentését (száműz, átkoz). Valóban arról volna szó, hogy „nem vette észre, vagy félreértette a szó szerinti jelentést” a szójátékokhoz való túlzott vonzódása okán – vagy egyszerűen megint az a helyzet állt elő, hogy (valóban) egy (lefordíthatatlan) szójátékot kellett volna, ráadásul sokszorosan kötött formában átültetnie magyar nyelvre? (71.)

Míg a Shakespeare-fordítások bemutatásával kapcsolatban véleményem szerint lehetnek az olvasónak fenntartásai, a Szentkuthy-féle *Ulysses*-fordítást illető kritikai észrevételek legnagyobb részben jogosak. Azért is nagyon érdekesek és tanulságosak ezek az észrevételek, mert rávilágítanak arra, hogy egy adott irodalmi nyelv aktuális állapotának irodalmi konvenciói mennyire képesek befolyásolni az „alkotói szabadságot”, mennyire nem mindegy a nyelv nyitottságának (pontosabban – vagy ezzel egyidejűleg – a nyelv művészi használói nyitottságának) foka, s hogy ezek a különbségek gyakorlatilag kommunikációképtelenné tehetnek egyidejűleg létező művészeti jelenségeket. Ez a kérdés valóban alapvető jelentőségű a fordíthatóság és az „egyidejűtlen egyidejűségek” szempontjából is, és szinte tapinthatóvá teszi a nyelveknek azokat a különbségeit, amelyekről olyan vonzó tud lenni egy idegen nyelv és kultúra, s annak tükrében a sajátunk.

Annak ellenére, hogy egy ilyen sorozat esetében nem szükséges egységükben szemlélni az egyes köteteket, mégis van néhány momentum, amely mintha összekapcsolná egymással az előadásokat. A második, 2007-es előadást (pontosabban előadássorozatot) tartó Tüskés Gábor Szegedy-Maszák Mihályhoz hasonlóan nagy ívű témát választott: előadásának címe *A műelemzés lehetőségei*. Már az alcímből kiderül azonban, hogy inkább lehetséges műelemzésekről mint a műelemzés lehetőségeiről van szó – a német irodalom három kiemelkedő, klasszikus alkotásának (Lessing *Bölcs Náthánjának*, Goethe *Faustjának* és Fontane *Effi Briestjének*) vizsgálata alkotja a kötet tárgyát.

Míg Szegedy-Maszák Mihály írásait általában egyfajta óvatos, iróniától sem mentes szkepticizmus jellemzi, Tüskés Gábor e tanulmánya már előszavában is határozottsággal, egyértelműség- és lezártágigényével tűnik ki. Bár leszögezi, hogy „az elemzésekben a jelentések, értelmezések és esztétikai összefüggések történeti meghatározottságából és állandóan változó, lezárhatatlan folyamat jellegéből” indult ki, ennek mintha többszörösen is ellentmondana a folytatás: a keletkezéstörténeti adatoknak azért szentelt nagy figyelmet, mert „ezek jelentős mértékben hozzájárulnak a művek esztétörténeti háttérének és esztétikai értékeinek megvilágításához”, a művek elemzését pedig az indokolja, hogy „mindhárom mű valamiképpen írjuk egész életének, teljes szellemi, lelki és fizikai erejének foglalata, tapasztalatainak összegzése, mindegyiket rendkívüli eszmei, nyelvi és

stílusbeli gazdagság, évszázadokat átívelő képzettársítások és rejtett utalások sora jellemzi. Lessing, Goethe és Fontane fő célja e művekben az emberség lényegének keresése.” (Tüskés, 7.)

A továbbiakban világos irányokkal és határozott kijelentésekkel találkozunk. Az első részben először a *Bölcs Náthán* színház- és drámaelméleti összefüggéseinek, majd közvetlen előzményeinek és forrásainak, cselekmény- és időszerkezetének, szereplőinek, a gyűrűpéldázatnak, a zárójelenetnek, a mű dialógusszerkezetének és nyelvének bemutatása következik, az előadást pedig összegzés zárja le. A darab elemzését Tüskés szerzőjének megismertetésével kezdi: „Lessing egész munkásságát alapvetően meghatározza sokoldalú műveltsége. Az irodalom és a színház mellett folyamatosan érdeklődött a tudományok, a vallás és az antikvitás kérdései iránt. Szilárd, kérlelhetetlen jellem volt, s mindvégig ragaszkodott elveihez. Kivételes értelmi erővel és kritikai képességgel bírt, emellett gyakorlati gondolkodás és cselekvés, polgári elkötelezettség, az előítéletekkel nem törődő, szenvedélyes igazságkeresés jellemezte.” (9.) Érdekes lehet megfigyelni, hogy míg Szegedy-Maszák Mihály előadásában kimondottan úgy vélekedett, hogy (Csontváry festményein) az alakok életrajzi forrásának keresése „a művészet szempontjából szakszerűtlen észrevétel” (Szegedy-Maszák 52.), Tüskés Gábornál a *Bölcs Náthán* forrásai között (terjedelmileg is) előkelő helyet foglal el a művekben fellelhető életrajzi elemek és hatások bemutatása – hasonlóan egyébként a *Faust*- és az *Effi Briest*-elemzéshez.

Számomra jóval tanulságosabbak a tanulmány azon részei, amelyek a művek szakirodalmának pontos összefoglalását nyújtják, illetve ismertetik bizonyos problémákkal kapcsolatosan az újabb szakirodalom következtetéseit. A *Faust* és az *Effi Briest* esetében jóval gyakrabban találkozunk ezekkel a következtetésekkel, s beépítésük a szövegbe különösen az *Effi Briest*-elemzés esetében bizonyul sikeresnek, és eredményez egységes tárgyalásmódot. A *Faust*-elemzés során néha mintha ellentmondásba keverednének egymással a szakirodalom különböző rétegei, s ez nem mindig válik reflektálttá a szövegben. Különösen Margit egyébként is problematikus alakjának tárgyalásánál válik ez jól láthatóvá. Margit (illetve az egyik forrásaként megjelölt korabeli per kivégzett leányanyája) időnként egyszerűen „gyermekgyilkos”-ként szerepel, néha mintha legalább oly mértékben volna felelős a sorsáért, mint Faust (mivel „a társadalmi és szellemi különbségek miatt megértési nehézségek lépnek föl Faust és Margit között”, és „Margit nem veszi észre, hogy Faust gátlástalan csábító és rajongó idealista egyszerre”, így halálának egyik fő oka „a másikat idealizáló, a valóságot rosszul megítélő szerelem esendősége”), máskor Mephisto pusztá eszköze, akit eleinte Faust is mindössze tetszés szerint felcserélhető szexuális tárgynak tekint, néha viszont Fausttal egyenrangú ember, aki „a fausti embertípus korrekciója, kiegészítője; az ’emberi’ egy másik lehetőségét képviseli”, de egyszersmind „a polgári szomorújatek hagyományait” követő, meglehetősen sablonos figura is. Emellett olyan lény, aki „azonos önmagával, tisztaság, egyszerűség jellemzi”, „túllép az uralkodó erkölcs korlátain, s bukásában is érzi ártatlanságát”, sőt, ahogyan Paul Requardtól idézi Tüskés, „szeretete valamiképpen az örök szeretet visszfénye”. Ugyanakkor közvetlenül ezután egyetértően citálja a szerző Benno von Wiese is, aki szerint viszont Margit a sokat idézett „örök asszonyi” szimbóluma, mely egyesíti magában a szeretet angyali és ördögi megnyilvánulásformáit” (bár számomra nem igazán világos, hogy pontosan mi az ördögi megnyilvánulásforma Margitban). De szerepel ugyanitt Ulrich Gaier véleménye is, aki szerint Margit „megváltó típusú alak, egyfajta női Krisztus”. (Idézetek: Tüskés, 45.)

Az elemzés legértékesebb részei talán azok, amelyek a mű strukturális összefüggéseit teszik láthatóvá. Itt mindenekelőtt Ralf Sudau és Wilhelm Emrich idézett munkái segítenek megtalálni azokat a kapcsolatokat, melyek a széttagolt, hosszú idő alatt készülő, nem egységes művet végül egyetlen (mégoly sokszínű) alkotássá teszik. Szintén Sudau kapcsán jegyzi meg Tüskés, hogy a *Faust*ban egyként megtalálhatók a felvilágosodás, a

Sturm und Drang, a klasszika és a romantika sajátosságai. (59.) Ez világítja meg tulajdonképpen a témaválasztást is: a hangsúlyozottan emblematis jelentőségű művek egy-egy (illetve több, mint a Faust esetében) nagy stíluskorszak kifejezői, s áttekintésüknek ez hivatott tágabb, közös keretet nyújtani.

Így válhat az előadás zárófejezetének tárgyává Fontane regénye, bár az mindenképpen megérdemelt volna legalább egy megjegyzést, hogy két dráma után miért egy prózai alkotás van hivatva jellemezni a realizmus, pontosabban a modern regény felé vezető úgynevezett „szimbolikus realizmus” sajátosságait (84.), hiszen ilyen módon elgondolkodhatunk azon is, hogy valóban a dráma-e a legjellemzőbb műneme az előző korszakoknak. (Persze az is lehet, hogy az olvasó részéről ez már túlértelmezés, összefüggést keresvén ott is, ahol nincsen, s a stílustörténeti kutatásokból ismerős korszakok pusztán különösebb funkció nélküli háttérként állnak immár az elemzések mögött.) S talán az is érdekes lett volna, ha legalább egy rövid bekezdés reflektál arra, hogy amennyiben (ahogyan az előszó utal rá) a három mű együttes tárgyalását indokló közös sajátsága, hogy szerzőik e művekben az emberség lényegét keresik, hogyan értelmezzük ezt a kérdést akkor, amikor a mű egyértelmű (és a szerző által narratív eszközökkel is megerősített) főszereplője nő?

Az *Effi Briest*-elemzés számomra legérdekesebb részeiben Tüskés Gábor elmozdul a narratológiai értelmezés felé, s bemutatja a német szakirodalom legfontosabb képviselőit, melyek az elemzés hangsúlyait a regény narratív megalkotottságára, a párbeszéd sajátosságaira és szerepére helyezik (s ide kívánczik a megjegyzés, hogy ha már a másik két elemzés drámákat érintett, érdekes lett volna a párbeszéd kiemelkedő szerepét összekapcsolni a műfajiség-műnemiség kérdéskörével). Épp ezek a sajátosságok azok ugyanis, amelyek segítségével (legalábbis az idézett szerzők véleménye alapján) megragadhatóvá látszik válni a 19. századi realista regény lassú átalakulása – kár, hogy ennek az átalakulásnak az érzékeltetésére már csak a tanulmány legvégén jutott hely. Valószínűleg e helyhiánynak köszönhető az is, hogy a ’modern regény’ mibenléte (eltekintve „nyugtalan előadásának” és „stílusbontó törekvéseinek” jelzésétől, (84.) igazából meghatározatlanul marad.

Érdekes jellemzője Tüskés kötetének a számtalan részletes diagram, táblázat, magyarázó ábra (a kötet végén pedig képmellékleteket is találunk). A szövegben ugyan megtaláljuk ezek részletes, kifejtett változatát is, előadásként azonban mindenképpen segíthette a hallgatóságot abban, hogy például a művek szerkezeti elemzéseit, a szereplők strukturális kapcsolatrendszerét vizuálisan is követni tudják. Míg Szegedy-Maszáknál inkább a stílus és a szerkezet utal az előadás-eredetre, Tüskés könyvében inkább ez a hangsúlyozottan illusztratív, a mondandó összefoglalását vizuálisan is megerősítő eljárás tanúsítja az átmenetet a szóbeli előadás és az írott tanulmány között.

A sorozat legutóbbi darabja Szajbély Mihály előadása, címe az előzőekhez hasonlóan sokat ígérő: *Intermediális randevűk a 19. században*. A kissé rejtélyes és az olvasóban a szürrealizmus híres boncasztalát is felidéző címet két, legalább ennyire sajátos alcím is követi: „Arany, Kemény, Jókai & Co.”, illetve „(Exkurzus: Fényképíró úr Nádas Péter)”. Szajbély egy harmadik fajta, mindkét előző előadástól eltérő megközelítésmódot képvisel – előadása egyszerre ismertetése és alkalmazása olyan médiatörténeti szempontoknak, amelyek segítségével nemcsak a jelen (kétségtelenül intermediális térben és eszközökkel létrejövő) „irodalmi” alkotásai állíthatók más fénybe, de ezek előzményei visszamenőleg is vizsgálhatók, s e vizsgálatok új szempontokkal gazdagíthatják az irodalomtörténet eszköztárát. Míg az úgynevezett kultúratudományi fordulat körüli viták idehaza is meglehetősen nagy port vertek fel az utóbbi években, a médiatudomány, illetve az intermedialitás „fenyegetése” (talán szerencsére, hiszen ez a sajátos fenyegetettségérzet a kultúratudomány, illetve kultúrakritikai szempontok meghonosítását is nagymértékben akadályozta, akadályozza) mintha nem tudatosult volna ilyen mértékben. Szajbély leszögezi, hogy sem az irodalom

vizsgálatát nem tartja (bizonyos kultúratudományi álláspontoktól eltérően) bezárkózásnak „egy fontosságát veszítő szaktudomány lassan virtuálissá váló területére”, sem a kulturális, mediális, infrastrukturális környezet szempontjainak újfajta érvényesítését nem gondolja irrelevánsnak az irodalom vizsgálata során – sőt előadását részben épp annak bizonyítására szánja, hogy e szempontok a lehető leghagyományosabb irodalomtörténeti anyagok vizsgálatában is érdekes eredményekhez vezethetnek. (Szajbély, 25.)

Kép és szöveg viszonya az ókor óta része az irodalom (illetve a poétika és a retorika) alkotásának és befogadásának, a látvány, valamint a szöveg látvánnyá alakításának szerepe a befogadásban azonban olyan pont, amely korábban legfeljebb a filozófia számára tűnt valamelyest megragadhatónak (viszont mivel szempontjai nem feltétlenül egyeztethek össze az irodaloméival, az így nyert belátások is leggyakrabban megmaradtak a filozófia területén). Nemcsak a befogadás során konstruálódó képek lehetnek azonban a vizsgálat tárgyai, hanem a szövegbe ékelt képalkotó eljárások, szöveggé változtatott képi médiumok is. Szajbély bemutatja például a festmény, a korai „képregénynek” tekinthető vásári képek, a *laterna magica*, a *camera obscura* és a fénykép jelenlétét a 19. századi irodalmi szövegekben, de képek és szövegek egymásra hatásának eseteit is. Az egyes médiumok eltérő társadalmi rangja (hiszen a 19. században az új képi médiumok presztízse mindig igen alacsonyan kezdte, gondoljunk akár a fénykép, akár a század végén a film történetére) módot ad arra is, hogy Szajbély kitérjen a populáris kultúra és a magas irodalom találkozásának újabb fejezeteire.

Meglehetősen lazán látszik kapcsolódni a kötet gondolatmenetéhez a címében is exkurzusként jelölt, Nádas Péterről szóló fejezet fénykép és szöveg lehetséges szerves kapcsolatáról. A 19. században egy ideig élt a „fényképipró” elnevezés, s ezt eleveníti fel Szajbély, hogy a két médium kapcsolatát jobban megvilágítsa. Bár a szó – valószínűleg kevés sikerrel kecsegtető – feltámasztását azért javasolja, mert „kiválóan alkalmasnak tűnik olyan alkotók megnevezésére, akik nem egyszerűen fényképészek és írók, hanem olyan fényképész-írók, akiknek a *kétféle* médium területén való jártassága *egyféle*, kép és szöveg organikus egységén nyugvó új médium – műalkotás, *fényírat* – létrejöttét eredményezi” (100–101.), egy másik szempontból talán indokoltabbnak tűnne használata: az írás és a hitelesség sajátos kapcsolatának továbbgondolása szempontjából. Igazat adhatunk ugyan Barthes-nak abban, hogy a nyelv fő baja talán épp az, hogy nem tudja hitelesíteni önmagát, míg a „Fotográfia (...) maga a hitelesítés”, de vannak azért fokozati különbségek: a nyelv és mindenekelőtt a nyelvi fikció sajátos kétarcúságát, kettős természetét (egyszerre hiteles és hiteltelen voltát) jól mutatja, hogy a fényképhez nem a festés, hanem az írás fogalma társult, míg a fikció hangsúlyozottan nem-valós oldalának érzékeltetése mindig is a festés fogalmával történt. A nyelv festhet és írhat is, és nagyon is megvannak a saját történetileg kialakult hitelesítő eszközei – míg a fénykép (amennyiben Benjamin és Barthes véleményét elfogadjuk) ír, nem fest, a festmény viszont hitelesítő eszközként vagy az írást (felírat, aláírás, stb.) vagy – az utóbbi másfél évszázadban – a fényképet kénytelen alkalmazni. A nyelv kettős természetű médiumában azonban találkozhatnak mindeme médiumok (érdekes ezt összevetni a tanulmány elején idézett tézissel, mely szerint igaz ugyan, hogy aki szöveget olvas, az képeket is olvas egyben, de „igaz ez fordítva is: aki képeket olvas, szövegeket is olvas egyben”, 28.), ami mindenképpen újabb érv az irodalom intermedialis vizsgálata mellett.

Talán a hitelesítés újabb eszköze, talán az előadás élő voltának megőrzési szándéka az írásban is, mindenesetre a szövegre legalább annyira jellemző a hangsúlyozott személyesség, mint Szegedy-Maszák Mihály írására, még ha igen eltérő módon nyilvánul is ez meg. Szajbély – ahogy számos más írásában is – a szöveg sok helyén aktív szereplőként van jelen, aki mintegy személyes ügyként, hétköznapi életként éli az egyszersmind reflexiója tárgyát is képező irodalomelméleti, irodalomtörténeti, „szakmai” kérdéseket. Az

irodalom mint „majom” egy sláger kapcsán kerül a képbe, a kultúra- (és média-) tudományi fordulat mibenlétét könyvesbolti élménybeszámolók teszik érzékletessé, s mindez (általában) zökkenőmentesen simul a szöveg „normál tudományos” kontextusába, s a személyes élmény adott esetben akár egy lábjegyzet vagy egy idézet hitelesítő erejét és pozícióját nyeri el. Az elemzést leírások, töprengések szakítják meg szinte észrevétlenül, ami stilisztikailag furcsán hullámszóvá teszi az – elvileg – tudományos szöveget, mintegy lefegyverezve az éber olvasót. Ritkák az olyan zökkenők, amikor a hullámok törésvonalakká lesznek, az olvasó pedig kénytelen botladozni, mint például a Kemény és Jókai alkotásmódjának különbségeit médiatörténeti szemmel vizsgáló rész végén: „[Jókai] elbeszélő technikájára ugyancsak rányomta bélyegét a 19. század emberét körülvevő, egyre gazdagabbá váló, ugyanakkor egyre inkább technicizálódó képi környezet. Annak pedig, hogy az ő munkái nyomán nem marad ködkép a kedélyek láthatárán, a korabeli olvasók kétségtelenül örültek, s a mi kedélyünk láthatárának sem kell feltétlenül elsötétednie miatta.” (89.)

A Thienemann-előadások sorozatának első három darabja három igen eltérő, ám átgondolásra méltó szempontokat egyaránt tartalmazó előadás. Az eddigi szerzők módszerei, irodalomról és az irodalom lehetséges megközelítésmódjairól vallott nézetei jelentősen eltérnek egymástól, s ennek a sokszínűségnek, úgy tűnik, a sorozat tudatosan (és üdvözlendő módon) ad hangot és teret. A hazai irodalomtudományos közéletben sajnos sokszor tapasztalhattuk, hogy a sokszínűség, a sokféleség nem erény – remélhetőleg a szerencsés változások egyik jele ez a sorozat. Ahogy a névadó Thienemann Tivadar írta (hogy a „kötelező hivatkozáshoz” – bár nem előadóként, pusztán olvasóként – én is csatlakozzam), „nem elmúló és lezáruló korszakot, hanem az elmúltat megőrző és magába foglaló újabb- és újabb évszázadok rétegződését kell keresnünk egy korszak irodalmi műveltségében is”. Hozzátehetjük: talán hasonló szemléletet kellene keresnünk az „irodalomtudományos műveltségben” is.

Mérföldkövek a semmiben

Viktor Pelevin: *A Sárga Nyíl*

„– Miről szól a könyv? – kérdezte.

– Semmiről – válaszolt Pjotr Szergejevics. – Az életről.”

E párbeszéd Viktor Pelevin *A Sárga Nyíl* című kötetének címadó írásában hangzik el, de akár érvényesnek tekinthetjük a könyv további három szövegére is. Illetve, ha tudjuk, hogy a négy elbeszélés a korai Pelevin-írások közé tartozik (a 90-es évek elején születtek, a fülszöveg tanúsága szerint „a szerző első írói korszakában”), fentebbi állításunkat kiterjeszthetjük az eddig magyarra lefordított Pelevin-regényekre is. Bizonyos értelemben tehát az elbeszélés

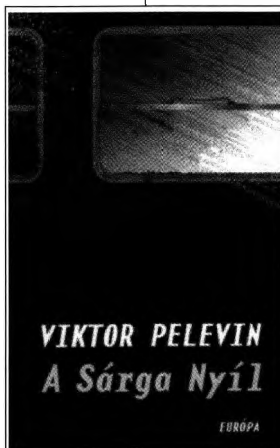
viszolaolvasásra is kötelezőnek – a magyar olvasók (és részben az orosz Pelevin-kedvelők is, hiszen oroszul is csak 2000-ben jelent meg *A Sárga Nyíl*) hamarabb ismerhették meg Pelevin „nagy” regényeit, mint a korai ujjgyakorlatokat. A kései kiadás ebben az esetben Pelevin előnyére is válhat: a *Generation P* utáni szövegei nem tudtak lényegében újat hozni a korábbiakban megszokott és sikert hozó „pelevinizmusokon” túl (*A rovarok élete*, *Omon Ré*, *Az agyag géppuska*). Így e korai írások kiadásával újra kedvet kaphatunk a kissé már önis-métlő Pelevinhez, s nekiláthatunk majd a legfrissebb, ezúttal a vámpírok világába kalauzoló *Empire 'V'* című Pelevin-regény böngészésének.

Mint ahogy a kezdő idézet is sejtetni enged, e négy hosszabb-rövidebb elbeszélésben (*A Sárga Nyíl*, *Remete és Hatujjú*,

Hírek Nepálból és a Buldózeristák napja) fellelhetők a későbbi Pelevin-regények főbb paneljei. Elsősorban szövegeinek bölcseleti vonalát emelhetnénk ki, amely – néha, érzésem szerint – igen közel áll a közhelyszerűséghez: Pelevin jó érzéssel mindig tudja, melyek a közhelyessé válás buktatói, hol a határ bölcselet és közhelyszerűség között, s ezt a határt a párbeszéd és közegük abszurditása, a markáns történet-szerűség csak erősíti. A rövidebb lélegzetű szövegeken – *A Sárga Nyíl* és a *Remete és Hatujjú* esetében mindenképp – érződik leginkább Pelevin szövegeinek törté-

netközpontúsága, legyen szó bármilyen furcsa történetről, ötletéről. És említhetjük a legtöbbször talán a karkai világot felidéző, de az állatmesék toposzaira is építő – és azokat átíró – motívumok szerepeltetését (az átváltozás tematikáját, ember-állat viszonyának taglalását); a történetek allegorikus/metaforikus jellegét, a lét abszurdításának, a valóság és illúzió/álom (élet és halál) határainak összemossását, ember és hatalom, szabadság és kiszolgáltatottság problematikáját, a felsőbbrendű embernek sajátosan pelevini, keleti tanokkal átítatott bölcseletét, mindezt a jelen- és jövőbeli, futurisztikus

vagy a közelmúlt orosz környezetébe helyezve. És ide sorolhatjuk a különböző (al)műfajok, mint a sci-fi, állatmese, utópia-antiutópia határait feszegető eljárását is, azt a módot, hogyan szerzőnk-

Fordította Bratka László,
Goretity József, Herczeg Ferenc
Európa Könyvkiadó
Budapest, 2007
308 oldal, 2200 Ft

nek mindig sikerül felborítani az esetleges olvasói elvárásokat, és olyan világot teremteni, amelyben az olvasó igencsak kényelmentlenül érzi magát.

A kötet legerősebb írása a címadó elbeszélés. Pelevin nem áru zsákbamacskát: az első pár oldalán több értelmezést is olvashatunk arról, mit is érthetünk Sárga Nyíl alatt, s már az ötödik oldalon felhívja figyelmünket az allegorikus olvasat szükségességére, sőt több megoldást is kínál egyszerre. Először csak a főhős, Andrej elmélkedéséből értesülünk arról, mit rejthet a Sárga Nyíl: „Lehet, hogy valaki engem is ilyen abroszra eső sárga nyílnak lát” – mondja a főhős. „– Az élet pedig csak egy mocskos ablaküveg, amin keresztülrepülök. És most csak zuhanok, zuhanok, ördög tudja, hány éve már, zuhanok a tányér elé az asztalra, és valaki az étlapot nézi, és várja a reggelit...”

Andrej csak részletekben, lassan-lassan fejt meg az allegória minden elemét – legfőbb tanítója a Kán, akinek szerepeltetésével egyfajta beavatásjellegű nyer a történet. Tőle tudjuk meg, hogy „A Sárga Nyíl egy vonat, amely egy leomlott híd felé megy. A vonat, amin ülünk.” Majd: „Ez az egész világ akár egy sárga nyíl, mely eltalált”; S hogy „(...) egy normális utas – magyarázta Kán – soha nem tartja magát utasnak. Ezért, ha tudsz erről, akkor már nem vagy utas. (...) A legbonyolultabb dolog a világon. Vonaton utazni, és mégsem válni utassá.” E felismeréstől – azaz a vonatkerekek kattogásának meghallásától – kezdve a főhős számára nem marad más lehetőség, mint leszállni valamiképpen a Sárga Nyílról. Andrej (ön)megismerésének/beavatásának útja szükségszerűen vezet el a magárahagyatottsághoz. Miután reménytelenül próbálja utazótársai figyelmét felhívni a sehonnan sem jövő, sehova sem tartó vonatlet abszurditására, s miután Kán titokzatosan eltűnik, egy lehetőség adódik számára: a menekülés, még akkor is, ha tudja/tudjuk, a vonatról való leszállás nem kínál számára egyértelműen pozitív végkifejletet.

E végtelenné tágitott, futurisztikus téri időt Pelevin több olyan részlettel is gazda-

gítja, amelyek a történetet valószerűvé, idő- és térbelivé teszik – de jellemző módon a főhős számára a „megoldást”, a vonatról való leszállás kulcsát egy álomképben körvonalazza. A számtalan intertextuális és önreflexív utalás, amelyek létszerűvé, hétköznapivá – s ezáltal időben és térben tagolhatóvá, de kevésbé abszurdá – alakítják a történeteket, mind az utazás témaköréhez kapcsolódik. Pelevin itt is keveri a fikciót a valósággal: például az *Útikalauz India vasútjaihoz* című fiktív könyv, amelyből Andrej felolvas barátjának, Antonnak, egy olyan ember történetét meséli el főhősünk szerint, aki Indiában utazik egy vonaton, ha valóban utazik, nem csak képzelet az egészet, s megírja élményeit. Az önreflexív történet felolvasása azonban nem készíti Antont (ön)felismerésre: „Nem arról van szó, hogy tetszett, vagy nem tetszett – felelte Anton. – Egyszerűen személy szerint nincs hozzá semmi közöm.” Ugyancsak a vonaton levés/utassá válás kérdéskörét boncolgatja Andrej másik olvasmányélménye, az *Út* című folyóirat, amelynek *Vonalak és talpfák* című rovata a világ különböző nyelvein közli a kerekek kattogásának hangutánzó szavait. És innen már csak egy lépés a reggeli rádióműsor témájáig, Akira Kurosava *Dodeskaden* című filmjének illuzorikus utazójáig és Nyikolaj Gumiljov *Eltévedt villamos* című versének megidézéséig.

A végtelenné tágitott utazás irreálisát Pelevin nemcsak a fentebbi – kiragadott – intertextuális utalásokkal, hanem szerkezetileg is próbálja oldani. A tizenkét egységből álló elbeszélés egyes részeit fordított számozással különíti el egymástól, ezáltal visszaszámlálás-jelleget kölcsönözve a történetnek: így az utolsó, 0-dik részben szinte elkerülhetetlennek tűnik a folyamatosan mozgó vonat/idő/élet pillanatnyi megállítása.

A kötet másik, szintén allegorikus olvasatot kínáló írása a *Remete és Hatujjú*. Az állatmesék műfaját idéző elbeszélés két címszereplőjének pontos ki- vagy inkább miléte sokáig rejtély marad az olvasó előtt: csak a történet végére válik világossá, ki-ki is kell értenünk a rettegett istenek és a

két címszereplő alatt. Az állat-ember motívum később regényformában is kiteljesedő témájával találkozhatunk tehát itt. S mint ahogy a címadó elbeszélés hőségének is egyetlen vágya a menekülés, Remete és Hatujjú is azért küzdenek, hogy megszabadulhassanak fogságukból, s elkerüljék a halált. Hasonlóan az első elbeszéléshez, adott a mindentudó, bölcselkedő Remete, aki beavatja Hatujjút helyzetének kilátástalanságába, s aki a pelevini bölcsességek szócsöve. Ellentétben azonban a másik három elbeszélés fináléjával, ennek befejezése, főszereplőinek szabadulása – legalábbis az én olvasatomban – egyértelműen pozitív végkicsengést nyer. Pelevin állatmeséje ugyanakkor több vonatkozásban is hasonlóságot mutat Szócs Géza szintén 2007-ben megjelent művével, a *Limpopo, avagy egy strucckisasszony naplójával*. Mindkét történet allegorikus értelmezése – szabadság-rabság, ember és hatalom – kézenfekvő, s részben hasonló a szabaduláshoz választott út is. Nyilván mindez a téma univerzalitását jelzi, hiszen ezen felül sajátosan Szócs Géza-i humorral és pelevini bölcsellel oldják fel és teszik lényegesen eltérővé a történetet.

A kötet másik két írása a szovjet korszak (talán) végnapjaiba vezet – jóval gyengébb történetvezetéssel. Ezeken érződik leginkább az ujgyakorlatjelleg, az ötletszerűség, a kiforratlanság. A *Hírek Nepálból* Ljubocskája és a *Buldózeristák* napjának Ivanja – az előző elbeszélések hő-

seihez hasonlóan – tudatosan vagy sem, de ugyanazért küzdenek: szabadulni jelenbeli helyzetükből. A Moszkva Város Tömegközlekedési Igazgatóságának Műszaki Osztályán dolgozó Ljubocska menekülése hasonló az Andrejéhez. Ott a Sárga Nyíl az a hely, ahonnan ki kell szállni, s amely részben behatárolja a menekülés útját, itt pedig, keretes történetbe ágyazva, hősiünknek a troliról kell leugrania: „Amikor mégis kinyílt az ajtó, amelyhez egy láthatatlan erő hozzányomta Ljubocskát, kiderült, hogy a troli már elindult, és most egyenesen egy tócsába kell ugrania.” A *Buldózeristák* napjának főszereplője pedig először álmában kísérli meg a kültelki/proli negyedből való szökést, hogy majd a végén elinduljon „az állomás felé.”

A négy történet tehát lényegében ugyanazt a kérdéskört boncolgatja, s mint láttuk, a hasonló szerkezeti, motivikus megoldások a szövegek átjárhatóságát is megengedik – gondoljunk akár *A Sárga Nyíl* és a *Buldózeristák* napjának kulcsfontosságú álmajeleneteire, Ljubocska *A sokarcú Katmandu* és Andrej már idézett olvasmányainak szerepére vagy az olvasó közérzetére igencsak nyomasztóan ható abszurd jelenetekre, párbeszédekre és nem utolsósorban helyszínekre. Mindezek már a sajátosan pelevini világ főbb mérföldkövei. Egy olyan – nemritkán Sztalker-szerű zónát idéző – világot jelölnek, amely a szereplők megfogalmazása szerint semmiről sem szól: az életről.

RITKÁN ÁLLUNK SZÓBA ÖNMAGUNKKAL

Sz. Koncz István beszélgetése

Pick Tamás valószínűleg a világon több helyütt érzi magát otthon. Soklaki életet folytat. A földkerekség jó pár városa mellett Budapesten, a Köztársaság téren is otthon van. A Mecsekalján történetesen nincs. De ezer szál köti több magyar egyetemhez, egyetemi városhoz. Többségükben – Szegedtől az ELTE-n át Debrecenig – tanított is valamikor, vagy épp most tervez új helyszíneken újabb kurzusokat. Ebben a bizonyos Köztársaság téri lakásban találkozunk. Az Erkel Színház előtt parkolok. Az ott posztoló rendőr lecsap rám. Igyekszem megfelelni az elvárásoknak, persze akadnak apróbb bakik. Az egészségügyi csomagban például két hónapja lejárt a jódtinktúra szavatossági ideje.

– Tulajdonképpen hová megy? – jön a vélhetően utolsó kérdés.

– Pick professzor úrhoz. – Mi mást felelhetnék?

– Ja, ismerem, nagyon jó srác, menjen nyugodtan.

A „nagyon jó srác” 1925. április 15-én született, Szegeden. Az ő történetében a nagyapának különös jelentősége van. Pick Márk alapította ugyanis a szegedi szálamígyárt 1869-ben. Pick Tamás édesapja Pick Jenő, édesanyja Vondörfer Gertrúd volt. Szegeden érettségizett, majd Budapesten, a József Nádor Műszaki- és Gazdaságtudományi Egyetemen végzett közgazdászként. Ott is doktorált. 1948-tól a zürichi egyetemen folytatta tanulmányait, pszichológiát hallgatott, majd az ausztráliai Melbourne-be került. Klinikai pszichológusi szakképesítést már ott szerezte. A Melbourne-i Egyetemen lett tanársegéd, majd előbb Tasmaniában, utóbb Sydney egyetemi kórházában praktizált. 1962-ben az USA-ba költözött, és az Old Dominion Egyetemen, a pszichológia társ-professzora-ként működött. 1971-től 1992-ig Northamptonban, Massachusetts államban dolgozott a Department of Mental Health (magyarul úgy mondanánk: az állami mentálhigiéniai osztály) vezető pszichológusaként. Egyébként mindvégig magánpraxist is folytatott. Tudományos vizsgálódásának eredményeit rendszeresen publikálta, illetve publikálja máig. 1992-ben hazatelepült. Az egyetemi oktatás mellett a délszláv háború idején, a magyar-lakta horvát területekre két kollégájával közösen szervezett missziójáról vált ismertté. 2001-től rövid ideig a Pick Szeged Rt. tiszteletbeli elnöki tisztét is ellátta. Kutatási területei: a háborúk népekre gyakorolt hatása, illetve a terrorizmus pszichológiája. Cikkeinek, közleményeinek pontos számát talán ő maga sem tudja. Jó néhány tudományos egyesületben aktív még, így az Amerikai Pszichológiai Társaság Béke Tagozatában és az Európai Pszichotraumatológiai Társaságban. Első házasságából három gyermeke született, valamennyien Amerikában élnek, amint két nővére, Mimi és Lotte is. Pick Tamás nő, felesége Kovács Zsuzsanna, az egyik nemzetközi áruházlánc munkatársa.

A lakásba lépve feltűnő rend fogad. Semmi jelét nem látni a magamutogatásnak vagy a kivagyiságnak. Még csak egy régi plakát sem utal arra, hogy a házigazda a legismertebb hazai élelmiszeripari vállalkozás tulajdonosa lehetett volna, ha 1948-ban nem következik be az államosítás. Csak később láttam egy kis képet a gyárról a 75 évvel ezelőtti állapotában. Zsuzsanna asszony az általa vállalat-szobának nevezett helyiségbe vezet – a pro-

fesszor itt fogadja a pacienseit. Pick Tamás helyet foglal a fotójben, szája halvány mosolyra húzódik. Érdeklődve várja a kérdéseket. Nem felel azonnal, egy kis időt mindig hagy magának a gondolkodásra. Néha még a szeme is huncutul mosolyog, máskor az egyébként derűs arc elkomorul, hogy aztán a következő percben ismét a kiegyensúlyozottság tükröződjék rajta. Előttünk a dohányzóasztalkán többféle sütemény – a hírem, hogy tudniillik édesszájú vagyok, úgy látszik, megelőzött. A tortaszeletek mellett, mintegy véletlenül odavetve Váradi Z. Ferenc *Szökőév* című könyve hever.

Pick Tamás: – Váradi ugyancsak szegedi, ráadásul ugyanabban a munkaszolgálatos században volt, mint én. Mindketten Nyúl községben szöktünk meg. Név szerint említ, mondván, hogy amikor meghallotta rólam, hogy megszöktem, ő még ugyanazon az estén, '44. november negyedikén szintén lelépett. Tudtuk, hogy a határon átadnak minket a németeknek. Két társammal oldottunk kereket, és igyekeztünk Pannonhalmra felé, mert tudtam a főapátról, Kelemen Krizosztomról, és úgy éreztem, hogy meg lehet bízni. Este szántuk el magunkat a döntő lépésre. Nem is mentünk túl sokat, amikor szinte beleestünk egy gödörbe. Amiről kiderült, hogy egy kis barlang. Elhatároztuk, hogy ott várjuk be a következő éjszakát. Ott javítottam ki az igazolványomat is, mégpedig a következőképpen. A P-ből R betűt csináltam, a c-ből e-t, a végére pedig oda biggyesztettem még egy e-t. Így lettem Rieke Tamás. Tekintettel arra, hogy anyanyelvi szinten beszéltem németül, eladhattam magam, mint Volksdeutschert, azaz német nemzetiségű magyar állampolgárt.

Másnap este aztán fölmentünk Pannonhalmára. Az udvaron sétálva találkoztunk a főapát úrral, és még valakivel: Hóman Bálinttal. Utóbbi nagyon meglepett minket, hisz a történeusről, volt kultuszminiszterről köztudomású volt, hogy erősen jobboldali beállítottságú. Addigra azonban forró lett a lába alatt a talaj, és ugyanúgy bujdokolt a nyilasok elől, mint mi. Utóbb, amikor elbúcsúztunk, kérte, hogy ha találkozom édesapámmal, üdvözljem a nevében. Nem is tudtam, hogy ismerték egymást.

Sz. Koncz István: – *Milyen fogadtatásban volt részükhöz?*

– Elmagyarázták, hogy nem maradhatunk az apátságban. A közelben elszállásolt SS-alakulat ugyanis gyakran tartott ellenőrzéseket. A papok azt tanácsolták, hogy semmiképp se utazzunk vonaton, mert nagyon veszélyes. Gyakorlatilag mindenkit igazoltatnak. Kaptunk pár szendvicset, hogy legyen valami ennivalónk. Másnap fölkéreztünk egy teherautóra, és Győrbe utaztunk. A varrókészletbe rejtve némi pénzem még maradt. A cérnák spulnijait ugyanis kicseréltem papírpénzekre. Elmentem tehát a borbélyhoz, rendbe hozattam a hajam, megborotváltattam magam. Visszatekintve, szinte hihetetlennek látom, hogy milyen pofátlanok voltunk. Nyilván azért, mert nem volt veszténivalónk. Mi történt ugyanis? Fölmentem a német főhadiszállásra, és tanácsot kértem, hogy hogyan lehetne Budapestre utazni. Az ott szolgálatot teljesítő baka a főterre irányított, mondván: mindig vannak német katonai autók, amelyek civileket is szállítanak. Úgy is volt; megvártuk az első járművet, már épp elhelyezkedtünk, amikor odalépett a platóhoz egy német katonai csendőr, és minden civilt leparancsolt. Biztosak voltunk benne, hogy az üvöltése volt az utolsó hang, amit életünkben hallottunk. De kiderült, csak utasítást kaptak, hogy a benzinhiány miatt polgári személyeket ne szállítsanak többé. Megvártuk tehát a következő, egyébként árpádsávos magyar katonai teherautót, és azzal utaztunk Budapestre. Borzalmas érzés volt látnunk a sárga csillagos, menetelő embereket.

– *Miért akartak épp a fővárosba jutni?*

– Fölmerült, hogy esetleg a Bakonyban bujkálunk a háború végéig. Mert már pontosan lehetett látni, hogy a háborút Németország elveszíti. Igen ám, de tulajdonképpen akkor kezdődött a tél. Félünk az éhezéstől, a hidegtől, és attól is, hogy a hóban nyomot hagy az ember. Melyik a legnagyobb dzsungel Magyarországon? Budapest. Ott lehet a

legjobban eltűnni. Azonkívül tudni kell, hogy édesanyám nem volt zsidó. Osztrák nő volt, és nem kellett viselnie a sárga csillagot sem. A sógorommal és a nővéremmel Budapestben tartózkodott. Tudtam, hogy hozzájuk bármikor mehetek. De mégsem oda vezetett az első utam, hanem a gyár egyik alkalmazottjának családjához. Ezzel az alkalmazottal nagyon jó viszonyba kerültem, még gyerekkoromban. A rokonai között több nyilas is akadt. Nemcsak nyilas érzelműekként éltek, hanem párttagokként is. Nos, nekik mutatott be a barátom, Rieke Tamás néven. Egy darabig ott laktam. Biztonságosabb helyet elképzelni sem lehetett. Hanem, amikor megkezdődött Budapest ostroma, odaköltöztem édesanyámékhoz.

– *Egyáltalán hogy került sor arra, hogy besorozzák a munkaszolgálatos századba?*

– Tudjuk jól, 1944. március 19-én bejöttek a németek. Valamikor áprilisban kijött a sárga csillagos rendelet. A család zsidó felében éltem, úgyhogy viselnem kellett a csillagot.

– *Mindez Szegeden történt még?*

– Szegeden. Amikor a rendelet megjelent, fogtam magam, fölvarrtam a csillagot, elmentem a Korzóra, és föl-alá sétáltam. Tetszik, nem tetszik, vagyok, aki vagyok, vállalom a zsidóságot. Az egyik srác, aki egy évvel alattam járt a gimnáziumba, ugyanannak a lánynak kurizált, mint én. Tulajdonképpen vetélytársam volt. Mégis karon fogott, és tünnetőleg velem sétált. Ez nagyon jólesett. Különösen annak fényében, hogy a családtagjai között nyilasok is voltak.

A huszonéves zsidókat már régebben behívták, de egyszer csak a tizennyolc-tizenkilenc éveseket is elvezényelték munkaszolgálatra. Engem éppen június hatodikán szíjpantottak be. Vagyis a normandiai partraszállás napján.

– *Említette az imént, hogy november elején szökött meg. Miért várt ennyi ideig?*

– Alkalom még csak-csak adódott volna, de nem volt rá ok. Nem kegyetlenkedtek velünk. Volt elég ennyivalónk, és bár masírozattak bennünket, erőltetett menetben nem volt részünk. Távolról sem éreztük nagyszerűnek a helyzetünket, de tűrhetőnek, elviselhetőnek igen. Azon kívül bizonyos fokig szerencsém is volt. Nagykörsőnél egy lőszerraktárban, illetve a konzervgyárban foglalkoztattak minket. A parancsnok, Brenner Miksa nagyon kegyetlen ember hírében állott. A legkisebb kihágásért csigára húzatta a hátuk mögött összekötözött kezű rabokat. Amikor aztán elájultak, hideg vízzel föllocsoltatta őket, nehogy legyen egy kis idejük, amikor nincs fájdalmuk. Na, egyszer csak jött az üzenet, hogy Brenner ezredes hívat. Remegett kezem-lábam. Bementem az irodába, kedvesen üdvözölt, foglaljak helyet. Kérdezgetni kezdett, hogy a szalámis Pick családból származom-e, hogy van-e Móric nevű nagybátyám satöbbi. Merthogy ő együtt szolgált a nagybátyámmal az olasz fronton, az első világháborúban. És hogy megsebesült a két frontvonal között. Nem volt túl súlyos a sebesülése, de erősen vérzett. Móric volt az, aki kikúszott, visszavonszolta a lövészárokból, és ezzel megmentette az életét. Amúgy elvérzett volna. Akkor elhatározta, mesélte tovább a parancsnok, hogy visszafizeti ezt a családunknak, ha egyszer módja lesz rá. Ezzel átadott egy német nyelvű szakácskönyvet, és megkérdezte, hogy le tudnám-e fordítani. Igenlő válaszomra még egy rövid megjegyzést tett, hogy tudniillik ne siessek. Azt is hozzá tette, hogy ezek a kedvenc ételei, de a szakácsnője egy szót sem ért a könyvből. Sosem derült ki, hogy volt-e szakácsnője egyáltalán, de attól fogva nem kellett lőszereket pakolnom. Följártam az irodába, és komótos tempóban fordítottam a recepteket. Hallgathattam a rádiót is. Jó hírek jöttek, reményt adtak. Akkoriban ugyanis már arról szóltak, hogy hol rövidítette meg a Wehrmacht az állásait. Nem visszavonulásról beszéltek, hanem a védelmi vonalak megrövidítéséről. Estefelé aztán elmeséltem a sorstársaimnak, amit a rádióban hallottam. Ez lett a Pick-híradó.

– *Mennyi ideig maradtak Nagykörsőn?*

– Három hónapot talán. Azután vittek bennünket tovább. Már valahol a Dunántúlon jártunk, amikor megint valami jó történt velem. Néhány óras pihenőt kaptunk. Épp el-

nyújtóztunk, amikor odajött hozzám az egyik keretlegény, mondván: föl kell keresnem valakit a faluból, aki Szegeden élt egykor. Odamentem, s kiderült, hogy az illető a harmincas évek elején, a gazdasági világválságtól sújtva, nagyon nehezen élt. A Pick gyárban vett olykor olcsó pénzért fej-lábat, és ha az nem lett volna, sosem kerül a család asztalára hús. Tekintve, hogy akkor jókat tudtak enni, szeretné meghálálni a dolgot: meghív ebédelni.

– *Ezek szerint népszerű volt a család Szegeden?*

– Igen, a válasz egyértelmű igen.

– *Milyen volt gyerekek lenni ebben a családban?*

– Jó is, meg rossz is. Egyrészt jó volt ismertnek lenni, másrészt meg nem. Egy példa. Bicikliztem, szabálytalanul persze, elengedett kormányval. Megállított a rendőr, ha még egyszer meglátom, így mondta, szólok a papájának.

– *Ettől komolyan kellett tartani?*

– Igen. Rideg volt a családi légkör. Édesapám rengeteget dolgozott. Mindennap, szombaton is. Vasárnap elvileg pihent volna, de ha szezon volt, ment vadászni. Nagyon keveset láttuk. Édesanyám osztrák volt, egy bálon ismerkedtek meg apámmal. Anyám fiatalon került ide, egy idegen ország vidéki városába úgy, hogy egy árva szót sem tudott magyarul. Két héttel a házasságuk után kitört az első világháború. Apám bevonult. A szüleim közötti viszony az eszmélésem idejére nagyon távolivá vált. Nagy különbség volt közöttük. Akkor nem nagyon fogtam föl, de most már tudom, hogy mindkettőnek viszonya volt mással. Külön hálósobában laktak satöbbi.

– *Ezt a gyerek észre veszi, persze.*

– Nagyon is. A zsidó ünnepekkor a szüleim többnyire összevesztek. Nem véletlenül akkor. Az volt a megállapodás édesanyánkkal, hogy zsidóként nevelkedünk, de amikor betöltjük a tizennyolcadik évünket, megkeresztelkedünk. Úgyhogy mindkét hittanra jártam. Sőt tekintve, hogy, ha szabad így mondanom, nagy fogásnak számítottam, a csanádi püspök keresztelt meg.

– *Ennek ellenére nem tudta megúszni a munkaszolgálatot?*

– A megkeresztelkedettek fehér karszalagjával vonultam be. Szálasi alatt azonban már minden munkaszolgálatosnak, válogatás nélkül viselnie kellett a sárga csillagot. Visszakapcsolnék még a szüleimhez. Azt hiszem, a nagymamám is nagyon megnehezítette anyám dolgát. Sárkány volt, a szó legszorosabb értelmében. Ami bizonyos fókig talán érthető. Harmincegynehány évesen megözvegyült, négy gyerekkel. Azon kívül akkor is gazdasági krízis volt, és a gyár egyáltalán nem volt jó állapotban. Úgy nézett ki, hogy csődbe jut. Nagymamám hideg asszony volt. Soha az ölében nem ültem, soha meg nem csókoltam. De nagyon céltudatos volt, és nagyon lelkiismeretes. Ezzel együtt nehéz volt szeretni. Nem is szerettem. És a nővéreim sem.

– *Ezek szerint nem lehetett túl vidám a gyermekkora.*

– Meglehetősen magányos gyerek voltam. Csak a gimnázium idején szövődtek az első barátságok. Mindent figyelembe véve mégis szerencsém volt, mert német nevelőnőm volt, később pedig angol. Tehát a nyelveket jószerével az anyatejjel szívtam magamba, ahogy mondani szoktuk. Amikor kivándoroltam, rövid idő, talán egy szűk év elég volt ahhoz, hogy az angol nyelvet is anyanyelvi szinten bírjam.

– *Miért és hogyan került sor arra, hogy elhagyja az országot?*

– 1947-től már világosan láttam, hogy itt népköztársaság lesz, és attól fogva azon voltam, hogy kimenjek. Akkoriban közgazdasági egyetemre jártam. Édesapám azt hitte, hogy azért, mert át akarom venni a gyárat. A diplomáciai pályáról korábban szólt elképzeléseim addigra értelmetlenné váltak. Tudtam, hogy nem maradhatok itt. Ország nélkül pedig nem lehet diplomata az ember. Akkoriban határoztam el, hogy a pszichológiára nyergelek át.

- *De a közgázt elvégezte még, ugye?*
- Igen, sőt le is doktoráltam. Érdekelte ugyanis a tematika, és fontosnak tartottam, hogy ha már valameddig eljutottam, ne hagyjam félbe a dolgot.
- *Végül is Svájcba utazott, és nem jött vissza többé. Nem került szóba, hogy az egész család kinn maradjon?*
- Édesapám később kifejezetten bűnösnek érezte magát. 1941-ben ugyanis új érlelő tornyot épített, ahelyett, hogy édesanyám tanácsát követve kimenekített volna valamennyit a pénzből. Tudniillik akkoriban már nem lehetett kétséges, hogy Hitler útja merrefelé visz. De apám mindent a szabályok szerint akart csinálni, és azok szerint nem lehetett kivinni a pénzt Nyugatra. Amíg a szabályok működtek, édesapám is nagyon jól működött. De lassan fölborult minden szabály. Apám nem látta vagy nem akarta látni, hogy közel a vég. 1948 elején Svájcban voltunk, apámmal együtt. Könnyörgtem neki, hogy ne térjen haza. Pénzünk nem nagyon volt, de egy vagon szalámink igen. Tehát nem kellett volna nincstelenül kezdenünk a kinti életünket. De apám a magyarságára hivatkozott, és az utolsó pillanatig hangoztatta azt a meggyőződését, hogy Magyarországon nem mehet végbe az államosítás. Tehát készült hazafelé. Kikísértem a zürichi vasútállomásra, és elbúcsúztunk egymástól. Soha többé nem láttam. Telefonozni nem engedték, csak levélben érintkezhettünk, de az sem lehetett maradéktalanul őszinte, mert a leveleket mindig elolvasták illetéktelen szemek. Másoktól hallottam, hogy amikor megtörtént az államosítás, borzalmas lelkiismeret-furdalás gyötörte.
- *A Zwack-család az emigráció esztendeiben, Itáliában gyártotta tovább az Unicumot. Nem merült föl, hogy valahol a Pick szalámi is túlélhetné ezeket az éveket?*
- Egyfelől sosem gondoltuk, hogy ez átmeneti időszak, s hogy egyszer véget is érhet. Másfelől azonban folytak olyan irányú tárgyalások, hogy Dániában tovább gyártanák a terméket, a nevünk alatt, az eredeti recept alapján. De apámnak valami miatt nem sikerült a megállapodást tető alá hoznia. Emiatt is büntudata volt élete végéig. Végül mindent elvettek tőle, meghurcolták, de kitartott a végsőkig. Itt is halt meg, Magyarországon.
- Különös dolog ez: az államosítással tulajdonképpen megúsztam, hogy szalámigyáros legyek. Ugyanis nem vonzott a lehetőség. A kereskedelem nem érdekelt.
- Még egy adalék: amikor már látni lehetett, hogy menteni kell az értékeinket, a sógorom kitalált valamit. Az egyik munkaszüneti napon, még otthon, bementünk a gyárban a konzervüzembe, és beleraktuk az ékszereket egy konzervdobozba. Ezután a dobozt megtöltöttük zsírral, és lezártuk. Jó ötlet volt, a doboz túlélte a háborút, az államosítást satöbbi, de hogy végül mi lett vele, arról fogalmam sincs.
- *Édesanyjának hogy alakult a sorsa?*
- Egy véletlen folytán megtudta, hogy ha elvállik apámtól, akkor visszakaphatja az osztrák állampolgárságot, és valószínűleg ki tud vándorolni. Így is történt. Bár ehhez arra is szükség volt, hogy Rákosi Mátyástól kérjen kihallgatást. Végül Amerikában halt meg.
- *Őn pedig Svájcban maradt.*
- Egy ideig, igen. Az egyetem csak márciusban kezdődött. Édesapám elrendezte, hogy a churi hentesárugyárban lehessenek tanonc. Borzalmasan utáltam. Disznófejeket kellett borotválnom. Később megkezdődött az egyetem. A vízumom persze nem jogosított munkavégzésre, így csak feketén dolgozhattam. Angolórákat adtam. Abból volt egy kis pénzem, és valamicskét még a szalámigyár svájci kereskedelmi képviselője juttatott nekem, amíg tudott. Nem melleleg megnősültem. Holland lányt vettem el. Épp oly komplikáltan holland, mint én magyar. Amennyiben az apja egy Napóleon korabeli francia katonaleszármazottja volt, az anyja pedig apai ágon örmény családban született. Úgyhogy a gyerekeink négy nagyszülője négy nemzet szülője volt.
- *Két év után hagyta ott az alpesi országot. Miért?*
- Nem tudtam legalizálni, vagy inkább úgy mondanám, véglegesíteni az ott tartózkod-

dásomat. Nem is akartam olyan országban élni, ahol éppen csak, hogy megtűnnek. A svájci kormány jóindulatú, de egyre türelmetlenebb hangú leveleket kezdett küldözgetni, hogy menünk például Kanadába. Fizetik az utat, jó körülmények közé kerülünk. Vagy válasszuk Brazíliát, nagyon szép. Vagy menjünk Dél-Afrikába, ahol nagyszerűek a lehetőségek. Kanadába nem akartam menni, gondoltam, túl hideg van. Dél-Afrikában rasszista rezsim, Brazíliában meg diktatúra volt éppen.

– *Az itthon is volt...*

– Igen, diktatúrában semmiképpen sem akartam élni. Dél-Afrikától az apartheid rendszer tartott távol. Hanem akkor jött egy ausztrál ajánlat. Az a földrész mindig érdekelt. A feleségemmel együtt igent mondtunk. Egy trieszti táborba kerültünk először. Sikerkült kihasználnom, hogy nyelveket tudok, és hogy olaszul is megértetem magam. Tehát a szögesdróttal körbevett táborból így kijárásom volt, vásárolni jártam. Ezzel együtt elég borzalmas két hét volt. Végül egy húszezer tonnás teherhajóra tereltek minket, amit kicsit átalakítottak. Hálótermek voltak rajta. Külön a nők, külön a férfiak számára. Úgyhogy a nászutunk elég furcsa körülmények között zajlott. Egy hónapig tartott egyébként. A Szezei-csatornán mentünk át.

– *Mi fogadta önöket Ausztráliában?*

– Jószerével semmi. Pontosabban egy nagy raktárhelyiség, amiben aprócska szobákat alakítottak ki. A miénkben egy ágy és egy kis szekrényke volt az összes berendezés. A Svájcban elhangzott ígéretekből nem valósult meg semmi. A szoba fölött drótfonat volt. Tehát a hatodik szomszéd sóhajtását is hallani lehetett. Viszont kaptunk munkát: egy konzervgyárban dolgoztunk a feleségemmel együtt. Bár a fizetés nem volt jó, úgy döntöttünk, hogy a raktárból minden áron elmenekülünk. Összeálltunk egy délvidéki magyar férfival és osztrák feleségével, és közösen béreltünk egy kis házat. Más munkát is kaptam, egy repülőgépgyárban szegecseltem, és felvettek az egyetemre. Még Svájcban Szondi Lipót tanítványa voltam. Nem tudom, a név jelent-e önnek valamit?

– *Bevallom, alig.*

– Neves, magyar származású pszichoanalitikus volt. A sorsanalízis, a Szondi-teszt kapcsolható a nevéhez.

– *Annál nagyobb szégyen, hogy eddig csak a Szondi-tesztről hallottam.*

– Manapság már ritkábban hivatkoznak rá. De korának kiemelkedő tudósa volt. Nos, nála tanultam, és meleg hangú ajánlást adott egy melbourne-i kollégájának. Így, az ő segítségével nyílt meg az út az egyetem felé rögtön. Nappali tagozatra vettek föl, tehát megint munkahelyet kellett váltanom. Éjszakai állást kaptam, pontosabban délutánit. Mindennap háromtól tizenegyig dolgoztam, délelőtt pedig jártam egyetemre. Így telt el három év.

– *Illetve több, mert ha jól tudom, bent maradt az egyetemen.*

– Persze, csak az egyetemi állás mellett végre nem éjszakáztam tovább. A kívülálló számára jónak tűnhetett a helyzetem. Részt vehettem az ott folyó kutatásban, órákat adtam, titkárnőm volt, külön szobám, mifene. De a fizetésem a minimálbérben határozta meg. Tekintve, hogy jött az első gyermekünk, ez nem volt tartható. Egy lényegesen jobban fizetett állást vállaltam tehát pszichológusként, Tasmaniában, majd később Sydneyben. Tizenkét évet töltöttem Ausztráliában.

– *Mi szakította meg, pontosabban mi zárta le az ottlétet?*

– Akkortájt nagyon elszigetelve éreztem magam. Mintha a világ végén lett volna az ember. Arra az időre tehető, hogy az Egyesült Államokból jött egy megkeresés. Izgalmas tartalmú volt, elfogadható fizetéssel. Pályáztam rá, amint a Sydney Egyetemen meghirdetett társ-professzori állásra is. Mindkettőt megkaptam, de Amerikát választottam.

– *Mi várt önre az Újvilágban?*

– Egy pszichiáter hirdetett, az ajánlat arról szólt, hogy a kórházi- és privátpraxisában

is vele kell dolgozni. Minden várakozáson fölül alakult, azt hiszem, akkor éreztem először, hogy az életem igazán sínre került. Kölcsönkaptam az új főnököm második kocsiját, de pár hét múlva már vettem magamnak egy másikat satöbbi. Igen ám, de két hónappal később a kollégám meghalt. Mindez azon a napon volt, amikor kitört a kubai válság. Úgy tűnt, hogy a világgal együtt a saját életem is összeomlik. Ám jött egy reménysugár: följánlottak egy egyetemi állást. Attól fogva általános pszichológiát tanítottam és fejlődés-pszichológiát.

– *Tehát mégis révbe ért végül.*

– Szakmai szempontból mindenképpen. Ami a magánéletet illeti, nem volt ilyen szerencsés. Mint kiderült, a feleségemnek már Ausztráliában viszonya volt a legjobb barátommal. Tehát a kapcsolatunk erősen sántikált. Mindenesetre igyekeztünk megtenni mindent a kötelék megmentéséért. A harmadik gyermekünk, mondjuk úgy, békegyermek volt. De a házasságunkat nem sikerült rendbe hozni.

– *Hogy telt el az USA-ban töltött harminc év?*

– Gyorsan. Nagyon sokat dolgoztam. Hogy a legrosszabb napot mondjam, elmesélek egy átlagos szerdát. Reggel nyolctól tízig egyetemi óráimat adtam le. Azután a privát praxisomban dolgoztam, egyórás ebédszünettel, este hét óráig. Következett egy gyors vacsora, majd ismét az egyetem, ahol háromnegyed tízig tartott az utolsó előadásom. Csütörtökön értelemszerűen nyolckor kezdtem. Még szerencse, hogy nem minden nap zajlott így, mert nem éltem volna túl. De ilyenfajta életünk volt. Olyannyira a munka jellemezte, hogy más egyebet nehéz is mesélni róla.

– *Ugorjunk hát egy nagyot. Miért döntött úgy, hogy repatriál?*

– Egy temesvári, magyar nyelvű konferencia tehet mindenről. 1992 tavaszán került rá sor. A kollektív- és kisebbségi jogok voltak terítéken. Ott tartottam előadást, találkoztam hazai magyarokkal, gratuláltak persze, mit lehet ilyenkor mondani? De komolyan fölmerült, hogy miért nem jövök haza? Erősen elgondolkodtam. Az egyetem kötelékébe csak mint óraadó tartoztam, félig már nyugdíjba vonultam. A praxisomat, gondoltam, itt-thon újjáépíthetem. Addigra elváltam a második feleségemtől, és a kapcsolat, amelyben éppen éltem, sem ment valami jól. Egyre inkább úgy éreztem, hogy kevesebb dolog köt oda, mint ami vonz, hív haza. Persze, nem akartam minden hidat fölégetni magam mögött. Egy év fizetés nélküli szabadságot kértem, és a holmimat sem kótyavetyéltem el – egy megbízható raktárban találtam a dolgaimnak helyet.

– *Tudom, hogy itthon valóban újra fölépítette a páciéntúráját. Mondja csak, nagyon eltérő a baj, ami bennünk van, ott meg itt?*

– Bár elsősorban itt élő külföldi, főleg német, angol, amerikai páciensekkel foglalkozom, akadnak természetesen szép számban magyarok is. Érdekes megfigyelni, hogy a külföldi esetek jelentős hányadában a baj részben abból származik, hogy az illető képtelen elszakadni a gyökereitől. A szüleitől, például. Földrajzilag és lelkileg, ha úgy tetszik, pszichológiailag is nehezeze esik. Lassan, gyötrelmesen megy a leválás.

Emellett a magyarok általában pesszimistábbak. Lényegesen sötétebben látunk bizonyos helyzeteket. És még egy fontos különbség: határozottan az a benyomásom, hogy sokkal nehezebben vállaljuk, sokkal nehezebben ismerjük be, akár magunknak is, ha segítségre szorulunk. Különösen férfiemberек esetében van ez így. Mert benne lappang a közgondolkodásban, hogy az igazi férfi megoldja a saját problémáját. Nincs szüksége másra, nincs szüksége támaszra. Ha botra van szüksége, az legfeljebb a furkósbot. Pedig... Ha döntéshozó szerepem lehetne, mondjuk, én lennék az egészségügy-miniszter, akkor fél évente, de legalább évente egyszer előírnék egy konzultációt. Ahogy elmegyünk fizikai vizsgálatokra, úgy föl kéne keresni a pszichológust is, hogy megnézzük, lelkileg hányadán is állunk önmagunkkal.

– *Miért lenne fontos?*

– Mert ma, Magyarországon a lelki egészségre, társadalmi szinten, alig-alig figyel valaki. Ugyanúgy, ahogy édesapám nem hitte el azt, ahova a folyamat nyilvánvalóan vezetett, és ennek következtében az történt, ami, ugyanúgy mindez végbemegy az emberek életében is, mert ha szembesülnének önmagukkal, tudnák, mi várható. De nem látják idejében. Pedig sok tragédia megelőzhető lenne, és kis előretekinéssel sok fájdalomnak nem kellene fájni.

– *Mint a fogorvoshoz, kellene ellenőrzésre járnunk?*

– Időközönként igen. Tudniillik nagyon ritkán állunk szóba önmagunkkal. Különösen azokra érvényes ez a megállapítás, akik sokat dolgoznak. Bizonyos ponton túl azért is foglaljuk le magunkat annyira, hogy ne kelljen önmagunkba nézni. Tudom magamról. Amikor nagyon szerencsétlennek éreztem a sorsom, rengeteget dolgoztam. Akkor persze nem vettem róla tudomást. Utóbb beláttam, hogy csak azért, mert pszichológus vagyok, nem vagyok immunis.

– *Beszélgetésünk során említette, hogy sosem érezte magát született szalámigyárosnak. Mégis fölmerül az emberben: nem gondolta, hogy valamiképpen vissza kéne vennie a gyárat?*

– Megvolt az a hátrányunk, mondjuk Zwackékkel szemben, hogy nálunk nem indult be a külföldi gyártás. Mégis, a névhasználatért a nővéreimmel harcba indultunk, de a Legfelsőbb Bíróság úgy döntött, hogy a név már tárgyasult, semmiféle jog nem illet meg bennünket. Nem hiszem, hogy nyílna előttünk újabb lehetőség. Strasbourghoz fordulhatunk volna még, de nem akartuk az életünket folytonos pereskedéssel tölteni.

– *Egy időben mégis kapcsolatba került a gyárral, tiszteletbeli elnökként.*

– Talán túl hangosan nyilvánítottam ki a véleményemet. Több mindent igyekeztem elfogadtatni. Gyakorlatilag nem volt értelme.

– *Tegye meg, hogy sorol ezek közül egyet-kettőt!*

– Többek közt fölajánlottam magamat. Gondolva arra, hogy ennyiféle nyelvtudással, PR-szempontról, hasznossá tehetném magam. Német vagy angol nyelvterületen, például. Aztán meg írtam levelet az ügyben is, hogy az orosz piac létfontosságú. Jobban oda kéne figyelni rá. Más alkalommal fölvettem, hogy a gyári múzeumban van egy csomó érdekes, régi plakát. Elő kéne venni, és inkább azokat használni, terjeszteni, mint újakra költeni. Mindig azt mondták, vagy írták, hogy köszönik szépen, érdekes, nagyon érdekes fölvetés, meg fogják fontolni. Valójában nem történt semmi. Egyszer a tulajdonost, Csányi Sándort is fölkerestem. Mondanivalóm lényege az volt, hogy romlott a minőség. Megígérte, hogy komolyan odafigyel. Állta a szavát, jobb is lett a szalámi egy ideig. Tőlem egyébként, nem hiszem, hogy csak a reklamációm miatt, de nem sokkal ezután megváltak. Írtak egy levelet, hogy köszönik. Persze elég dühös voltam, és mindenféleképpen írtam nekik válaszul.

– *Amit mond, abból azt következtetem, hogy csak fogyasztóként van már kapcsolata a Pick márkával.*

– Fogyasztóként igen, de vásárlóként nem. Nem vagyok hajlandó pénzt adni a nevet viselő szalámiért. A feleségem vesz néha, olyankor megízlelem. Amikor még nem teljesen érett, amikor még kenni lehet, akkor szeretem a legjobban. De nem tudok hozzájutni.

– *Hogy viszonyul mindehhez lelkileg?*

– Nekem fontos, hogy legyen Pick szalámigyár Szegeden. És a termék minősége lehetőleg ne romljék tovább. Ami persze annak függvénye is, hogy milyen benne a hús. Mekkora a mangalica részaránya és így tovább.

– *Tartalmaz, ahogy mondják, számárhúst is?*

– Ez számárság. De most amúgy sem a szalámival vagyok elfoglalva.

– *Hanem?*

– Tavaly márciusban a terrorizmusról szóló nagyszabású konferencia helyszíne volt

Budapest. Az ott elhangzott előadások bővített változata megjelenik egy könyvben, amely körül főszerkesztőként bábáskodom. Egyébként magam is írtam egy fejezetet. A bevándorlókról szól, és arról, hogy a beilleszkedési nehézségek lélektanának, magyartalanul fogalmazva: a nem-beilleszkedésnek bizony köze van a terrorizmushoz.

– *Mikor jelenik meg a kötet?*

– Valószínűleg ősszel, egy holland kiadó gondozásában.

– *Ha így a beszélgetés vége felé végigtekintem az életét, úgy érzem, professzor úr, hogy van benne valami kafkai.*

– Magam Henrich Heine példáját említeném, bár tulajdonképpen jelentős az átfedés azzal, amit ön állít. Heine mondta magáról, még Kafka előtt, hogy a franciák németnek tekintenek, a németek zsidónak, a zsidók hellénnek, a hellének pedig szocialistának. Magamról hatvanévnyi munka után mégis azt hiszem, hogy a pszichológusok között pszichológus vagyok. Idáig jutottam. Úgy akartam, és úgy akarom élni az életemet, hogy egy icipicit jobb legyen a világ attól, hogy voltam. És ne rosszabb. Ökológiai szempontból is, bár erre csak pár éve gondolok. Hanem ami az emberek lelki egészségét illeti, azon a területen mindenképp.

Ez éltetett, és ez éltet.